

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

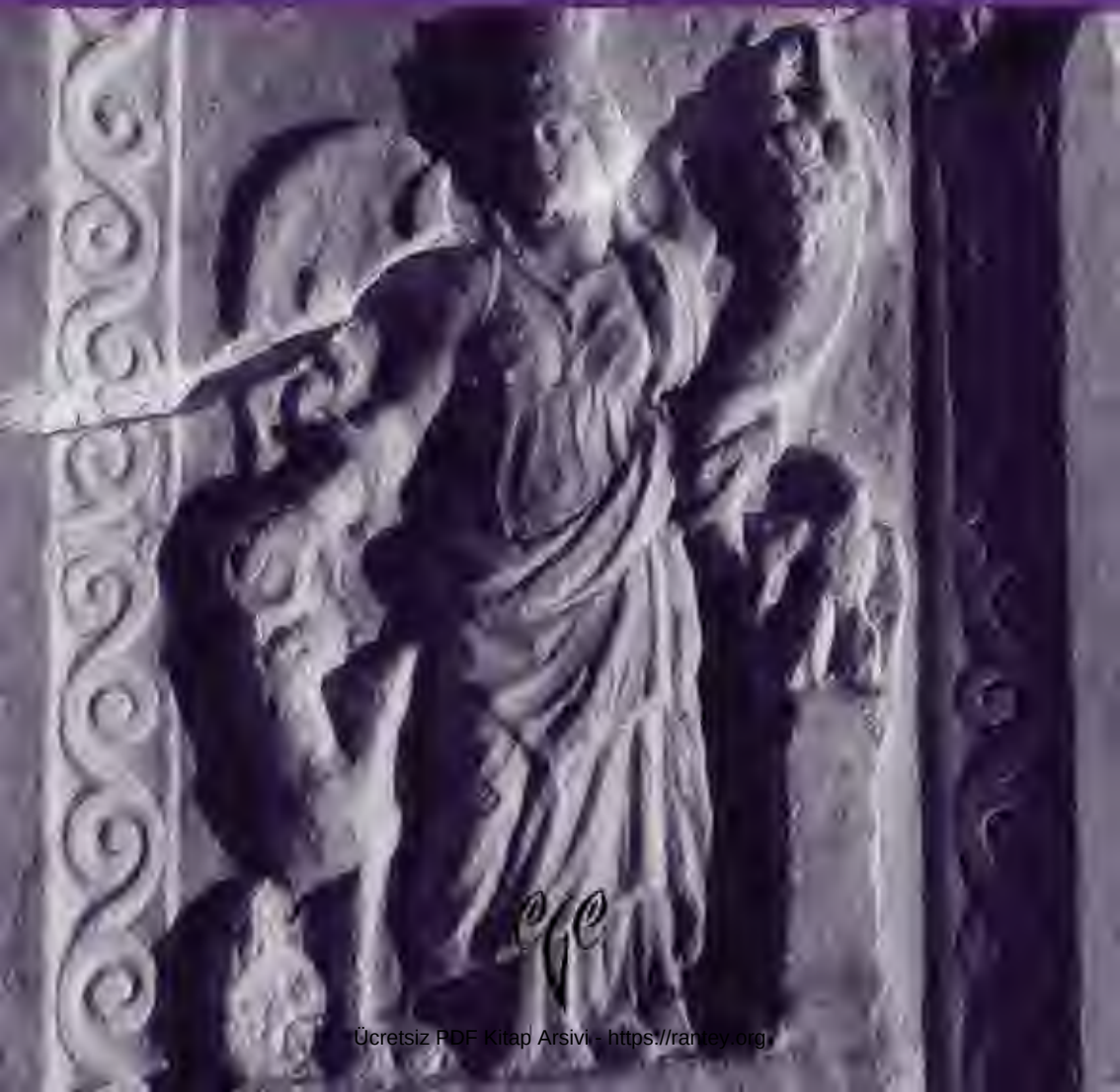
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

LAODIKEIA

(LAODIKEIA AD LYCUM)

CELAL ŞİMŞEK

LAODIKEIA
(Laodikeia ad Lycum)

Y A Y I N L A R I

LAODIKEIA

(Laodikeia ad Lycum)

Celal Şimşek

E G E Y A Y I N L A R I

Seri: "Eski Anadolu Kentleri"

© 2007 Ege Yayınları & Celal Simşek

ISBN 978-975-807-169-2

Bütün hakları saklıdır.

Kapak fotoğrafı

Laodikeia Tykhesi, I. Propylon'dan tavan kasedi

Grafik

Savaş Çekiç

Baskı

Graphis Matbaa

Ege Yayınları

Aslan Yatağı Sokak, Sedef Palas No: 19/2 Cihangir

34433 İstanbul - Turkey

Tel: +90 [212] 244 7521 - 249 0520 Fax: +90 [212] 244 3209

e.mail: info@zerobooksonline.com

www.zerobooksonline.com

www.egeyayinlari.com

*Eşim Hatice Özden, çocuklarım
Zeynep Gül ve Umut Can'a*

İÇİNDEKİLER

Takdim	9
Laodikeia Antik Kenti Gezi Parkuru	11
Sunuş	21
Araştırma ve Kazıların Tarihçesi	29
Kentin Kısa Kronolojik Tarihi	33
Laodikeia Antik Kenti'ndeki Bazı Kamu Görevlileri	41
Lykos Vadisi Tarihi Coğrafyası ve İlk Kuruluşlar	43
Kentin Tarihçesi	55
Laodikeia Antik Kenti Yapıları	73
Kentin Su Sistemi	73
Kentin Plan Sistemi	81
Yollar, Anıtsal Kapılar ve Sur Duvarları	83
Antik Kent Dışına Uzanan Yollar	84
Batıya Uzanan Efes Yolu (Kiraz Yolu)	84
Asopos (Gümüşçay) üzerindeki Roma Köprüsü (Plan no. 25)	86
Doğu ve Güney Yolu (Kolossai Hattı)	89
Kuzey Yolu	91
Güney Yolu	91
Efes Kapısı ve Batı Bizans Kapısı (Plan no. 19)	92
Hierapolis Kapısı (Plan no. 20)	96
Kuzeybatı Bizans Kapısı (Plan no. 49)	98
Aphrodisias Kapısı ve Güney Bizans Kapısı (Plan no. 22)	99
Suriye Kapısı (Plan no. 21)	101
Doğu Bizans Kapısı (Plan no. 30)	103
Sur Duvarları (Plan no. 29)	111
Caddeler (Portik ve Dükkânlar)	115
Suriye Caddesi (Plan no. 11)	115
Batı Portiği ve Anıtsal Kapı (Plan no. 45-46)	127
Tonozlu Mekan	131
Suriye Caddesi Üzerindeki Propylon ve Geçişler (Plan no. 27)	132
Nymphaeumlar	141

A Nymphaeum (Septimus Severus Çeşmesi) (Plan no. 32)	141
I. Nymphaeum (Plan no. 3)	153
Batı Nymphaeumu (Plan no. 48)	153
Güney Nymphaeumu? (Plan no. 47)	156
Caracalla Nymphaeumu (Plan no. 10)	158
Doğu Bizans Nymphaeumu (Plan no. 31)	163
Agoralar	166
I. Yuvarlak Yapı (macellum)	174
II. Yuvarlak Yapı	174
Laodikeia Hamamları	177
Stadyumun Kuzeyindeki Yapı	205
Tiyatrolar	207
Bouleuterion ve Odeon Yapıları	221
Tapınaklar	226
Güney Roma Villası (Plan no. 35)	252
Efes Caddesi Üzerindeki Geç Dönem Mekânları	259
Laodikeia Kiliseleri	267
Korinth Tapınağı ve Kuzey Bazilikası (Plan no. 15)	267
Kuzeybatı Bazilikası ve Buna Bağlı Diğer Yapılar (Plan no. 17)	271
Güneybatı Bazilikası (Plan no. 16)	279
Caracalla Nymphaeumu'nun Batısındaki Kilise (Plan no. 18)	279
Oktogonal (Sekizgen) Planlı Doğu Bizans Yapısı (Plan no. 14)	281
Yuvarlak (Rotonda) Bizans Yapısı (Plan no. 13)	283
Tekstil ve Üretim Atölyeleri	285
Pithoslu Mekan (Plan no. 38)	289
Kuzey Atölyesi (Plan no. 36)	294
Nekropol (Mezarlık) Alanları (Plan no. 50)	299
Kentin Kireç ve Taş Ocağı Olarak Kullanımı	325
Traverten ve Mermer Ocakları	329
Mimariye Bağlı Bezemeler, Yontuculuk ve Seramik Mimari ve	
Buna Bağlı Süslemeler	339
Laodikeia Yontuculuğu	349
Laodikeia Seramikleri	356
Yazıtlar	367
Sikkeler	367
Seçme Sözlük	371
Seçme Kaynaklar	377

Takdim

Yaşadığımız topraklar olan Anadolu, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu topraklar, Paleolitik Dönem (Taş Çağı)'den günümüze kadar yaklaşık 30.000 yıldır kesintisiz yerleşimlere ve yaşamlara sahne olmuştur. Bu kadar zengin geçmişe sahip olduğumuz için ne kadar öğünsek azdır. Bu nedenle Genç Türkiye Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK arkeolojiye büyük önem vererek, ilk bilimsel kazıları başlatmış ve bu amaçla Türk Tarih Kurumu'nu kurmuştur.

Denizli (Lykos) Ovası antik dönemde birçok yerleşimlere sahne olmuştur. Bu küçük ve verimli ovada Hierapolis, Laodikeia, Kolossai, Karura, Tripolis, Attouda, Trapezopolis, Thionta gibi zengin antik kentler yer almakta olup, Vadi bir açık hava müzesi gibidir. Bu kentler antik dönemde üretmiş oldukları ürünleri bizzat kendileri deniz aşırı ülkelere ihraç etmişlerdir. Bölgede özellikle tekstil ticareti kalite ve desenleriyle haklı bir üne sahip olmuştur. Bu gelenek Denizli'nin girişimci ve çalışkan insanları tarafından günümüzde de devam ettirilmektedir.

Denizli arkeolojik, etnoğrafik ve doğal güzellikler bakımından çok zengindir. Kent bu yönüyle bir turizm merkezi olmaya adaydır. Bir yanda dünyada eşsiz doğal güzelliklere sahip Pamukkale travertenleri, Karahayıt Kırmızısı, Kaklık Mağarası, Saklıgöl, Karagöl, Sakızcılar Şelalesi, Acıgöl, Güney-Cindere Şelalesi, Süleymanlı Yaylası ve Gölü, Babadağ-Çakıroluk Yaylası, İsrail Deresi gibi doğal güzellikler; diğer yanda Buldan evleri ve otantik dokumaları, Babadağ ve Kızılcaölük dokumaları, antik gelenekleri devam ettiren eşsiz güzelliktedir. Bu değerlerin, korunması, tanıtılması ve gelecek kuşaklara aktarılması büyük önem taşımaktadır.

Laodikeia antik kenti kazıları antik dönem kültürü, inanışları, yaşayışları ve zenginlikleriyle ilgili birçok somut verilere ulaşılması- nı sağlamış ve sağlamaktadır. Pamukkale Üniversitesi bilim adamları- nınca yapılan bu kazılar, bölgenin arkeolojik zenginliklerinin ortaya çıkarılması, tanıtılması ve koruma bilincinin gelişmesine çok önemli katkılar sağlamaktadır. Bu sistemli kazılarla antik kentte yaşayan bir arkeoloji tesis edilmesi amaçlanmıştır. Bu yönüyle Laodikeia antik kentine gelenler arkeolojinin güzelliğini, yapılan çalışmaları ve buradaki sıcak ortamı algılayabilir. Çünkü bu kent öncelikle Denizli hal- kıyla, ülkemizle ve dünyayla bütünleşmiştir.

Kitapta Laodikeia'nın tarihi, yapıları, kazı çalışmaları ve bulun- tular bol resimli olarak, akıcı bir dille aktarılmıştır. Tiyatroları, stad- yumu, hamamları, caddeleri ve şehircilik anlayışı bakımından bu mükemmel kentten alınacak birçok ders vardır. Valilik olarak şimdi- ye kadar olduğu gibi bundan sonrada bu antik kentin kazılıp ortaya çıkarılmasına her türlü katkıyı yapmaya devam edeceğiz. Aynı şekilde Denizlili sanayici ve işadamlarının da şimdiye kadar olduğu gibi, bun- dan sonra da gerekli duyarlılığı gösterecekleri inancını taşımaktayım. Laodikeia kazılarına desteklerinden dolayı başta Kültür ve Turizm Bakanlığı'na, Denizli Belediyesi Başkanlığı'na, Pamukkale Üniversi- tesi Rektörlüğü'ne, Denizlili Sanayici ve İşadamları ile Denizlililer'e teşekkür ederim. Pamukkale Üniversitesi'nden Doç. Dr. Celal Şimşek başkanlığındaki kazı ekibinin özverili çalışmaları ise her türlü takdi- rin üstündedir.

Dr. Hasan CANPOLAT
Denizli Valisi

LAODIKEIA ANTİK KENTİ GEZİ PARKURU

Laodikeia, Denizli İlinin 6 km kuzeyinde, Eskihisar, Goncalı, Bozburun köyleri sınırları içinde yer alır. Pamukkale (Hierapolis) yol kavşağından sonra, 1. km'den batıya doğru ayrılan Goncalı Köyü yoluna dönülerek, yaklaşık 1 km uzaklıktaki antik kentte ulaşılır (Resim 10).

Lykos Ovası'nın ortasında yer alan Laodikeia; kuzeydoğusunda Lykos (Çürüksu), güneydoğusunda Kapros (Başlıçay) ve güneybatı-batısında Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) olmak üzere üç tarafı ırmaklarla çevrili yüksek bir platform üzerinde kurulmuştur (Resim 21, 23). Antik kaynakların Diospolis ve Rhoas olarak adlandırdıkları yerleşimlerin ilk buluntuları, Asopos'un (Gümüşçay) güneydoğu yamaçlarında ele geçmiştir. Bu alanlarda yapılan yüzey araştırmalarında Eski Tunç Çağı'na (M.Ö. 3000) kadar inen seramik ve çakmaktaşı buluntulara ulaşılmıştır (Resim 8). Diğer taraftan Kuzey Nekropolü'nde yapılan kazılar ve kentin batısında yapılan yüzey araştırmalarında, M.Ö. 4. yy'a inen sikke ve siyah astarlı seramikler bulunmuştur.

Hellenistik kent, M.Ö. 3. yy'ın ortalarında Seleukos Kralı II. Antiochos tarafından karısı Laodike adına kurulmuştur. Her dönemde depremlerle yıkılan ve tekrar ayağa kaldırılan kent, İmparator Focas (M.S. 602-610) Dönemi'nde meydana gelen büyük deprem sonrasında terk edilerek Salbakos'un (Babadağ) kuzey yamaçlarına, Denizli-Kaleiçi ve Hisarköy'e taşınmıştır (Resim 27a-c, 28ab).

Laodikeia en parlak zamanını M.S. 1-3. yy'lar arasında yaşamıştır. İkinci parlak dönem ise M.S. 4-6. yy'lardadır. Kentin en önemli gelir kaynağı yolların kavşak noktasında olması nedeniyle ticarettir; bunun başında da tekstil ticareti gelir.

Kent, birbirini dik açılarla kesen ana caddeler ve ara sokaklardan oluşan, hippodomik (ızgara) planlı olarak düzenlenmiştir (Resim 33a). Suriye Caddesi'nin iki yanında yer alan yapılar, 42 m genişliğinde ve 51 m derinliğinde olan insulalara (adalara) göre planlanmıştır. Buna göre sosyal, dini, ticari yönetim yapıları ve sivil konutlar belli bir sistem içinde yer alır. Ana caddelerin iki yanında portikler ve gerisinde dükkân sıraları bulunur (Resim 47g). Cadde ortalarında ise ana kanalizasyon sistemleri yer alır.

Laodikeia'nın kısa gezi düzenlemesi, doğuda yer alan Goncalı Köyü kapısı esas alınarak oluşturulmuştur.

1. **Suriye Kapısı (Plan no. 21):** Kentin modern giriş kapısının hemen güney tarafında üç kemerli geçişi olan, ancak yıkılmış durumdaki Suriye Kapısı bulunur (Resim 44ab). Kapı, M.S. 84-85 yıllarında Dorik düzenli olarak yapılmıştır.
2. **Doğu Hamamı (Plan no. 7):** Suriye Caddesi'nin kuzey yanında tepe üzerinde Doğu Hamamı kalıntıları yer alır (Resim 68a-d). Roma İmparatorluk Dönemi'ne (M.S. 2. yy) tarihlenen yapı, merkezi hamam tipinde traverten bloklardan tonoz ve kemer sistemiyle inşa edilmiştir. Apodyterium, frigidarium, tepidarium ve caldarium bölümleri yer alır.
3. **Doğu Bizans Kapısı (Plan no. 30):** Kapı, Suriye Caddesi üzerine M.S. 395-396 yılında alınan karar gereği, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait mimari blokların devşirme olarak kullanılmasıyla yapılmıştır (Resim 45a-f). İki yanında yer alan kare kuleler, sur duvarlarıyla birleştirilmiştir. Cadde üzerinde birisi daha geniş olan atlı arabaların kullandığı ana kapı ile daha çok yayaların kullandığı dar olan küçük kapı olmak üzere, iki giriş-çıkış bölümüne sahiptir. Yapı, M.S. 7. yy'ın başına kadar değişiklikler yapılarak kullanılmıştır.
4. **Doğu Bizans Nymphaeumu (Plan no. 31):** Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen çeşme yapısı, Doğu Bizans Kapısı'nın Kuzey Kulesi ile sur duvarlarına bitişik ve kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olarak M.S. 5. yy'ın başlarında yapılmıştır (Resim 45f, 59a-c). Tuğla, çay taşı ve kireç harçlı olarak yapılan derin ana havuzu ve

onun önünde belirli aralıklarla yerleştirilmiş üç nişi (havuzcuk) yer almaktadır.

5. **Suriye Caddesi (Plan no. 11):** Kent merkezinden doğuya Suriye Kapısı'na kadar uzanan ana cadde, toplam 900 m uzunluğundadır. Suriye Caddesi'nin İmparator Caracalla (M.S. 211-217) Çeşmesi'nden itibaren Doğu Bizans Kapısı'na kadar olan 400 m'lik bölümünün kazısı yapılmıştır (Resim 47a-k). Kazı çalışmalarında, M.S. 494 yılı depremi ve M.S. 7. yy'ın başında kentin terk edilmesine kadar olan son kullanım aşamaları ortaya çıkarılmıştır. Caddenin ortasında kanalizasyon sistemi, iki yanında bir ya da iki basamakla yükseltile portikler ve gerisindeki dükkan sıraları yer alır. Hellenistik Dönem'de yapılan ilk cadde, İmparator Domitianus (M.S. 81-96) Dönemi'nde Dorik cepheli olarak tekrar düzenlenmiş olup, her dönemde meydana gelen depremler arkasından tekrardan ayağa kaldırılarak, M.S. 7. yy'ın başlarına kadar kullanılmıştır.
6. **Pithoslu Mekan (Plan no. 38):** Suriye Caddesi'nden kuzeye ayrılan ara sokak üzerinde yer alır. Kazı çalışmaları devam eden mekân, birbiriyle bağlantıları olan odalardan meydana gelen bir yapı kompleksidir (Resim 102a-f). Mevcut yapı duvarlarında görülen freskler, M.S. 3-4. yy'da mekanın konut olarak kullanıldığını göstermektedir. Ancak bulunan pithos (küp), tahliye holü ve kanalı ile tuğla taban döşemeleri, M.S. 5-6. yy'da yapıda çeşitli değişiklikler yapılarak üretim atölyesine dönüştürüldüğünü göstermiştir.
7. **Sokak Su Dağıtım Merkezi (Plan no. 39):** Suriye Caddesi'nden kuzeye ayrılan sokak kavşağı üzerindedir (Resim 32ab, 102a). Bu merkez, M.S. 494 yılı depremi arkasında kentin küçüldüğü dönemde kullanılmıştır. Devşirme mimari bloklardan 2.10 x 2.40 m ebatlarında yapılan merkezin ortasından su sağlayan pişmiş toprak boru, küçük havuz ve bu havuzdan üçlü süzgeçli sisteme bağlı olarak dört tarafından borularla suyun dağıtıldığını gösteren dağıtım hatları açığa çıkarılmıştır.
8. **Tapınak A (Plan no. 12):** Yapı, Suriye Caddesi'nin kuzey yanında etrafı portiklerle çevrili (58 x 42.33 m) dikdörtgen avlunun kuzey

sonunda yer almaktadır. Korinth düzenindeki prostylos planlı tapınak, Roma ayağı sistemine uygun (27.75 x 13.60 m), yüksek podyumlu traverten bloklardan yapılarak, üzeri mermer kaplanmıştır (Resim 78a-e, 79a-d, 80a-f, 81a-c, 82a-d). Hippodomik sistemde tapınak derinlemesine iki ada üzerine inşa edilmiştir. Naos bölümünün altındaki tonozlu bölümde tapınak hediyeleri saklanmış olup, buraya güneydoğu köşede yer alan oval formlu ve tabana doğru gittikçe genişleyen merdivenle inilir. Antoninler Dönemi'nde (M.S. 2. yy) yapılan tapınak, İmparator Diocletianus Dönemi'nde (M.S. 284-305) büyük çaplı tamirat geçirmiştir. Kazı bulguları yapının, M.S. 4. yy'da arşiv olarak kullanıldığını, M.S. 494 yılı depreminde yıkılmasından sonra naosun iki yanına yapılan geç dönem yapılarıyla alanın kullanımına devam edildiğini göstermiştir. Avluda yer alan şapel ve buna bağlı diğer birimler bu geç dönem kullanımıyla ilgilidir. Daha sonraki dönemde tapınağa ait mermer mimari bloklar kireç ve taş ocağı olarak kullanılmıştır.

9. **A Nymphaeumu (Plan no. 32):** Suriye Caddesi'nin kuzey kenarında yer alan A Nymphaeumu (Septimius Severus Çeşmesi), dikdörtgen planlı (41.60 x 14.30 m), doğu-batı yönünde ve hippodomik sistemde tek ada üzerinde uzanmaktadır (Resim 55a-j). Bir iki sıra duvarları kalabilen yapının ana taşıyıcı bölümü traverten bloklardan inşa edilmiştir. Dikdörtgen havuzun üç tarafını çeviren iki katlı yapının, birinci katı Kompozit, ikinci katı ise Korinth düzeninde olup, mimari cephe ile güney yönde yer alan parapetler, profilli taç ve kaideleri mermerden yapılmıştır. Ayrıca çeşmenin caddeye bakan doğu ve batı kısımlarına birer adet aslan heykeli yerleştirilmiştir. Kazı çalışmalarında bulunan Korinth düzenindeki plaster başlıkları, duvara saplanan arşitrav-frizler altına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Anıtsal çeşme kahverengi, gri, damarlı sütunlar ve çok renkli duvar kaplamalarıyla Merkezi Agora karşısında yer alan gösterişli bir yapıdır. Çeşme yazıtına göre, İmparator Septimius Severus'a (M.S. 198-211) ithaf edilmiştir.
10. **Merkezi Agora (Plan no. 28):** Suriye Caddesi'nin güney yanında yer alan ve üç tarafı iki basamakla yükseltilen portiklerle çevrili

olan Merkezi Agora, dikdörtgen (112 x 60 m) planlıdır. Agoranın kuzeyinde Suriye Caddesi olup, güney portığının arkası, Merkezi Hamam duvarıdır (Resim 60a-f). Batı ve doğu portiklerin arkasında ise dükkân girişleri bulunur. Portiklere ait sundurma çatıların hatılları, doğu ve batıda dükkân duvarları üzerine oturtulmuştur. Merkezi Hamam'a dayandırılan güney portığı örten sundurma ahşap çatının hatıl uçları ise hamam duvarına açılan deliklere yerleştirilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Merkezi Agora'dan hamama geçişi sağlayan iki kapı olup, bunlardan güneybatıda yer alanı daha sonra kapatılmıştır. Güney portik ortasında ön kısımda dikdörtgen şeklinde yapılan havuz, agoraya gelenlerin su ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılan agoranın, Erken Bizans Dönemi'nde merkezine devşirme mermer bloklardan kare planlı (7.50 x 7.50 m) ve üç basamaklı kaide üzerinde yükselen bir anıt yapılmıştır.

11. **Merkezi Hamam (Plan no. 5):** Merkezi Agora'nın güneyinde yer alan yapı 89.60 x 57.60 m'lik kapalı alana sahiptir ve sıralı hamam tipinde yapılmıştır (Resim 65a-h). Hamam, hippodomik sistemde 4 ada üzerine inşa edilmiştir. Batıdaki avluya (palaestra) Stadyum Caddesi'nden bir giriş verilmiştir. Yapının güney tarafı ise yol ile sınırlandırılmıştır. Caldarium, tepidarium, frigidarium ve apodyterium kısımlarına, kuzeyde apsisli havuz ile ikinci apodyterium ve frigidarium bölümleri eklenmiştir. Batıda ise üç kemerli giriş bulunur. Roma İmparatorluk Dönemi'ne (M.S. 2. yy) tarihlenen yapı, M.S. 494 yılı depreminde yıkılmıştır. Bu tarihten sonra, hamam işlevinin dışında M.S. 7. yy'a kadar kullanılmıştır.
12. **I. Propylon (Plan no. 27):** I. Propylon (Anıtsal Geçiş) Suriye Caddesi üzerinde ve Merkezi Agora'nın batı karşısında yer alır (Resim 51a-f). Caddeden kuzeye doğru dikdörtgen şeklinde bir girinti yapılarak inşa edilmiştir. Kemerli bölüm ve kapıdan sonra dört basamaklı merdivenle kuzeye geçiş sağlanmıştır. İki yanda postamentli kaideler üzerinde ayak ve sütunların taşıdığı bölümlerin üstü kabartmalı tavan kasetleriyle, kemerli olan geçiş bölümü ise kemer kasetleriyle süslenmiştir. Geç Severuslar Dönemi'nde yapıldığı anlaşılan Anıtsal Geçiş, İmparator Diocletianus (M.S. 284-

305) Dönemi'ndeki depremde büyük hasar görmüş ve tamir edilmiştir. M.S. 494 yılındaki büyük depremde tamamen yıkılan Anıtsal Geçiş, tekrar düzenlenerek M.S. 7. yy'a kadar kullanılmıştır.

13. **Caracalla Nymphaeumu (Plan no. 10):** Anıtsal çeşme, Suriye Caddesi ile güneye devam eden Stadyum Caddesi'nin kesiştiği noktada yer alır (Resim 58a-h). Köşede olması itibarıyla iki cep-heli inşa edilen yapı, farklı planıyla dikkati çekmektedir. Çeşme, M.S. 215'de İmparator Caracalla (M.S. 211-217)'nin kenti ziya-reti şerefine yapılarak, O'na ithaf edilmiştir. Yapı, daha sonra birbiri arkasından dört onarım evresi geçirmiştir. En son onarım ise, M.S. 5. yy'ın başına aittir. Yapı (15.70 x 17.60 m), iki katlı ve Korinth düzenindedir. Köşede yer alan kareye yakın dikdört-gen bir havuz (8.90 x 7.90 m) ve bunun iki tarafında yer alan iki apsisli havuzdan oluşur. Ana havuz üzerinde kalabilen kabartmalı parapet babaları üzerinde Herakles, Zeus'un Ganymedes'i kaçı-rması ve Theseus'un Minatouros'u öldürmesi sahneleri yer alır.
14. **Batı Tiyatrosu (Plan no. 9):** Tiyatro, kentte öğleden sonra baş-layan batı esintilerini alacak şekilde düzenlenmiştir. Bu aynı zamanda erken kent yerleşiminin bulunduğu yöndür ve Helle-nistik geleneğe göre tamamen doğal zemine oyularak yapılmış-tır (Resim 71, 72a-e). Tiyatro, 7 merdiven geçişiyle, 9 kerkidese bölünmüştür. Alt caveada 23, üst caveada ise 19 oturma sırası tespit edilmiştir. Tiyatronun oturma basamaklarının yer aldığı cavea çapı 85 m'dir. Bu çap üstteki tonozlu diazomayı çeviren analemma duvarıyla 94.5 m'yi bulur. Tiyatroda alt cavea ile sah-ne binası cephesindeki mimari süslemeler mermer, kalan diğer bölümler ise traverten bloklardan inşa edilmiştir. Hellenistik Dönem'de yapılan tiyatro, değişik şekildeki onarımlarla M.S. 7. yy'a kadar kullanılmıştır.
15. **Korinth Tapınağı ve Kuzey Bazilikası (Plan no. 15):** İki tiyatro arasında kalan ve Lykos Ovası'na bakan düzlükte yer alan tapı-nağın üzerine daha sonraki dönemde Kuzey Bazilikası inşa edil-miştir (Resim 93a-f). Tarımsal faaliyetler sebebiyle hem tapınağın hem de bazilikanın mimari blokları tahrip edilmiş olup, tapınağa

ait üç faskialı arşitravlar, başlıklar, sütun tamburları, geison-sima blokları gibi mermer malzemeler, doğudaki yamaca rasgele atılmıştır. Alanda yer alan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait (M.S. 1-2. yy) bazı sütunlar ve Korinth başlıkları yazıtlı olup, konsül ve halkın olasılıkla İmparatoru onurlandırdığını, Laodikeia'nın tanınmış ailelerinin bunları yaptırarak diktirdikleri ifade edilmektedir. Tapınak üzerinde yer alan Kuzey Bazilikası, traverten bloklardan doğu-batı yönünde üç nefli ve apsisli olarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı bazilikanın uzunluğu narteks dahil 54 m (narteks 12 m, bazilika kısmı 42 m), genişliği ise 26 m'dir. Bazilika, M.S. 5-7. yy'lar arasında kullanılmıştır.

16. **Kuzey Tiyatrosu (Plan no. 8):** Hellenistik Dönem'de yapılan Batı Tiyatrosu artan kent nüfusuna cevap veremeyince, ikinci tiyatro olarak M.S. 2. yy'da yapılmıştır. Yapı, tamamen Lykos Ovası'na bakmakta olup, topografyaya uygun şekilde yamacın oyulmasıyla inşa edilmiştir ve kuzeydoğu'ya bakmaktadır (Resim 71, 73a-d, 74a-d). Tek diazomalı olan yapı 110 m çapında olup, sahne yay şeklinde kavisli ve orkestra geniştir. Bu haliyle Kuzey Tiyatrosu, su oyunları için de kullanılmış olabilir. Yaklaşık orkestra çapı 40-41 m civarındadır. Orkestranın geniş tutulmasıyla oturma basamakları daha eğimli düzenlenmiştir. Tiyatro değişik tamiratlarla M.S. 7. yy'a kadar kullanılmıştır.
17. **Efes Kapısı (Plan no. 19):** Batıda yer alan orjinal Roma İmparatorluk Dönemi Kapısı, M.S. 84-85'te İmparator Domitianus Dönemi (M.S. 81-96) imar faaliyetleri sonucunda yapılmıştır. Bu döneme ait Laodikeia'da yer alan dört kapıdan en sağlam olanıdır (Resim 40a-e). Kapı, tipolojik olarak Hierapolis Frontinus Kapısı'na benzemektedir. Üç kemer gözlü olarak traverten bloklardan inşa edilen kapının kemerleri ayakta olup, ayaklar ile kemer geçişleri kornişli (torus profilli) ve düz taç bölümlü çıkıntılarla hareketlendirilmiştir. Efes Kapısı'nın kuzey bitişiğinde M.S. 5. yy'ın başında yapılan dörtgen planlı Bizans Kulesi yer alır. Efes Kapısı'na gelindiğinde, batıya ulaşımı sağlayan ve Asopos (Gümüşçay) üzerinde yer alan 5 kemer gözlü Roma İmparatorluk Dönemi (M.S. 2. yy) köprüsünü görmek mümkündür (Plan no. 25, Resim 36a-c).

18. **Batı Hamamı (Plan no. 6):** Aphrodisias Caddesi'nin yaklaşık 50 m doğusunda doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı (70 x 36 m) yapı, sıralı plan tipinin güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır (Resim 67a-d). Batı Hamamı'nda frigidarium, tepidarium ve caldarium kısımları, yapı içinde belirgin olarak görülebilmektedir. Mekânlar arasındaki bağlantılar, üçlü kemerlerin yer aldığı geçişlerle sağlanmıştır ve geçişleri sağlayan kemerler aynı hizada yapılmamıştır. Alanda yapının cephe mimarisiyle ilgili olarak yıkılmış ve parçalanmış halde arşitrav-friz blokları, postamentler, dış sıraları görülebilmektedir. Arşitrav-frizlerde görülen mimari süslemeler, M.S. 2. yy'ın özelliklerini yansıtmaktadır.
19. **Bouleuterion (Meclis Binası) (Plan no. 1):** Güney Agorası'yla bağlantılı olan yapının, analemma duvarıyla birlikte çapı 35 m'dir. Cavea çapı ise 30 m'dir. Güneye bakan ve Greko-Roman tarzda yapılmış olan caveanın 7-8 sıra mermer oturma basamakları izlenebilmektedir (Resim 61b, 75a-e). Daha sonra taş ocağı olarak kullanıldığı için çok tahrip edilen yapıda, mevcut görülebilen oturma basamaklarının üzerinde harflerin olması, meclis toplantıları haricinde, odeion olarak ta kullanıldığını düşündürmektedir. Bu haliyle yaklaşık 500-600 kişi alabilecek kapasitededir.
20. **Güney Agorası (Plan no. 34):** 135 x 90 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı olan agora, Bouleuterion ile Güney Hamam Kompleksi arasında yer almakta olup, her iki yapıyla da bağlantılıdır (Resim 61ab). Alanda görülebilen postamentler ve düz sütun parçaları olasılıkla agoranın portikleriyle ilgilidir. Yapı, daha çok siyasi yönü ağır basan bir agora olabilir. Bununla birlikte alandaki postamentler ve mimari elemanlara bakıldığında portiklerin, Korinth düzeninde gösterişli bir yapı olduğu düşünülebilir. Agoradaki mevcut mimari bloklarının bezemeleri, M.S. 2. yy'ın stil özelliklerini yansıtmakta olup, Güney Hamam Kompleksi ve Bouleuterion'la birlikte İmparator Hadrianus'un M.S. 135 yılı ziyareti anısına planlanarak yapılmış olabilir.
21. **Güney Hamam-Gymnasium Kompleksi (Plan no. 2):** Laodikeia'nın en sağlam kalabilen yapı kompleksidir. 133 x 75 m ölçülerindeki Güney Hamam-Gymnasium yapı kompleksi, bölgeye

özgü farklılık gösteren “*ikiz hamam*” plan tipini yansıtmaktadır (Resim 61ab). Bunun haricinde Güney Hamam Kompleksinin güney tarafında yer alan stadyum ve stadyumdan geçişleri sağlayan bölümlerin olması, diğer taraftan kuzeyde agora ile bağlantısı bakımından da farklı bir yapı kompleksidir (Resim 66a-e). Komplekste iki caldarium arasında güney-kuzey, kuzeydeki gymnasium bölümüne geçişte de doğu-batı yönlü olmak üzere iki ana koridor (ambulacrum) yer alır. Hamam aynı zamanda stadyumda idman ve müsabaka yapan sporcuların yıkandıkları bir kompleks- tir. Yapı, yazıtına göre Gargilius Antiquus’un Prokonsüllüğünde, M.S. 135 yılında İmparator Hadrianus’un Laodikeia’yı ziyareti şerefine yapılarak İmparator ve karısı Sabina’ya ithaf edilmiştir.

22. **I. Su Dağıtım Terminali (Plan no. 3):** Antik kentin güneyinde stadyum ile hamam kompleksinin doğu yanında yer alan I. Su Dağıtım Terminali (*castellum aquae*) mevcut haliyle deniz seviyesinden 278 m yüksekliktedir (Resim 30ab). Traverten bloklardan yapılan terminal, güney-kuzey yönünde dikdörtgen şeklinde olup, tabanında yaklaşık 6 x 10 m’lik bir alana oturmaktadır. Dağıtım terminalinin mevcut yüksekliği ise 7 m civarındadır. Terminalin üstünde yer alan dağıtım tankına kuzey, doğu ve güney taraflarında yer alan değişik yükseltilerde ve çaplarda pişmiş toprak borular bağlanmıştır. Bunların bazılarının içlerinin tamamen kalker (sinter) ile dolu olması, çoğunluğunun zamanla yenilediğini göstermektedir. I. Su Dağıtım Terminali’nin batı tarafında tonozlu geçişin yanında ise küçük bir nymphaeum yapısı yer alır (Resim 30c).
23. **Stadyum (Plan no. 4):** Ticaretle zenginleşen kent, birçok anısal yapılar yapmış ve spora, kültüre büyük önem vermiştir (Resim 61ab, 69a-d). Yapı, antik kentin güneyinde kuzeybatı-güneydoğu aksında inşa edilmiş olup, uzunluğu 280 m, genişliği ise 70 m’dir. Stadyum, M.S. 79 yılında Laodikeia’nın zengin bir ailesi tarafından yaptırılarak, İmparator Vespasianus’a (M.S. 69-79) ithaf edilmiştir. Tamamen doğal zemin oyularak yapılmış çift sphen-doneli yapının, oturma basamakları mermerden inşa edilmiştir.

24. II. Su Dağıtım Terminali (*castellum aquae*) (Plan no. 26): I. Su Dağıtım Terminali'nin yaklaşık 430 m kuzeyinde ve deniz seviyesinden 291 m yüksekliktedir (Resim 31ab). Burası topografik açıdan, antik kente su verebilecek en uygun yerdir. Bu nedenle I. Su Dağıtım Terminali'ne göre daha büyük ve kompleks bir yapıdır. Bu terminalin kuzey tarafında kaçak kazı yapılarak pışmış toprak dağıtım borularının bir kısmı tahrip edilmiştir. Kalıntılara göre güneyden traverten boruyla gelen hat, 10 x 15.50 m ölçüsündeki basınç alma havuzuna ulaşmaktadır. Basınç alma havuzu ile bağlantılı olarak, duvar içine yerleştirilen güney, doğu ve batı tarafındaki duvarları daha yüksek tutularak 1.20 x 1.20 m ebadında tankçık oluşturan üç adet boruyla su, öndeki kanala ulaşmaktadır. Bu borulardan ortadaki silindirik ve traverten olup, iki yanlardaki ise pışmış topraktır. Basıncı alınan su, önündeki kanal ile 0.80 m daha alt kodda olan ve doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen şeklindeki çökeltme tankına akıtılmıştır. Burada yer alan traverten boruların uçlarının zemine göre biraz yukarıda olması, temiz suyun dağıtım havuzuna ulaştırılması düşüncesindendir. II. Su Dağıtım Terminali'nin kuzeybatı tarafındaki çaytaşı+kireç harç olarak yapılan blokaj, Geç Antik Çağ düzenlemelerine aittir. Bu blokajın altında son dönem kullanımlarıyla ilgili değişik çap ve yüksekliklerde birçok pışmış toprak boru yer alır. II. Su Dağıtım Terminali, kentin büyük çoğunluğuna su sağlamıştır. Yapının mevcut kalıntıları, Roma ve Geç Antik Çağ'a ait olmalıdır.

SUNUŞ

Uyuyan Dev Laodikeia'ya, 21 Mayıs 2001 yılında Denizli'nin saygın işadamı Esat SİVRİ ve Yük. Mimar-Yazar Cengiz BEKTAŞ'ın ilk kıvılcımları ateşlemesiyle geniş kapsamlı bir yürüyüş yapılarak, Denizli bürokrasisinin, halkının, basın, sivil toplum örgütlerinin dikkati buraya çekilmiştir. 19 Mayıs 2002'de "Laodikeia Bizi Çağırıyor" ve "Laodikeia Bizi Bekliyor" flaş sloganıyla yapılan ikinci yürüyüşe, toplumun her kesiminden insanlar bir sel gibi Laodikeia'ya akarak, bu dev artık uyandırılmıştır (Resim 1ab). Bunun arkasından başlayan kazılarla kent, terk edilışinden 1300 yıl sonra yeniden hayat bulmuştur. Bu zamana kadar Laodikeia'nın sessiz tanıkları buraya özgü kertenkeleler, akrepler ve baykuşlardır (Resim 2a-c). Yazın kapari (yöresel adı gebere) toplayan kadınlar (Resim 3ab), koyun otlatan çobanlar (Resim 4) ve kaçak kazıcıların uğrak yeridir Laodikeia.

Aslında Laodikeia her dönemde bizimledir. Öyleki Denizli'de, Goncalı, Eskihişar, Karakova, Bozburun Köylerindeki yapılarda, Laodikeia'ya ait yapıların blokları ve mezar stelleri parçalanarak kullanılmıştır (Resim 5a). Bu bloklar çevrede Irlıganlı Kasabası'na kadar dağılmıştır (Resim 5b). Selçuklu Dönemi'nde yazıtına göre (H.651-652) 1253-1254 yıllarında, Vali Seyfettin Karasungur bin Abdullah tarafından yaptırılan açık ve kapalı bölümlerden oluşan Akhan Kervansarayının neredeyse tüm bloklarının Laodikeia'dan getirildiği düşünüldüğünde, kentin antik dönemdeki ihtişamı ve devasa yapı bloklarının nerede olduğu sorusunun yanıtı açıktır (Resim 6ab). Aynı şekilde geçtiğimiz yıllarda yıkılan Denizli Ulu Cami'nin blokları da Laodikeia'dan getirilmiştir. 17. yy'dan itibaren kenti ziyaret eden seyahatlerin kentte birçok taş ve kireç ocakları gördüklerini ifade etmeleri, kentin nasıl tahrip edildiğini göstermektedir. Öyle ki 1870'li yıllarda yapılan ve antik kentten geçen demiryolu çalışmalarında da Roma

Res. 1ab 19 Mayıs 2002 Laodikeia yürüyüşü.

Res. 2a Laodikeia'da yaygın görülen akrep (*Mesobuthus gibbosus*).

Res. 3a Kapari, yöresel adıyla gebere bitkisi (*Capparis spinosa*).

Res. 2b Laodikeia'da Caracalla Nymphaeumu'nu yurt edinen baykuş (*Athene noctua*).

Res. 2c Kentten ismini alan Laodikeia dikenli keleri (*Laudakia stellio*).

Res. 3b Stadyum'da kapari (gebere) toplayan kadın.

ve Erken Bizans Dönemi yapılarına ait bloklar kullanılmıştır. Bunları hala Goncalı İstasyonu'nda görmek mümkündür (Resim 7ab). 1872 yılında kenti gezen E.J. Davis'in tiyatro basamaklarını sökenlerden ve mermer blokları keserek mezar taşı yapanlardan söz etmesi, kentteki tahribatların yüzyıllarca sürdüğünü göstermektedir. Kazı çalışmalarını ziyaret eden yaşlı köylülerin ev ve hayvan barınaklarını buradan götürdükleri bloklardan yaptıklarını söylemeleri, tahribatın son 15-20 yıla kadar devam ettiğini göstermektedir.

2002 yılında Denizli Müzesi Müdürlüğü ile başladığımız kazı çalışmaları, 2003 yılından itibaren Bakanlar Kurulu kararlı olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Pamukkale Üniversitesi adına tarafınca yürütülmektedir. Teknolojinin çok hızlı değişmesi, klasikleşmiş kazı çalışmalarına da birçok katkı yapmıştır. Kazılarda değişmeyen kural ise kazma, kürek, el arabası, mala, fırça, elek ve titiz çalışmadır. Şüphesiz verilerin değerlendirilmesi ve tarihlendirilmesinde birçok yenilikler ortaya çıkmıştır.

Res. 4 Efes Kapısı yanında otlayan koyunlar.

Res. 5a Karakova Köyü avlu duvarında yer alan yazıtlı mezar steli, "Burada yatan Apollonios ve Zosime'den gelip geçenerle selam olsun" (M.S. 2. yy).

Res. 5b Irlıganlı Kasabası içinde yer alan ve öğütme taşı olarak kullanılan Roma İmparatorluk Dönemi postamenti.

Res. 6a
Selçuklu Dönemi yapısı
olan Akhan Kervansarayı
(1253-1254).

Res. 6b
Akhan Kervansarayı'nda
kullanılan devşirme
bloklar ve Medusa başı
kabartmalı tavan kaseti.

Res. 7a Laodikeia içinden geçen tren yolu hattı ve geride Asopos Köprüsü ile Batı Nekropolü.

Res. 7b
Goncalı İstasyonu
binasından Medusa
başı kabartmalı
traverten lahit parçası.

Res. 7c
Laodikeia'yada Arif
Yalinkaya İlköğretim
Okulu öğrencileri.

Laodikeia kazılarının amacı yaşayan bir arkeoloji parkı oluşturmaktır. Bu amaçla Laodikeia'yı sevdirmek ve koruma bilincini küçük yaşlarda geliştirmek için ilköğretim öğrencilerinden başladık ve sürekli olarak antik kentte çocuklarımıza rehberlik yapıyoruz (Resim 7c). Biliyoruz ki Ulu Önderimiz Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de açıkça vurguladığı gibi gelecek onlarda.

Kazı çalışmalarının 5. yılı için hazırladığımız bu kitapta kısaca yeni bulgular ışığında kent tarihi, yapıları, yeni çıkarılan bölümler, mimari, heykel, seramik, yazıtlar ve sikke gibi başlıklar altında bunların genel özellikleri verilmiştir. Bu kitap her kesimden okuyucunun anlayacağı şekilde hazırlanmıştır. Umarız tarihin derinlikleri içinde Laodikeia'yı yaşayacaksınız ve yaşatacaksınız...

Başta kazı çalışmalarında büyük emeği geçen ekip üyeleri Yard. Doç. Dr. Mustafa Büyükkolancı'ya, Doç. Dr. Mehmet Meder'e, rehberin hazırlanmasında özverili katkıları olan araştırma görevlileri: M. Ayşem Tarhan, Mehmet Okunak, Bahadır Duman ve diğer araştırma görevlileri: Zeliha Gider, Erim Konakçı, Sedat Akyol, Barış Yener ile fedakar öğrencilerime teşekkür ederim. Ayrıca Laodikeia kazılarına büyük katkıları olan Valilerimize sırasıyla: Yusuf Ziya Göksu'ya, Merhum Recep Yazıcıoğlu'na, Gazi Şimşek'e, Dr. Hasan Canpolat'a, Belediye Başkanı Nihat Zeybekçi'ye, Pamukkale Üniversitesi Rektörlerimiz Prof. Dr. Hasan Kazdağlı'ya, Prof. Dr. F. Necdet Ardic'a, işadamları Esat Sivri'ye, Turhan Serhatlı'ya, Nihat Kömürcüoğlu'na ve Laodikeia'yı sevenlere sonsuz teşekkürler...

Doç. Dr. Celal Şimşek

Kazı çalışmaları

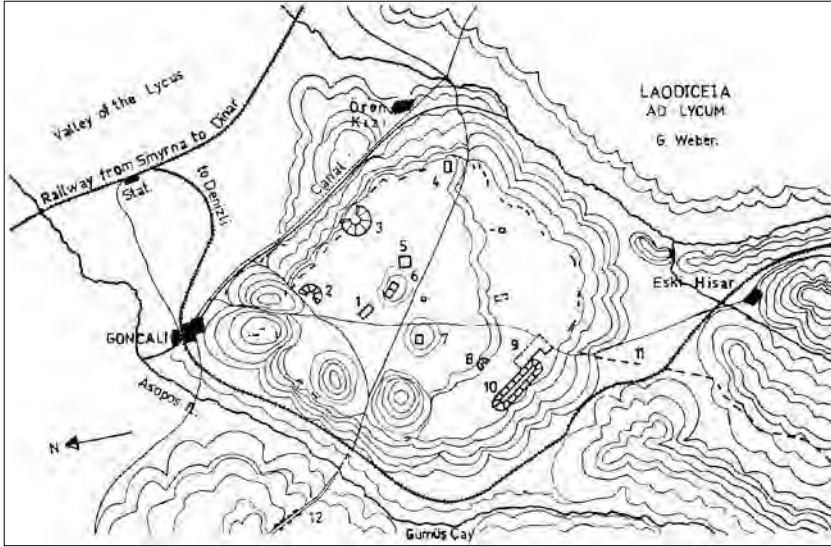

Kiremit çatma mezarda çalışma

ARAŞTIRMA VE KAZILARIN TARİHÇESİ

XVII-XIX. Yüzyıl

- 1671 Thomas Smith antik kenti ziyaret etmiştir.
- 1678 J. Spoon – G. Wheeler’in ziyareti.
- 1745-1745 R. Pococke gelmiştir.
- 1775 Robert Chandler, kentin tarihçesi ve sınırlarından bahsederek, iyi korunmuş durumda olan stadyum, odeon, hamam-gymnasium yapıları hakkında bilgiler vermiş, kentin sık sık depremlerle yıkılmış olduğuna dikkati çekmiştir. Kentte görüldüğü plastik malzemelere değinerek, eserlerin Grek sanatının izlerini taşıdığını ve bir yapının girişinde yer alan koltuk üzerinde Zeno isminin yazılı olduğundan bahsetmiştir.
- 1776 V.J. Arundell, kent hakkında genel bilgiler vermiş ve kentteki kiliselerden bahsetmiştir.
- J.A. Cramer, antik kaynakların ve seyyahların notlarını da bir araya toplayarak kent ve bölge coğrafyası hakkında bilgiler vermiştir.
- William Martin Leake ise; antik kenti ziyaret eden Chandler’in, “*Kapros’u Lykos*”, “*Lykos’u ise Menderes Nehri*” olarak adlandırıp hata yaptığını, fakat Pococke’nin, doğru şekilde tanımladığından söz etmiştir.
- 1833-1843 G. Weber, Anadolu’ya ilk seyahatini 1833, ikincisini ise 1843’te yaparak, kentteki ilk kısa kazı çalışmasını yapmıştır. Kentin su sistemini detaylı olarak incelemiş ve kentin ilk planını çizmiştir (Resim 7d).
- 1838 L. De Laborde, antik kentteki yapılardan bahsederek, tiyatro ve su kemerlerinin gravürlerini çizmiştir.

Res. 7d G. Weber tarafından yapılan ilk kent planı.

1842 W.J. Hamilton, Anadolu'ya yapmış olduğu geziler sırasında kente uğramış, kentin deprem sonrası durumuyla stadyum, gymnasium, tiyatro ve aquaeductler gibi ayakta kalan yapılardan bahsetmiştir.

William Cochran, 19. yy'da yaptığı Küçük Asya Seyahatinde; bölge ve kentleri hakkında bilgiler vererek, 1826 yılında Arundell'in, 1842 yılında ise Hamilton'ın kenti ziyaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca depremlerle sürekli yıkılan Laodikeia ve bölge kentlerinin tekstil ticaretiyle ön plana çıktığından, Asya'daki ilk yedi kiliseden birinin kentte yer aldığından bahsetmiştir.

1840 Sir Charles Fellows, 8 Mayıs 1839 yılında gezdiği kent hakkında genel bilgiler vererek, varolan iki tiyatronun durumları hakkında gözlemlerini aktarmıştır.

1849 Charles Texier, Frigya'nın başkenti olarak Laodikeia'yı gösterir. Ayrıca iyi korunmuş durumda olan stadyum yapısıyla yazıtından bahsederek, kentteki gymnasium ve iki tiyatronun varlığıyla birçok yapıya ait mimari elemanlar hakkında

genel bilgiler vermiş, kentteki yapıların M.S. 2-3. yy'a ait olabileceğini söylemiştir. Sağlam kalabilmiş olan su kemerleriyle sudaki kirecin fazlalığı nedeniyle oluşan sarkıtlara dikkat çeker. Bununla birlikte yapılarda yoğun tamirat izlerinin varlığına değinerek, civar halk tarafından birçok mermer bloğun taşındığını ve kentin uzun bir süre taş ocağı olarak kullanıldığını söylemiştir.

- 1872 E.J. Davis, Strabon'dan bilgiler aktararak, kentin stadyumu, gymnasiumu, küçük ve büyük tiyatroları, odeonu, bazilikaları, köprüsü, antik kente dağılmış olan heykeltıraşlık malzemeleri ve kentin yerleşim yerlerine yakın olmasından kaynaklanan tahribatlardan söz etmiştir.
- 1883-1886 M. Ramsay, kentle ilgili antik kaynaklar, yazıtlar ve sikeler ışığında ayrıntılı bilgiler vererek, G. Weber'in çizdiği haritayı tekrarlamış ve G. Weber'in "*Asopos*" olarak adlandırdığı çayın "*Kapros*" olduğuna değinmiştir.
- 1895 Frederich Sarre; kentin kuruluşuna değinmiş, 1097 yılında Selçuklu Türklerinin eline geçen kentin, Asya'daki 7 Piskoposluktan biri olduğuna işaret etmiştir. Kamu yapılarının Küçük Asya'daki diğer zengin kentlerde olduğu gibi varlıklı kişilerin vakıfları olduğunu, kentteki iki tiyatro ve stadyum yapısının haricinde pek çok bilinmeyen yazıt ve heykel kaidesi gördüğünden bahsetmiştir.
- 1918 Walther A. Hawley, bölgeye yaptığı ziyaretinde iki kez Goncalı'ya uğramış ve burada yaşayan halk hakkında genel bilgiler vererek, sık sık yaşanan depremlere karşın kentin kamuya ait yapılarının (tiyatro, gymnasium vs.) halen ayakta olduğuna değinmiştir.
- 1939 W. H. Buckler ve W. M. Calder, Frigya ve Karya Bölgelerini kapsayan dokümanları bir araya toplayarak kentteki epigrafik bulguları yayınlamıştır.
- 1961-1963 Kanada Québec Laval Üniversitesi'nden Fransız Arkeolog Prof. Dr. J. Des Gagniers başkanlığında Caracalla Nymphaeum'unda kazılar yapılmıştır. Bu çalışmayla ilgili olarak 1969 yılında *Laodicée du Lycos Le Nymphée, Paris* adlı yayın ile sonuçlar bir arada toplanmıştır.

- 1992 Sütunlu Ana Cadde (Suriye Caddesi)’de Denizli Müzesi Müdürlüğü Arkeologlarından Haşım YILDIZ kısa süreli kurtarma kazısı yapmıştır.
- 1995–2002 İtalya “*Ca’Foscari-Venedik*” Üniversitesi’nden Prof. Dr. G. Traversari başkanlığındaki bir ekipçe yüzey araştırması yapılmıştır. Bu çalışmalarda kentin yeni topografik haritası çıkarılarak, yapılar yeni plan üzerine işlenmiş ve yüzey araştırmasıyla ilgili olarak “*Laodiceia di Frigia I, Roma, 2000*” adlı yayın yapılmıştır.
- 2002 Denizli Müzesi Müdürlüğü başkanlığında, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü’nün de katılımıyla kentte ilk defa sistemli kazı çalışmalarına başlanmıştır.
- 2003 Doç. Dr. Celal Şimşek başkanlığında geniş kapsamlı kazılara başlanmış olup, kentin yeni topografik haritası yapılmıştır. Günümüzde kentin değişik yapıları ile nekropolündeki çalışmalara devam edilmektedir.
- Kazı ve restorasyon çalışmaları; Kültür ve Turizm Bakanlığı (DÖŞİMM), Denizli Valiliği (İl Özel İdaresi), TÜBİTAK, Denizli Belediyesi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli Sanayi Odası Vakfı, Denizlili İşadamları ve Laodikeia’yı sevenler tarafından desteklenmektedir.

KENTİN KISA KRONOLOJİK TARİHİ

M.Ö. III. Yüzyıl Öncesi

Yerleşim alanında özellikle de kentin batı ve güneybatısında yapılan araştırmalarda, Eski Tunç Çağı I (M.Ö. 3000)'e tarihlenen seramik ve çakmaktaşı buluntular ele geçmiştir (Resim 8). Bunlar, kentin erken yerleşiminin daha çok su kaynağı olan Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) etrafında oluştuğunu göstermektedir.

Plinius'un (NH.V.105), bahsettiğine göre; Hellenistik kent, önce Diospolis, sonra Rhoas olarak adlandırılmış olan, kutsal köy yerleşimlerinin üzerinde kurulmuştur. Diospolis, Zeus'un kenti anlamında olup, Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır.

Antik kentin güneybatısında ve batısında Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi), güneydoğusunda Kapros (Başlıçay), kuzeydoğusunda ise Lykos (Çürüksu) Nehri yer almaktadır (Resim 21).

Res. 8 Tunç Çağı'na ait seramik parçaları, çakmaktaşı ve el baltası.

M.Ö. III. Yüzyıl

Kent, Seleukoslar Kralı II. Antiokhos Teos tarafından eşi kraliçe Laodike adına, M.Ö. 3. yy'ın ortalarında (M.Ö. 261-253) kurulmuştur.

Laodikeia'nın önemli antik yol güzergâhlarının kavşak noktasında olması, topografik yapıya bağlı Seleukos politikasına uygun yer seçimi, askeri, idari ve ekonomik konumu sebebiyle bölgenin ana merkezi konumundadır (Resim 19).

Laodikeia tarih sahnesine ilk defa, M.Ö. 220'deki Akhaios isyanıyla çıkmıştır. Akhaios, Laodikeia'da kendisini kral ilan etmiş ve adına sikke bastırmıştır.

Antik kentte ele geçen ve M.Ö. 3. yy'a tarihlenen mezar yazıtlarında bile bir çarşı, bir strategeion, bir gymnasium, bir tiyatro gibi yapılardan söz edilmesi, erken dönemde bile kentin önemi-ne işaret etmektedir.

Kentte, Grek Panteon'una ait inançların yanında, Doğu kültür ve inançlarıyla karışmış Zeus Aseis ve İsis kültleri de görülmektedir. Kentin kurucu baş tanrısı ise Zeus Laodikeus'tur.

M.Ö. 190

Magnesia Savaşı: Seleukoslar ile Bergama desteğinde Romalılar arasında yapılan Magnesia Savaşı'na kadar kent, Seleukos yönetiminde kalmıştır.

M.Ö. 188

Apameia Barışı; Magnesia Savaşı'nın ardından büyük bir zafer kazanan Bergama Krallığı, bu barışla bölge yönetimini ele geçirmiştir. Kent, hem Attaloslar'la hem de Roma ile sıkı bir bağ kurarak önemli ayrıcalıklar elde etmiş ve Bergama Krallığı'na bağlanmıştır.

M.Ö. 133

Bergama Kralı III. Attalos'un ölmesi ve Kralın vasiyeti üzerine Laodikeia da Bergama gibi Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır ve M.Ö. 129 yılından itibaren Batı Anadolu Asya

Eyaletine dâhil olmuş, Roma İmparatorluğu tarafından atanan Prokonsül'lerce (eyalet valileri) bölge yönetimi sağlanmıştır.

M.Ö. II.-M.S. I. Yüzyıllar

Strabon (XII.7.16) Laodikeia'da kuzguni siyah renkli yünü çok yumuşak bir cins koyun yetiştirildiğini, bu koyunların yünlerinin Miletos (Balat)'ta yetiştirilen koyunlarınkinden dahi üstün olduğunu, bu sayede Laodikeialılar'ın büyük gelirler elde ettiklerini yazmıştır. Antik yazar Vitruvius (VIII.3) koyunların yünlerinin yumuşak oluşunu, içtikleri Bölgenin çürük kokulu suyuna bağlamıştır. Laodikeia'da dokunan ve Trimita adıyla bilinen tunikler o denli ünlüydü ki kent bir dönem "*Trimitaria*" olarak anılmıştır. Antik dönemin en güzel tekstil ürünleri Lykos (Çürüksü) Vadisi'nde dokunmuştur. Dokuma ürünleri Miletos'u bile geride bırakmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, kent, stratejik öneminin de etkisiyle daha da büyümüş, ticarete özellikle de yün ve tekstil ticaretinde adını duyurmuştur.

M.Ö. 88-85 yıllarında Mithridates Savaşları'nda Laodikeia büyük zarar görmüştür. M.Ö. 51 yılı sonu 50 yılı başlarında Kilikya Valisi ve Romalı devlet adamı Cicero, 10 hafta boyunca Laodikeia'da yargı işlerini yürütmüş ve yasaların hazırlanmasını sağlamıştır.

M.Ö. 40 yıllarında Parth güçleriyle birlikte bölgeye gelen Labienus'a, Laodikeia'lı Zenon adlı soylunun direnişi sonucu Laodikeia, Roma İmparatorluğu tarafından büyük saygı görmüştür. Bu cesaretli davranışından dolayı Pontos Bölgesi, Zenon'a hediye edilir ve Laodikeialılar Roma yurttaşı sayılma ayrıcalığını elde eder. Bununla birlikte kent, Roma eyalet düzenlemelerinde Kibyra (Göhlhisar) Conventus birliğine dâhil edilmiştir. Ancak bu birlikte en etkin kent, Laodikeia'dır.

Kent, M.Ö. 27 yılında Augustus Dönemi'nde (M.Ö. 27-M.S. 14), M.S. 47 yılında İmparator Claudius Dönemi'nde (M.S. 41-54), deprem sonucu tahrip olmuştur.

İmparator Tiberius (M.S. 14-27) zamanında Laodikeia, Frigya'nın en görkemli ve zengin kentiydi.

M.S. 60

İmparator Nero Dönemi'nde (M.S. 54-68) M.S. 60 yılında olan büyük depremde, tüm Lykos (Çürüksu) Vadisi kentleri yerle bir olur. Hierapolis ve diğer kentler, Roma İmparatorluğu yarıdamlarıyla ayağa kaldırılırken, Laodikeia kendi kendini imar etmeyi başarır.

Yazıtıyla M.S. 79 yılına tarihlenen stadyum, Lycias Nicostratus'un en küçük oğlu Nicostratus tarafından yaptırılarak, Roma İmparatoru Vespasianus'a (M.S. 69-79) ithaf edilmiştir. Stadyum, bölgesel sportif oyunların ve gladyatör gösterilerinin yapıldığı en önemli yapıların başında gelmektedir.

M.S. 84-85

İmparator Domitianus Dönemi'nde (M.S. 81-96) kentte imar faaliyetleri yoğundur. Aphrodisias Kapısı, Hierapolis Kapısı, Efes Kapısı, Suriye Kapısı ve ana caddeler Dorik cepheli olarak inşa edilmiştir. Günümüze ulaşabilen Efes ve Suriye Kapısı M.S. 84-85 yılında Prokonsül S. I. Frontinus tarafından yaptırılarak, İmparator Domitianus'a (M.S. 81-96) ithaf edilmiştir.

M.S. 117-138

M.S. 135 yılında Hadrianus kenti ziyaret eder ve kentteki imar faaliyetlerini destekler. Günümüze kadar kalabilen yapı kalıntılarının büyük bir bölümü M.S. 2. yy'ın imar faaliyetlerinin izlerini taşımaktadır. Hadrianus Dönemi'ndeki (Pax Romana) huzur, bolluk ve zenginlik hem yontu hem de mimari eserlerde kendisini göstermektedir. Stadyumun yanındaki Güney Hamam kompleksi, Prokonsül Gargilius Antiquus zamanında inşa edilerek İmparator Hadrianus ve karısı Sabina'ya ithaf edilmiştir.

M.S. 138-161

İmparator Antoninus Pius zamanında meydana gelen depremle kentin bazı yapıları yıkılmıştır.

M.S. 180-192

İmparator Commodus'un himayesindeki kent, İmparator adına bir tapınak yapmış, bundan dolayı da ilk kez *Neokoros*

“tapınak koruyuculuğu” unvanını alarak vergiden muaf tutulmuştur. Commodus, M.S. 192 yılında öldükten sonra, kentin bu unvanı geri alınarak yerine “*İmparator Seven*” sıfatı verilmiştir.

M.S. 193-211

İmparator Lucius Septimius Severus Pertinax zamanında kentte imar faaliyetleri yoğunudur. Birçok dinsel ve kamusal yapılar bu dönemde yapılmıştır. Suriye Caddesi’nin kuzey yanında ki A Nymphaeum’u, yazıtıyla İmparator Septimius Severus’a adanmıştır.

M.S. 211-217

M.S. 215’te İmparator Caracalla kenti ziyaret eder ve imar faaliyetlerini destekler. İmparator’un kenti ziyaretinden dolayı Suriye Caddesi ile bunu güneybatı yönde kesen Stadyum Caddesi’nin köşesinde Caracalla Nymphaeum’u inşa edilmiştir. Kentin aldığı *Neokoros* unvanı, İmparator Caracalla Dönemi’nde geri verilmiştir. M.S. 3. yy’da kent tekrar depremle hasar görmüştür.

M.S. 222-235

İmparator Severus Alexander zamanında, Suriye Caddesi’nin kuzeyinde yer alan ve kuzeydeki yapılara geçişi sağlayan I. Propylon’un (Anıtsal Geçiş) mimari süslemeleri bu dönemde yapılmıştır.

M.S. 284-305

İmparator Diocletianus’un (M.S. 284-305) Fiyat Fermanı’nda (M.S. 301) Laodikeia’nın yün ve giysilerine ağırlık verilerek burada dokunan kumaşlardan söz edilmesi, Geç Roma İmparatorluk Dönemi’nde dokuma sektörünün önemini hala koruduğunu göstermektedir.

Diocletianus Dönemi’nde getirilen idari reformlarla, Anadolu daha büyük eyaletlere ayrılmıştır. I. Constantinus Dönemi’nde de reform hareketlerine devam edilmiştir. Bu dönemde Frigya

Bölgesi ikiye bölünerek Laodikeia, Frigya Secunda Pacatiana'sının merkezi olmuştur. Diocletianus'un Laodikeia'yı Frigya'nın Metropolisi ilan etmesi kentin, Roma ve Bizans Dönemi'nde önemli statüsünü koruduğunu gösterir.

Duvarları kuzeye doğru yıkılan I. Propylon (Anıtsal Geçiş) da bulunan sikkeler kentte, M.S. 3. yy'ın sonu 4. yy'ın başında bir deprem olduğunu göstermiştir.

M.S. 307-337

İmparator Büyük Constantinus zamanında (M.S. 311) Hıristiyanlara özgürlük verilmiştir. Laodikeia Hıristiyanlık âlemi için de çok önemli bir kenttir. İncil'de adı geçen yedi Asya kentinden birisi de Laodikeia'dır. Bu nedenle kent onursal İlk Yedi Kiliseler Birliği unvanına layık görülmüştür.

Laodikeialılar'ın zenginliklerinden dolayı, başlangıçta bu yeni dine karşı ilgisiz kalmalarına rağmen, daha sonra Hıristiyanlık, Vadide hızlı bir şekilde yayılmıştır. M.S. 325 yılındaki Nicaea (İznik) Konsili'nde Laodikeia, Frigya Pacatiana'sının yönetim birimi olarak temsil edilmiştir.

M.S. 364-378 Hierapolis'te de olduğu gibi kent, M.S. 4. yy'ın ikinci yarısındaki depremle tekrar yıkılmıştır. Olasılıkla da M.S. 370'te İmparator Valens kenti ziyaret etmiş ve depremle ilgili yardım ve denetlemeleri yerinde incelemiştir.

M.S. 4. yy'da (M.S. 345 ya da 360) Hıristiyanlığın evrensel meclisinde Frigya kentlerinin alacağı kararlarla ilgili önemli bir toplantıya Laodikeia ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle Bizans Dönemi'nde adının kutsal kitapta geçmesi ve bu onursal toplantıya ev sahipliği yapmasından dolayı büyük saygı görmüştür.

İmparatorlar Theodosius (M.S. 379-395)-Arcadius (M.S. 383-408) Honorius (M.S. 393-423)

Bu imparatorlar zamanında kent, son güçlü dönemini yaşamıştır. M.S. 395-396'da alınan bir karar gereği kentin etrafı Roma yapılarına ait bloklar kullanılarak sur duvarıyla çevrilmiş olup, Hellenistik ve Roma yerleşimlerinin bir kısmı bu surların dışında

kalmıştır. Ayrıca İmparator Theodosius tarafından (M.S. 380-381) Selanik fermanıyla Hristiyanlık Devlet Dini yapılmıştır.

M.S. 491-518

İmparator Anastasius zamanında Laodikeia M.S. 494'deki büyük depremle tamamen yıkılmış ve bir daha toparlanamamıştır. Kentte yerleşim bir süre daha devam etmiş ve Bizanslı yazarlar, Laodikeia adından nadiren bahsetmişlerdir.

M.S. 6. yy'da tekrar bir deprem geçiren kentin parlak dönemi kapanmıştır.

İmparator Focas (M.S. 602-610) – M.S. VII. Yüzyıla kadar

M.S. 7. yy'ın ilk çeyreğinde İmparator Focas Dönemi'nde meydana gelen yıkıcı depremin ardından kent bir daha toparlanamamış ve terk edilmiştir. Özellikle bölgeye yapılan Arap akınları ve su yollarının zarar görmesi nedeniyle kentte yaşayan halk, güneye su kaynaklarına yakın olan bugünkü Denizli-Kaleiçi ve Hisarköy'e, Salbakos'un (Babadag) kuzey eteklerine taşınmıştır. Kaleiçi, M.S. 7. yy'dan itibaren yeni Laodikeia'nın bir parçası olmuştur. Antik kaynakların bu tarihten sonra sözünü ettiği Laodikeia, Denizli-Kaleiçi ve etrafındaki yerleşmelerdir.

M.S. VIII-XIII. Yüzyıllar Arası

Bölge, 13. yy'ın başında (1206) tamamen Türklerin kontrolüne geçer. Türklerin bölgeye gelişiyle Denizli-Kaleiçi Laodikeiası, Lâdik adını almıştır. Bu dönemden itibaren Laodikeia yapılarına ait traverten ve mermer bloklar, Akhan Kervansarayı'nda ve yakın zamanda yıkılan Denizli Ulu Camii'nin inşasında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. 13. yy'dan itibaren kent, mevsimlik göçer çobanların uğrak yeri haline gelmiştir.

M.S. XIV-XX. Yüzyıl (1990'a kadar)

Bu dönemde antik kentin etrafındaki yerleşmeler için Laodikeia vazgeçilmez kireç, mermer ve traverten ocağı olmuştur. Yapıların mimari blokları sökülerek taşınmıştır.

Yeni bir günde kazı

Şafakla arkeoloji

LAODIKEIA ANTİK KENTİ'NDEKİ BAZI KAMU GÖREVLİLERİ

Laodikeia nüfusunu oluşturan halk çok sayıda kabilelere bölünmüş olup, bunlardan bazıları Apollonis, Athenais ve Laodikis'dir. Laodikis kabilesi açık bir şekilde II. Antiokhos ve Kraliçe Laodike ismiyle bağlantılı olmalıdır. Seleukos kolonileri haricinde kentte, yerel Frig halkı, Yunan, Makedon, Bergamalı ve Romalılar ile ticaret olanakları tanınmış olan Yahudi topluluğu yaşıyordu.

<i>Agoranomos</i>	Marketleri ve parekende satışı düzenleyen aynı zamanda ağırlıkların ve ölçülerin denetçisidir.
<i>Asiarkh</i>	Yönetici rahip.
<i>Boule</i>	Seçimle gelen ve gençlerden oluşan meclis (Şehir Meclisi).
<i>Coronatus</i>	Stephanephoros'la birlikte gladyatör şovlarına nezaret eden ve düzenleyen görevli memur.
<i>Demos</i>	Halkın temsil edildiği ve Boule'nin aldığı kararları onaylayan meclis (Halk Meclisi).
<i>Diokles</i>	En yüksek rahip.
<i>Gerousia</i>	Saygınlığı olan tecrübeli, yaşlı ve zengin kişilerin oluşturduğu, politik gücü yüksek olan yarı dini meclis (Yaşlılar Meclisi).
<i>Gymnasiarkh</i>	Bir gymnasium yada gymnasiumların tümünü idare eden müdür ve yönetici.
<i>Neoi</i>	Zengin ve saygınlığı olan gençlerin oluşturduğu birlik.
<i>Neokoros</i>	Kentin Tapınak Koruyuculuğu unvanıyla ilgili gerekli olan işler ve düzenlemeleri yapan yüksek memur.

<i>Procurator</i>	Gıda stoklarının sağlanması, dağıtılması, köle yapma ve azat etme gibi geniş yetkilere sahip üst düzey yönetici.
<i>Seitones</i>	Büyük nüfusu besleyecek yeterli yiyecek (tahıl) stoğunun olup olmadığının kontrolüyle görevlendirilmiş önemli bir kamu görevlisi.
<i>Stephanephoros</i>	Yönetici yüksek magistrat olup, kamu törenlerinde kentin koruyucu tanrısının çelengini taşıyan kişi.
<i>Strategos</i>	Halk yönetimi ile ilgili görevleri yapan komutan ve önder kişi.

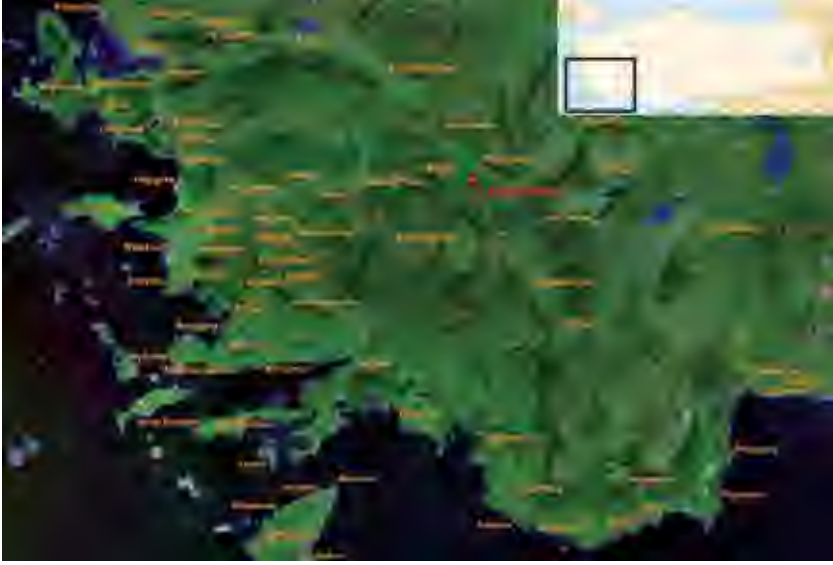
LYKOS VADİSİ TARİHİ COĞRAFYASI VE İLK KURULUŞLAR

Laodikeia antik kentinin bulunduğu Lykos (Çürüksu) ya da Denizli Ovası, konum olarak Batı Anadolu’da, İç Ege Bölgesi’nde yer alır (Resim 9). Bu ova; güneyde Babadağ (Salbakos-2308 m Gökbel Zirvesi) silsilesi, kuzeyde Çökelez Dağı (1805 m), güneydoğuda Honaz (Kadmos) Dağı (2528 m Kılıçtepe Zirvesi), batıda ise Buldan Sazak Dağı (1143 m) ile çevrelenmiştir (Resim 11-13). Ovanın kuzeybatısından geçen Büyük Menderes (Maiandros) Nehri, Dinar’dan (Apameia) çıkar ve Batı’da Söke Ovası’nı geçerek denize ulaşır (Resim 14).

Küçük, fakat verimli ovaya adını veren, Lykos (Çürüksu) Nehri; Honaz (Kadmos) Dağı eteklerinden doğarak Lykos (Çürüksu) Ovası’nın ortasından geçip, Sarayköy yakınında Büyük Menderes Nehri’ne karışmaktadır (Resim 15, 21). Kentin doğusundan başlayarak, kuzey ve kuzeybatısına doğru uzanan bu nehir, Büyük Menderes’e katılmadan önce daha küçük kollar olan Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) ve Kapros (Başlıçay)’la birleşir.

Antik coğrafyacı Strabon (XII 8.16) Lykos (Çürüksu) Nehri’nin birçok yerde yeraltından aktığını, bunun sonucu da yeraltında boşluklar meydana geldiğini anlatarak, bölgedeki depremlerin çokluğunu Lykos (Çürüksu) Nehri’nin meydana getirdiği yeraltı boşluklarına bağlamıştır.

Çürüksu (Lykos) Vadisi iklim olarak Akdeniz ile Karasal İklimin geçiş noktasındadır. Bu nedenle verimli ova, pamuk tarımının yapıldığı en son noktadır (Resim 17a). Bunun yanında ovada, buğday ve mısır tarımıyla, yılda iki ürün alınabilmektedir. Özellikle ovanın üst kesimlerinde; Honaz’da kiraz, Kaklık’ta ise kaliteli üzüm yetiştirilmektedir (Resim 17b).

Res. 9 Batı Anadolu haritası.

Res. 10 Lykos Vadisi'nde uydu fotoğrafı üzerine işaretlenmiş antik yerleşimler.

Res. 11 Laodikeia'dan Kadmos (Honaz) Dağı'nın görünümü.

Res. 12a Asopos (Gümüşçay) ve gerisinde Salbakos (Babadag) silsilesi.

Res. 12b Salbakos (Babadağ) Dağı Karcı zirvesi.

Res. 12c Salbakos (Babadağ) Dağı.

Res. 13 Laodikeia'dan Lykos Ovası'nın görünüşü, arkada Pamukkale ve Çökelez Dağı silsilesi.

Res. 14 Kıvrımları ile sanata ilham veren Büyük Menderes Nehri.

Res. 15 Lykos Ovası ve Ovaya adını veren Lykos Nehri.

Res. 16 Sisli Lykos Ovası manzarası.

Res. 17a
Lykos Ovası'nda
pamuk toplayanlar.

Res. 17b Lykos Ovası'ndan çekirdeksiz üzüm bağları.

Res. 18a Pamukkale travertenleri.

Res. 18b Karahayit kırmızı su.

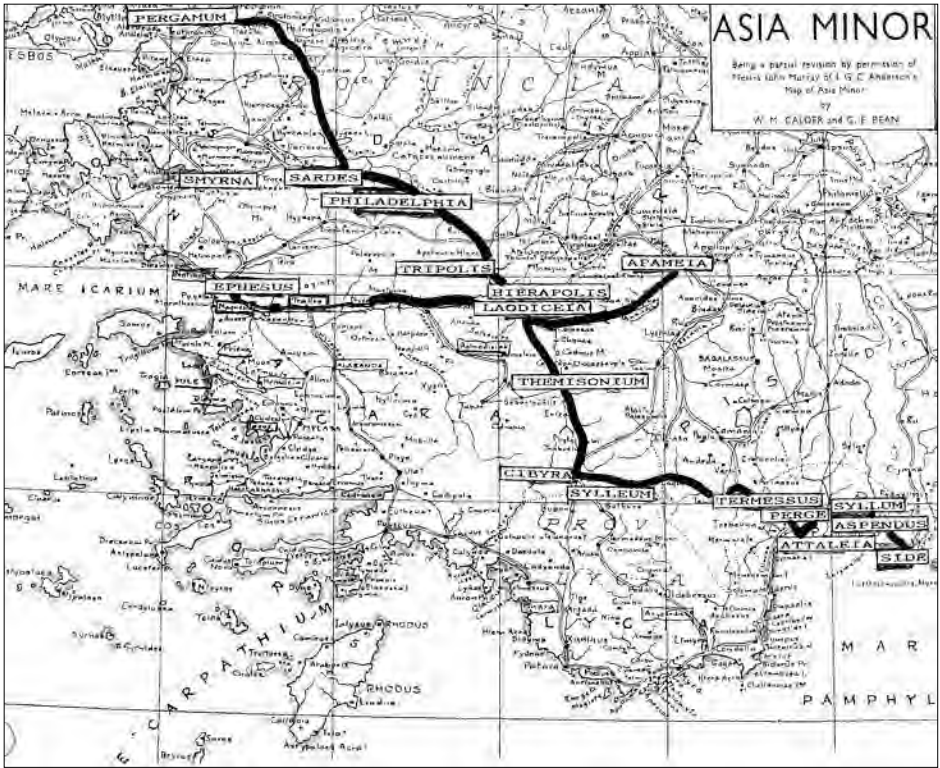

Res. 18c Kaklık Mağarası.

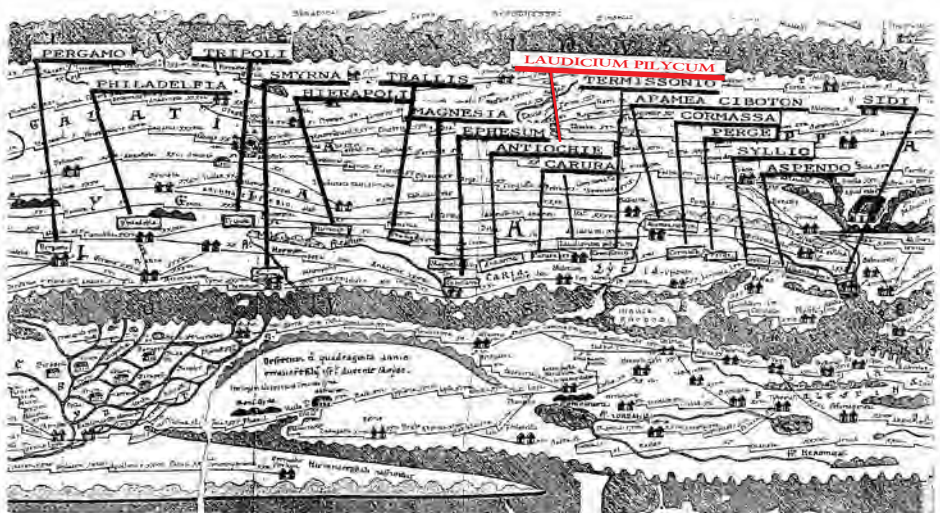
Çürüksu (Lykos) Vadisi aynı zamanda Afyon'dan başlayan ve Aydın'a kadar uzanan fay hattına bağlı olan termal su kaynaklarına sahiptir (Resim 18a-c). Bu nedenle Çökelez Dağı ve Honaz Dağı eteklerinden Kaklık çevresine kadar olan alanlarda çok zengin ve kaliteli traverten ocakları yer alır.

Antik coğrafyada Lykos Vadisi, Frigya Bölgesi'nin en batı ucunda bulunur. Güneyde yer alan Salbakos (Babadağ) silsilesi, Frigya ile Karya Bölgelerinin ortak sınırını oluşturur. Kuzeybatıda Sarayköy ve Buldan İlçeleri yönünde Lidya sınırını, Büyük Menderes Nehri belirlemiştir. Güneybatı tarafta ise, Anauva Ovası (Çardak ve Beylerli Ovaları) önünde Söğüt Dağı, coğrafi olarak Frigya ve Pisidya Bölgesi sınırını çizer.

Menderes rotası olarak bilinen ova, daha çok ticaret yolu olarak önemlidir. Lykos Vadisi bir ticari bağlantı merkezidir. Laodikeia batı, doğu ve güneyle bağlantıları sağlayan ana yolların kavşak noktasında yer alır (Resim 19-20). Bu yönüyle Lykos Vadisi; iç kesimlerde Apameia'ya (Dinar), güneyde Kibyra (Göhlisar) üzerinden Perge ve

Res. 19 Calder-Bean'in Antik Güneybatı Anadolu haritası.

Res. 20 Peutinger tablosu.

Side'ye, batıda Efes ve Milet'e, kuzeybatıda ise Sardes'e (Salihli) kadar uzanan ana yolların kavşak noktasındadır. Diğer taraftan Lykos Vadisi, Persleri Akdeniz'e bağlayan Kral Yolu'nun da kolu üzerindedir.

Günümüzde de Ova, ana kavşak noktası olma özelliğini halen devam ettirerek, binlerce yıldan buyana gelen coğrafi önemini sürdürmektedir.

Denizli İli, İç Anadolu (Uşak, Afyon, Konya), Güneybatı Anadolu'dan (Burdur, Isparta, Antalya, Muğla) gelen ve Batı Anadolu'ya (Aydın, İzmir, Manisa) giden yolların geçtiği güzergâhtadır. Bu nedenle Bölgedeki arkeolojik bulgulara dayanan yerleşimler; Çivril, Baklan ve Çal Ovası höyüklerinde Geç Neolitik Dönem'e (M.Ö. 6. bin ortaları) ve ova içinde yer alan Kolossai Höyük Tepesi'nde de Geç Kalkolitik Dönem'e (M.Ö. 4. bin ortaları) kadar inmektedir (Resim 25). Akhan Nekropolü'nde ise Tunç Dönemi'ne (M.Ö. 3000-1200) tarihlenen buluntular ele geçmiştir (Resim 26). Bunu Demir Çağı (M.Ö. 1200-547/546), Pers Satraplığı (M.Ö. 547/546-333/331), bunun içinde Arkaik (M.Ö. 650-480) ve Klasik Dönem'ler (M.Ö. 480-300), daha sonra Hellenistik Dönem (M.Ö. 300-30), Roma İmparatorluk Dönemi (M.Ö. 30 – M.S. 395), Bizans Dönemi (M.S. 395-1206/1208), Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Osmanlı Dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti olarak kesintisiz olarak günümüze kadar devam etmektedir.

Lykos Vadisi içindeki Höyük Yerleşimlerini; Kumkısıık Höyük, Sarayköy-Beylerbeyi Höyük, Duacılı Höyük, Akköy Höyük, Irlıganlı Höyük, Akhan Höyük, Karakurt Höyük, Kolossai Höyük, Kaklık Höyük olarak sıralayabiliriz.

Vadi'nin Hellenistik öncesi en önemli yerleşimi, Herodotos ve Ksenophon'da da adı geçen Kolossai antik kentidir (Resim 25). Ancak Çökelez Dağı ve Salbakos (Babadağ) Dağı'nda yapılan yüzey araştırmaları, buralarda Frigyalı çobanların yaşadığını gösteren seramik parçalarının ele geçmesini sağlamıştır.

Lykos Ovası'ndaki Hellenistik Dönem yerleşmelerini; Laodikeia'nın güneybatısında, Attouda (Sarayköy-Hisarköy), Trapezopolis (Babadağ-Bekirler köyü), Karura (Sarayköy-Tekkeköy), Büyük Menderes Nehri'nin batı yanında Tripolis (Yenicekent), Laodikeia'nın kuzeyinde ise Hierapolis (Pamukkale) olarak sıralayabiliriz.

Res. 21 Uydü fotoğrafı üzerine işlenmiş olan Laodikeia'nın etrafındaki ırmaklar.

KENTİN TARİHÇESİ

Denizli İli'nin 6 km kuzeyinde, Eskihisar, Goncalı, Bozburun Köyleri sınırları içinde kalan ve Lykos Ovası'nın ortasında yer alan Laodikeia bir Frigya kentidir; kuzeydoğusunda Lykos (Çürüksu), güneydoğusunda Kapros (Başlıçay) ve güneybatı-batısında Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) olmak üzere üç tarafı ırmaklarla çevrilen yüksek bir platform üzerinde kurulmuştur (Resim 21, 23).

Kent yerleşiminin bulunduğu alanların genel olarak deniz seviyesinden yüksekliği 260-285 m arasında değişmektedir. En yüksek bölüm ise merkezde yer alan II. Su Dağıtım Terminali olup, buranın deniz seviyesinden yüksekliği 291 m'dir. Yerleşim alanında herhangi bir su kaynağı yoktur. Bu nedenle kentin en önemli sorunlarının başında su temin edilmesi gelmektedir.

Hellenistik Dönem öncesi kentin su ihtiyacı, taşımali sistem olarak Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi) ve Kapros'dan (Başlıçay) karşılanmış olmalıdır (Resim 24). Buna bağılı olarak Eski Tunç Çağı (M.Ö. 3000-2500) ve Klasik Dönem (M.Ö. 4. yy) buluntuları, Asopos (Gümüşçay-Goncalı Deresi)'un aktığı güneybatı ve batı yamaçlarda ele geçmiştir (Resim 8).

Hellenistik Dönem Laodikeia'sı, Seleukos (Suriye) Kralı, II. Antiokhos tarafından eşi Kraliçe Laodike adına, M.Ö. 3. yy'ın ortalarında kurulmuştur. Bu durumda Hellenistik kentin kuruluş tarihi, II. Antiokhos'un tahta geçtiğı M.Ö. 261 ile Ptolemaios'un kızı Berenike ile evlenmek üzere, Laodike'den boşandığı M.Ö. 253 yılları arasında gerçekleşmiş olmalıdır.

Hellenistik Dönem'de Büyük İskender'in halefleri tarafından birden çok Laodikeia kurulduğu için kent, yanında bulunan ırmakla ayırt edilerek, Laodikeia ad Lycum (Lykos Laodikeia'sı) olarak adlandırılmıştır.

Res. 22
Laodikeia kent planı.

1. Meclis Binası (Bouleuterion)
2. Güney Hamam Kompleksi
3. I. Su Dağıtım Terminali
4. Stadyum
5. Merkezi Hamam
6. Batı Hamamı
7. Doğu Hamamı
8. Kuzey Tiyatrosu
9. Batı Tiyatrosu
10. Caracalla Nymphaeumu
11. Suriye Caddesi
12. Tapınak A
13. Yuvarlak (Rotonda) Bizans Yapısı
14. Oktagonal Planlı Doğu Bizans Yapısı
15. Korinth Tapınağı ve Kuzey Bazilikası
16. Güneybatı Bazilikası
17. Kuzeybatı Bazilikası
18. Dört Kollu Bizans Kilisesi
19. Efes Kapısı ve Bizans Kapısı
20. Hierapolis Kapısı
21. Suriye Kapısı
22. Aphrodisias ve Güney Bizans Kapısı
23. Batı Agorası
24. Efes Caddesi'ndeki Yuvarlak Yapı (Macellum)
25. Asopos Üzerindeki Roma Köprüsü
26. II. Su Dağıtım Terminali
27. I. Anıtsal Geçiş (Propylon)
28. Merkezi Agora
29. Erken Bizans Surları
30. Doğu Bizans Kapısı
31. Doğu Bizans Nymphaeumu
32. A Nymphaeum (S. Severus Çeşmesi)
33. Efes Caddesi
34. Güney Agorası
35. Güney Roma Villası
36. Kuzey Atölyesi
37. Güneybatı Tapınağı
38. Pithoslu Mekan
39. Sokak Su Dağıtım Merkezi
40. Yuvarlak Yapı (Prytaneium?)
41. Batı Tiyatrosu'nun Güneyindeki Yapı
42. Tapınak?
43. Tapınak?
44. Tapınak?
45. Anıtsal Geçiş
46. Portik
47. Güney Nymphaeumu?
48. Batı Nymphaeumu
49. Kuzeybatı Bizans Kapısı
50. Nekropol Alanları

Res. 23 Laodikeia antik kentinin havadan görünüşü.

Res. 24
Asopos (Gümüşçay)
Nehri.

Res. 25
Kolossai Höyük.

Res. 26 Tunc Çağı Akhan Nekropolü.

Bizanslı Stephanos (Ethnica, s.v. Laodikeia), I. Antiokhos'un gördüğü bir rüya sonucu kenti kurarak, kız kardeşi Laodike'nin adını verdiğini söyler. Bu birçok bilim adamınca reddedilir. Çünkü Seleukos Kralı I. Antiokhos'un (M.Ö. 312-281) o isimde bir kız kardeşi yoktur. Yine aynı yazara göre bu rüyada eşi ve annesini de gören Kral, Onların şerefine Karya'da Nysa (Sultanhisar) ve Antiokheia (Başaran Köyü) kentlerini kurmuştur. Bizanslı Stephanos ayrıca, Delphoi kehanetine göre, kenti Zeus ve Hermes şerefine kuracağı belirtilen bir Antiokhos'dan bahseder. Ancak anlamı açık olmayan bu metin, tarihi bir sonuca varmak için yeterli değildir.

Plinius (NH.V.105), antik kentin yerleşim alanında, önce Diospolis ve sonra Rhoas adlarını taşıyan bir köyün kurulu olduğunu ve Hellenistik kentin, II. Antiokhos tarafından kurulduğunu belirtir. Zeus kenti anlamına gelen ilk ad, burada çok eski ve köklü bir kutsal alanın varlığına işaret etmektedir. Zeus, Laodikeia'nın en önde gelen kurucu ve baş tanrısı olarak saygı görmüştür. Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır.

Laodikeia adına tarihte ilk kez, Polybius'un (IV, 48. 5 ve V, 57. 5) eserinde geçen, III. Seleukos'un M.Ö. 223'de öldürülmesinden sonra iktidar kavgalarının karmaşık tarihini anlatımında rastlanır. III. Seleukos ve Bergama Kralı I. Attalos arasında bir savaş çıkmış ve Kral güvendiği komutanı ve yeğeni Akhaios'u, Attalos'a karşı sefer için görevlendirmiş olup, Akhaios, Attalos'a karşı Sardes'te başarılı olmuştur. Akhaios, III. Seleukos'un ölümünden sonra başa geçen Kral III. Antiokhos'u önceleri desteklemişse de bir süre sonra Krala karşı ayaklanarak, M.Ö. 222 ya da 221'de Laodikeia'da kendisini kral ilan etmiş ve adına sikkeler bastırmıştır. Suriye'de M.Ö. 222'den sonra III. Antiokhos'a karşı çıkan diğer isyanlar yüzünden Antiokhos, Akhaios'u hemen cezalandıramamış, ama Akhaios Sardes'te M.Ö. 213'de iki yıl kuşatmadan sonra yenilmiş ve kazığa dikilmiştir. Bu Pers krallarının hainlere verdiği Doğu yöntemli bir cezaydı¹. Böylece III. Antiokhos, Seleukos Krallığı'nın Anadolu'daki parçasına yeniden kavuşmuştur. Bazı araştırmacılar bu tarihi olayın, Hellenistik Dönem'in Barok safhasında yapılan ünlü İskitli-Marsyas yontu grubunda anlatıldığı görüşünü öne sürmektedir. Diğer taraftan nümizmatlar Akhaios tarafından M.Ö. 219 ve 214 arasında basılan bölgesel sikkelerden bahseder.

Lykos (Çürüksu) Vadisi M.Ö. 190 yılında Seleukos Krallığı ile Romalılar arasında yapılan Magnesia Savaşı'na kadar, Seleukos Hanedanlığı yönetiminde kalmıştır. Bu savaşı, Bergama'nın desteğinde kazanan Romalılar, M.Ö. 188 yılında imzalanan Apameia (Dinar) Barışı'yla o bölgedeki Seleukos topraklarını Bergamalılara bırakmıştır. Bergama Krallığı da daha sonra III. Attalos'un M.Ö. 133 yılında ölmesiyle ve Kralın vasiyeti üzerine, Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır. M.Ö. 129 yılından itibaren ise Batı Anadolu Küçük Asya Eyaleti'ne bağlanmış olup, Roma İmparatorluğu'na atanan Prokonsül'lerce (eyalet valileri) yönetim sağlanmıştır.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Laodikeia, düzenli olarak vergilerini ödemiş olup, İmparator Commodus (M.S. 180-192) ve Caracalla (M.S. 211-217) Dönemlerinde Neokoros "Tapınak Koruyuculuğu"

¹ F. W. Balbank, Commentary on Polybius, Vol. I, Oxford, 1957, Polybius, VIII, s.15-21.

unvanlarını alarak vergiden muaf tutulmuştur. Bu ünvan İmparator Alexander Severus (M.S. 222-235) Dönemi'nde de devam etmiştir.

Laodikeia I. Mithridates Savaşı (M.Ö. 88-85) sırasında Pontos orduları tarafından kuşatılmış ve büyük zarar görmüştür. Lykos Vadisi ve komşu vadiler yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştır. Laodikeia'yi Quintus Oppius adlı bir Roma generali savunmuştur. VI. Mithridates, Oppius'u teslim ettikleri takdirde Laodikeia vatandaşlarına merhametli davranacağını söylemiştir. Kent bu isteğe uyar ve Laodikeialılar tarafından Mithridates'e götürülen Oppius basit bir savaş tutsağı muamelesi görür (Appian, Mithridatic Wars, 20; Strabon XII, 8.16). Appian ve Strabon, Pontos'lu Mithridates yönetiminde Laodikeia'ya ne olduğunu belirtmezler, ama kentin özellikle Mithridates'in M.Ö. 63'deki son yenilgisi ve intiharından sonra, hızla zenginleştiğini tahmin edilebiliriz. Bundan sonra Strabon (XII 8.13) Laodikeia'yı Frigya'nın en büyük kenti olarak nakleder.

Quintus Labienus, Caesar'ın Gallik Savaşları'ndaki ünlü bir komutanının oğlu olup, Brutus ve Cassius tarafından Roma'nın Yakın Doğu'daki rakibi Parthia'dan ittifak ve askeri yardım istemek için Parthia'ya yollanmıştı. Parthia ile anlaşarak kendini "Perslerin İmparatoru" ilan eden Labienus, Anadolu'daki Güney Roma Yolu boyunca yer alan birçok kenti eline geçirmiştir. Laodikeia'ya ulaştığında (M.Ö. 40) Hatip Zenon kentte, Labienus'un ordusuna karşı direnişe önder olmuştur (Strabon, XIV, 2.24; Plutarch, Antony 28.1; ve Cassius Dio, XLVIII, 26.5). Bunun sonucu olarak Laodikeia, Roma İmparatorluğu'nda büyük saygınlık kazanmıştır. Zenon'un oğlu Polemon, M.Ö. 36'da Pontos ve Armenia Minor Kralı yapılmıştır.

Roma'ya olan bağlılığıyla olduğu kadar yüksek zekâsı ve derin bilgisiyle ünlü olan Polemon'a M.Ö. 10 tarihinden önce İmparator Augustus (M.Ö. 27 – M.S. 14), Bosporos Krallığını vermiştir, ama geleceğin Kralı tahtı geçmek için savaşmak zorunda kalmıştır. Polemon savaşta hayatını kaybetmiştir (M.Ö. 8). Hanedanlık Polemon'un eşi Pythodoris'in sayesinde devam etmiştir. Bu hanım M.S. 1. yy'da önemli Romalıların dostluğunu ve desteğini kazanmış, Tralleisli Pythodorus'un varlıklı ailesine mensuptu (Strabon XII, 3.29 ve XIV, 1.42). "Laodikeia'nın en önemli hanedanı Pontos'ta

Tralleis'in en önemli hanedanıyla birleşti," diyen G. Bowersock'un önemli cümlesini burada aktarmak gerekir². Daha sonraki kuşaklarda Polemon ve Pythodoris'in oğulları ve bir kızı Trakya'da kraliyet ailesinin, Dağlık Kilikya'daki Olba'da rahip hanedanlığının başına geçmiş ve Pythodoris'un kendisi Kapadokya Kralı Arkhelaos'la evlenmiş ve Zenon adlı bir oğlu, Armenia Kralı olmuştur (Strabon XII, 3.29; Tacitus, *Annals*, II, 56 [Armenia]; Cassius Dio, LX, 8.2 [Olba]). Açıkça görüldüğü gibi Laodikeia, İmparator Augustus'un Anadolu'da izlediği hanedanları evlilik bağlarıyla birleştiren Roma politikasının çok önemli bir parçasıdır. Yeni Roma düzeninin çıkarlarını açıkça kollayan bu politika, krallıklardaki en seçkin ve en zengin aileleri desteklemiştir (Suetonius, Augustus, 48).

Polemon'un ve Laodikeia Hanedanlığının etkisi ve önemi, Erken Roma İmparatorluğu Dönemi ile M.S. 1.-2. yüzyıllarda da sürmüştür. Ailenin Trakya'dan gelen ve Roma'da eğitilmiş bir diğer Polemon'u, İmparator Gaius Caligula (M.S. 37-41) yönetiminde Pontos Kralı olmuştur. Seçkin bir şair olan bu Polemon'un eserlerinden bazı parçalar Paletine Antolojisi olarak bilinen kitapta "Philip'in Girlandı" bölümünde "Memento Mori," ve "Aşk Karşılıklı Olmalıdır" günümüze ulaşabilmiştir³.

Polemon Hanedanlığının en renkli kişisi olan sofist ve hatip Marcus Antonius Polemon (M.S. 88-144), Laodikeia ve Smyrna'daki (İzmir) çifte ikametiyile her iki kentin siyasi ve entellektüel yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Asil bir kökten gelen Polemon'un söylev vermedeki yeteneği, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Polemon'un ait olduğu İkinci Sofistik olarak bilinen edebiyata değer veren aristokrat çevrenin övgüsünü kazanmıştır. Polemon'un "zenginliği ve saygınlığı", M.S. 2. yy'daki Yunan Rönesansı'na da büyük ölçüde katkısı olmuştur⁴. Polemon gibi ünlü bir sofistin varlığı yaşadığı kente sayısız öğrencileri çeker, böylece lüks mallar satan yerel dükânlar kar eder ve getirdiği zenginlik için sofiste çok değer verilirdi.

² G. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford, 1965, s. 53.

³ A. S. F. Gow and D. L. Page, *The Greek Anthology: The Garland of Philip*, Cambridge, 1968; 2 vols., Vol. I, s. 371.

⁴ G.W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford, 1966, s. 23.

Lucius Flavius Philostratus'un Sofistler'in Yaşamları (M.S. 180-250) adlı eserinde kibiri efsanevi olan Polemon'un İmparator Antoninus Pius'a (M.S. 138-161) (o tarihte Roma Asya eyaleti valisi) evine davetsiz girdiği için nasıl kızdığı anlatılır. Antoninus Pius, Polemon'un Smyrna'daki (İzmir) lüks evinde kalınca, Polemon geleceğin imparatoruna gitmesini geceyarısı emretmiştir. Antoninus Pius İmparator olduktan sonra, Polemon'u Roma'ya davet etmiş ve bu olayı O'na hatırlatırcasına yanındakilere "*Polemon'un kapı dışarı edilmeyeceği bir yer bulun*" demiştir. Polemon, gösteriş için büyük para harcamış ve çoğu zaman gümüş dizginli arabasında gezerken görülmüştür. Söylenceye göre ölmekte olan Polemon yaptırdığı anıt mezarın içine girerek "*Çabuk çabuk örtün üstümü, güneş sessizliğe büründüğümü görmesin*" demiştir. Polemon, İmparator Traianus'un (M.S. 98-117) da dostluğunu kazanmış ve İmparator, Sofiste istediği her yere serbestçe gezme ayrıcalığını tanımıştır (Philostratus, Sofistlerin Hayatları, 25. 532). Daha sonra Polemon, İmparator Hadrianus'la (M.S. 117-138) beraber M.S. 123'de Trakya, Lidya, Frigya, Rodos, Atina ve Ege adalarını dolaşmıştır.

Polemon fizyonomi (physiognomics) konusunda ciddi incelemeler yazmıştır. Buna göre bir kişinin fiziki görünüşünden karakteri ve sağlığı teşhis edilebilecektir. Polemon'un Fizyonomi (Physiognomics) adlı eserinin elimizde yalnız Arapça çevirisi bulunur⁵. Bergama'lı ünlü Doktor Galen (M.S. 129 ve sonrası), bu garip mantığı ciddiye almamışsa da Polemon'un eserinin çok geniş etkisi olmuş ve Geç Roma, Bizans ve Arap tıp kitaplarında adı sık sık geçmiştir⁶. Polemon'un tezini daha sonraki yüzyıllarda sağlık ve hastalıklar sorularına basit cevaplar arayanlar da uygulamıştır. Bu sayede Laodikeia, 19. yy'ın içine kadar karaktere dair batılı bilimsel teoriler üstünde izini bırakmıştır.

Laodikeia, antik dönemde başka nedenlerle de ün salmıştır ve kent Anadolu'daki en önemli ve en gelişmiş ticari merkezlerden biri

---

⁵ Georg Hoffmann, ed. [Arabic] ve çev. [Latin], Polemonis De Physiognomia in R. Foerster, ed., Scriptorum Physiognomici Graeci et Latini, Leipzig, 1893; rptd. Stuttgart, 1994; 2 vols. vol. I, s. 95-294.

⁶ Elizabeth C. Evans, Physiognomics in the Ancient World, Philadelphia, 1969, s. 12).

olmuştur. Yün ticareti ve üretimi kente büyük zenginlik getirmiş ve Laodikeia'ya antik dünyada haklı olarak büyük bir ün sağlamıştır. Bu zenginliğin en büyük kaynağı, Laodikeia'da yetiştirilen kuzguni siyah renkli bir tür koyun ve bunların yününden sağlanan dokuma ürünleridir (Cicero, Letters to his Friends, II, 17.4 ve III, 5.4; Strabon XII 8.16). Laodikeia'da kuzguni siyah renkli, yünü çok yumuşak bir cins koyun yetiştirildiğini, bu koyunların yünlerinin Milet'te yetiştirilen koyunlardan bile üstün olduğunu yazar. Strabon (XII 8.16) bu yünün rengini kuzguni tanımladığı ve Kolossaililer'in de kullandığını bildirdiği halde, Plinius (NH, XXI, 9. 27 ve XXV, 9. 67) bu yünün *Rubia tinctoria* L. adlı bitkiden elde edilen kırmızı renkli kökboyasıyla mor ya da kırmızıya boyandığını belirtir. Vitruvius (VIII 3. 14), koyunların yünlerinin beyazımsı kahverengi, kurşuni ve kuzguni renkli ve aynı zamanda yumuşak oluşunu içtikleri bölgenin çürük kokulu suyuna bağlamıştır.

İmparator Tiberius (M.S. 14-27) zamanında Laodikeia, Frigya'nın en görkemli ve zengin kentiydi. M.S. 60 yılındaki büyük depremde tüm Lykos Vadisi kentleri yerle bir oldu. Hierapolis ve diğer kentler, Roma İmparatorluğu yardımlarıyla ayağa kaldırılırken, Laodikeia kendi kendini imar etmeyi başardı.

Polemon Hanedanlığının başlangıcından çok önce, bir öğrenim merkezi olan Laodikeia'da septik (kuşkucu) filozoflar, Antiokhos ve Theiodos yetişmiştir (Diogenes Laertius, Lives of the Eminent Philosophers, IX: Pyrrho, 106; ve Timon, 116). Tıp öğreniminin de çok önemli olduğu Laodikeia'da, Strabon'un zamanında Zeuxis tarafından büyük bir grup Herophyleian (antik dünyanın en ünlü hekimi) tıp okulu kurulmuştur (Strabon XII, 8.20).

Laodikeia, Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk Dönemlerinde Kibyra (Göhlisar) Conventusu'nun önemli bir kenti ve belki de başkenti olmuştur (Cicero, Letters to his Friends, III, 7; IX, 25; XIII, 54 and 57; Letters to Atticus, V, 15, 16, 20, ve 21; VI, 1, 2, 3, ve 7; Against Verres, I, 30). Laodikeia'da Roma yönetimi, kentin bir baş metropol olan, Hellenistik statüsünü yansıtır. Kentte tamamen gelişmiş bir sivil teşkilat, gymnasium ve komşu kentlerden olan yarışlara saygı geleneği vardır. Cicero, Kilikya valisiyken (M.Ö. 51-50),

Laodikeia’da 10 hafta kalmış, bu sırada kötü şöhreti olan publicani (vergi toplayıcıları) hakkındaki davalara bakmış ve adaletli kararlar vermiştir. “Halkın Toplanma Yeri” anlamındaki conventus, Roma adaletinin sağlanmasında temel olmuş ve eyalet valilerinin yargı işlemlerini yürüttüğü bu yerler, belirli kent merkezlerinde kurulmuştur. Bir conventus merkezi olmak kente statü ve imtiyaz getirmiştir.

Seleukos Kralı III. Antiokhos, Roma’nın desteklediği Bergama Krallığı’na savaş açmadan önce, Hellenistik Anadolu’da askeri güvenlik için hırslı planları doğrultusunda M.Ö. 210 ve 205 yılları arasında yaklaşık 200 Yahudi aileyi Lidya ve Frigya’da yerleştirmiştir. Tarihi ve ekonomik açıdan bakıldığında, Hellenistik kentlerdeki bu Yahudi yerleşimler daha sonra Laodikeia, Apameia, Bergama ve bir dizi diğer kent merkezlerinde gelişen Yahudi topluluklarının çekirdeğini oluşturur. Paralı askerler olan bu Yahudi göçmenler, Seleukos Krallığı için savaşmayı, kendi grupları katoikoi’nin (köylü askerler) tanınması karşılığında kabul etmişlerdir. Bu Yahudilerin çoğu Filistin’den değil, Babil’den gelmiştir. M.Ö. 190 yılı Magnesia Savaşı ve arkasından yapılan Apamea Barışı’ndan (M.Ö. 188) sonra, Romalılar ve müttefikleri genelde kentlerdeki Yahudi’lerin imtiyazlarını yenilediler (I Maccabess, 15. 16-18). Diğer kentlerde olduğu gibi Laodikeia’daki Yahudiler de her yıl Kudüs’e tapınağın onarımı için yüklü miktarda altın göndermişlerdir. Ancak bu gelenek M.Ö. 62’de Lucius Valerius Flaccus tarafından kaldırılmıştır (Cicero, Pro Flacco, 67-69). Böylece her Yahudi’nin bağışladığı 2 drachmai geleneği son bulmuştur. Cicero’nun Laodikeia’da el koyulan Yahudi altınından (20 Roma pounds değerinde) bahseden metni önemlidir. Kamu hazinesine aktarılan bu altınlardan sonra Laodikeia, daha hızlı gelişmiştir. Laodikeia, Tralleis, Sardes, Efes ve diğer Anadolu kentlerinde yerleşmiş çok sayıda Yahudiler ve tarihleri hakkındaki bilgiler önemli bir kaynak olan Flavius Josephus tarafından M.S. 1. yy’da özetlenmiştir (Jewish Antiquities, XIV, 213, 225-264, ve XVI, 6).

M.S. 2. yy’ın sonlarına doğru çok zenginleşen kent, İmparator Commodus (M.S. 180-192) adına bir tapınak yaptırmış ve böylece Neokoros (Tapınak Koruyuculuğu) unvanını alarak, vergiden muaf tutulmuştur. Kentin bu unvanı, İmparator Caracalla (M.S. 211-217) ve Alexander Severus (M.S. 222-235) Döneminde de devam etmiştir.

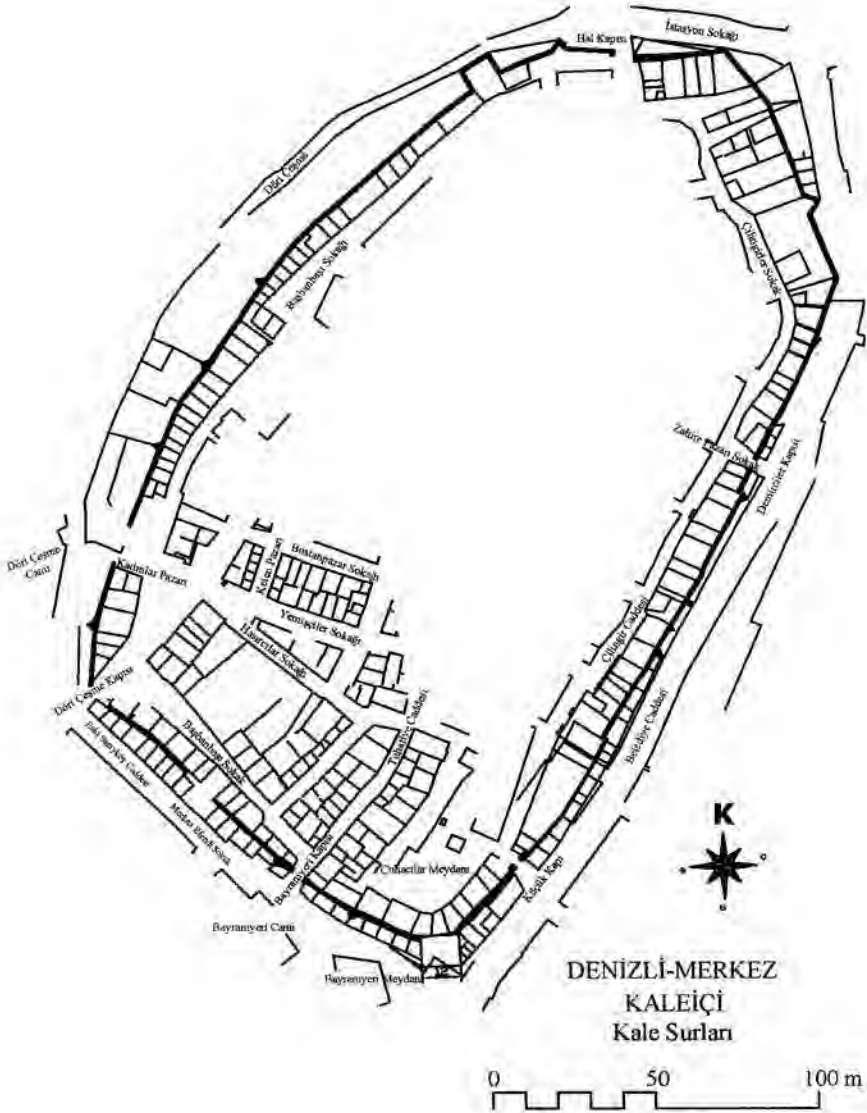
İmparator Diocletianus'un (M.S. 284-305) Laodikeia'yı, Frigya'nın Metropolis'i ilan etmesi (M.S. 290'dan sonra), kentin Roma ve Bizans Dönemi'nde eski önemli statüsünü koruduğunu gösterir.

Laodikeia, Roma İmparatorlarından M.S. 135 yılında Hadrianus'u, 215'de Caracalla'yı ve M.S. 370'te Valens'i ağırlamıştır.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla birlikte M.S. 395-396 yılında İmparator Theodosius (M.S. 378-395) ve Arcadius (M.S. 395-408) zamanında alınan bir karar gereği, kentin etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Erken Bizans Dönemi'nde Laodikeia, Frigya Metropolis'i olarak eski önemini korumuştur.

Laodikeia, M.S. 494'deki depremle tamamen yıkılmış ve bir daha toplanamamıştır. Bundan sonra kentteki yerleşmeler gittikçe küçülmüştür. M.S. 7. yy'ın ilk çeyreğinde (Focas 602-610) meydana gelen diğer büyük depremle kent, yine yerle bir olmuştur. Bu deprem arkasından Denizli, Başpınar kaynağından gelen su yolları bozulmuş ve ovanın ortasında yer alan kent, aynı zamanda güvenlik nedeniyle özellikle de Arap akınların etkisiyle, su kaynaklarının zengin olduğu ve saklanması daha kolay olan güneyde Salbakos (Babadağ) eteklerinde uygun olan değişik yerlere taşınmıştır. Bunlardan bir grup Kaleiçi'ne, bir grup Bereketli Hisarköyü ve Asartepe (Hisar)'ye giderek buralarda tehlike anında toplanılabilecek savunma amaçlı küçük kaleler yapıp yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Günümüze kadar Denizli Kaleiçi Kalesi (Resim 27abc), Bereketli Hisarköy Kalesi (Resim 28ab) ve Asartepe Kalesinin kalıntıları ulaşmıştır. Ayrıca bir grup Laodikeialının Hierapolis (Pamukkale)'e de taşındığı düşünülebilir. M.S. 7. yy'dan itibaren kaynakların sözünü ettiği Laodikeia, özellikle Denizli-Kaleiçi'dir. Bölge 13. yy başında (1206) tamamen Türklerin eline geçince, bu isim kısaltılarak Lâdik şekline dönüştürülmüştür.

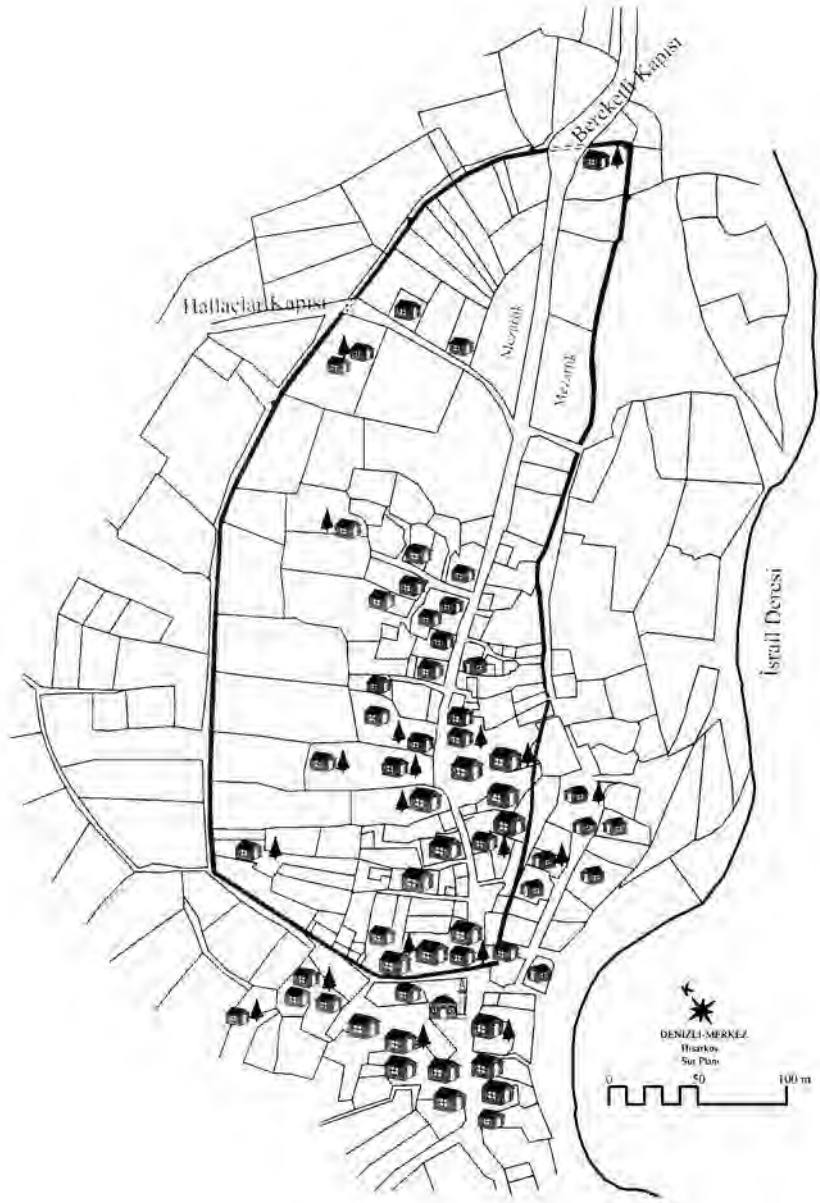
Res. 27a Denizli-Kaleiçi sur planı.

Res. 27b Denizli-Kaleiçi surları.

Res. 27c Denizli-Kaleiçi'den alışveriş merkezleri.

Res. 28a Denizli-Bereketli, Hisarköy surları planı.

Res. 28b Denizli-Bereketli, Hisarköyü surları.

Res. 29a Laodikeia'ya su sağlayan ikiz pişmiş toprak hat.

Res. 29b Laodikeia'ya su sağlayan açık kanal.

Res. 29c Laborde gravüründe (1838) Laodikeia su kemerleri ve geride antik kent.

LAODIKEIA ANTİK KENTİ YAPILARI

Antik kentin güney, batı ve kuzeybatısından 1870’li yıllarda yapılan tren yolu geçer. Kentin güneybatı-batısında Asopos (Gümüşçay), güneydoğusundan Kapros (Başlıçay), kuzeydoğu tarafında ise Lykos (Çürüksu) Nehri yer almaktadır (Resim 21-23). Laodikeia Hellenistik Dönem’de, Hippodomik (ızgara) planlı olarak tasarlanmıştır. Kentin imar faaliyetinde ise her dönemde meydana gelen yıkıcı depremlerin büyük etkisi olmuştur. Günümüzde Laodikeia içinde görülebilen yapı kalıntılarının tamamına yakını, Roma İmparatorluk Dönemi’ne aittir. Bu yapılar, M.S. 60 yılındaki büyük depremin arkasından yapılmış ve daha sonra sürekli depremlerle yıkıldıkça tamir edilmiş ya da yenilenmiştir. Yüzyıllar içinde meydana gelen depremler canlı ve etkinliği olan Laodikeia mimarisini şekillendirmiş ve ayakta tutmuştur.

Kentin Su Sistemi

Antik kentin su ihtiyacı Hellenistik Dönem’den itibaren güneyden Denizli’den yaklaşık 8 km uzaktan gelen ve deniz seviyesinden 443 m yüksekliğindeki Başpınar ana su kaynağından sağlanmıştır. Laodikeia’ya su, Hellenistik Dönem’de kalın cidarlı pişmiş toprak ikiz borularla, Roma İmparatorluk Dönemi’nde ise travertenden oyularak yapılmış taş borular, açık kanal ve aquaeduct (kemer) sistemiyle sağlanmıştır (Resim 29a-d). Bu sistem, değişik tamiratlarla M.S. 7. yy’ın ilk çeyreğine kadar kullanılmıştır. Eskişehir Köyü, Cevizlik Mevkii’nde Laborde’nin 1838 yılında yayınlamış olduğu gravüründe kemerleri sağlam olarak görülen su sisteminden, günümüze yalnızca ayak izleri gelebilmiştir (Resim 29c). Kemerlerde yer alan kanallar, suyu deniz seviyesinden 316 m yüksekliğindeki basınç alma ve dinlendirme

Res. 29d
Laodikeia'ya
su sağlayan
traverten
ikiz hat.

Res. 29e
Traverten hat
üzerinde yer
alan emniyet
ve temizleme
deliği.

havuzuna aktarmıştır. Bundan sonra Laodikeia suyunun sembolü olarak bilinen in situ ikiz traverten künkler, kentin güney tarafında Eskihisar Köyü'nün batı yanındaki yamaçta izlenebilmektedir. Kübik traverten blokların içlerinin oyulmasıyla oluşturulan boruların içinde bölge sularının kireçli olmasından dolayı yoğun kalker tabakası görülür. İkiz hat buradan itibaren birinci ve ikinci su dağıtım terminallerine kadar suyun aktarılmasını sağlamıştır. Hattın eğimi çok dik olup, basınç havuzunda kod 316 m iken, Karakova Köyü yolunda 278 m, demir yolunda 269 m, vadi tabanında ise 260 m koda kadar inerek, 50 m'nin üzerinde bir kod farkı meydana getirir. İkiz hattın doğu yönünde yer alan bazı boruların silindirik, bazılarının da daha ince dikdörtgen şeklinde olması, zaman içinde yapılan tamiratlarla ilişkilidir. Bundan sonra vadi tabanından itibaren hat tekrar yükselmeye başlar. I. Su Dağıtım Terminali'nde (*castellum aquae*) 278 m ve II. Su Dağıtım Terminali'nde 291 m yüksekliğe ulaşır.

Kalabalık kent için su, ana yaşam kaynaklarından biri olduğu için ikiz hat bir zorunluluktur. Çünkü hattın birinde problem olduğunda veya temizlik sırasında, diğer hattan kente su sağlanıyordu. İkiz hat su basıncından dolayı, zorunlu olarak traverten künklerden yapılmıştır. Borular erkek ve dişi uçların birleştirilmesi ve birbirine kenetlenmesiyle uzatılmıştır. Bunların üzerlerinde değişik aralıklarla düzensiz olarak açılan delikler yer alır. Bu delikler yuvarlak, yarım yuvarlak ve oval şekilli olup, bazen boru ortasında, bazen iki borunun birleşme yerlerinde, bazen de birer boru atlamalı olarak açılmıştır (Resim 29e). Tamirat ve temizleme için açılan bu delikler, iç kısma biraz daralarak ulaşmaktadır. Böylece buraya yerleştirilen kapak tapanın yan bölümlere daha iyi temas etmesi sağlanarak, su kaçırmaları da önlenmiştir. Deliklerin iki tarafında karşılıklı dübel yuvaları tespit edilmiştir. Bu da tapanın yerleştirilmesinden sonra, üstünün kurşun ve demir kenetle sağlamlaştırıldığını göstermektedir. Bu delikler hem basınçtan traverten borunun patlamasını önleyen emniyet subapları, hem de yoğun kalkerleşmelerde sirkeyle boru içinin temizlenmesi amacıyla hizmet ediyordu. Hat Eskihisar Köyü'nden itibaren Stadyum yanındaki I. Su Dağıtım Terminali'ne kadar takip edilebilmektedir.

Stadyum ile Güney Hamamı kompleksinin doğu yanında yer alan I. Su Dağıtım Terminali (*castellum aquae*) mevcut haliyle deniz

seviyesinden 278 m yüksekliğindedir (Plan no. 3, Resim 30ab). Traverten bloklardan yapılan terminal, güney-kuzey yönünde dikdörtgen şeklinde olup, tabanda yaklaşık 6 x 10 m'lik bir alana oturmaktadır. Dağıtım terminalinin mevcut yüksekliği ise 7 m civarındadır. I. Su Dağıtım Terminali'ne güneyden gelen ana hattın önüne T şeklinde ek takılmıştır. Buradan itibaren çift sıra traverten boruyla sunun basıncı azaltılarak, üstteki basınç alma havuzuna ulaşır. Mevcut üst bölüm yaklaşık 1.20 x 2.15 m ölçüsündedir. Bu bölümdeki basınç alma havuzunun kuzey önünde ise 1.05 m daha alt kodda olan dağıtım tankı yer alır. Dağıtım tankına değişik yükseltilerde ve çaplarda olan pişmiş toprak borular bağlanmıştır. Vitruvius'un (VIII.6.2) da açıkladığı gibi, su dağıtım sistemine göre en üstte yer alan borular özel evlere, onun altındakiler hamam ve stadyum gibi yapılara, en altta yer alanlar ise kamu çeşmelerine su vermekteydi.

Res. 30a
I. Su Dağıtım
Terminali.

Res. 30b
I. Su Dağıtım
Terminali'ne
bağlanan pişmiş
toprak borular.

I. Su Dağıtım Terminali'nin kuzey, doğu ve güney tarafında çok sayıda ve çapta pişmiş toprak borular görülebilmektedir. Bunların bazılarının içlerinin tamamen kalker (sinter) ile dolu olması, çoğunluğunun zamanla yenilendiğini gösterir (Resim 30b). I. Su Dağıtım Terminali'nin batı tarafında tonozlu geçişin yanında ise küçük bir nymphaeum yapısı vardır (Resim 30c).

II. Su Dağıtım Terminali (*castellum aquae*), I. Su Dağıtım Terminali'nin yaklaşık 430 m kuzeyinde ve deniz seviyesinden 291 m yüksekliğindedir (Plan no. 26, Resim 31ab). Burası topografik açıdan, antik kente su verebilecek en uygun alandır. Bu nedenle I. Su Dağıtım Terminali'ne göre daha büyük ve kompleks bir yapıdır. Bu terminalin kuzey tarafında kaçak kazı yapılarak pişmiş toprak dağıtım borularının bir kısmı tahrip edilmiştir. Yapının kuzey tarafında 2.15 m, güney tarafında ise 1.50 m yüksekliğinde 3 sıra halindeki bloklar ayakta kalabilmiştir.

Res. 30c I. Su Dağıtım Terminali yanındaki çeşme yapısı ve tonozlu geçiş.

Res. 31a II. Su Dağıtım Terminali.

Res. 31b II. Su Dağıtım Terminali'nden pişmiş toprak borular.

Kalıntılara göre güneyden traverten boruyla gelen hat, 10 x 15.50 m ölçüsündeki basınç alma havuzuna ulaşmaktadır. Basınç alma havuzu ile bağlantılı olarak, duvar içine yerleştirilen ve güney, doğu ve batı tarafındaki duvarları daha yüksek tutularak 1.20 x 1.20 m ebadında tankçık oluşturan, üç adet boruyla su, öndeki kanala ulaşmaktadır. Bu borulardan ortadaki silindirik ve traverten olup, yanlardakiler ise pişmiş topraktır. Basıncı alınan su, önündeki kanal ile 0.80 m daha alt koddaki olan ve doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen şeklindeki çökeltme tankına akıtılmıştır. Burada yer alan traverten boruların uçlarının zemine göre biraz yukarıda olması, çökelmiş ve daha temiz suyun dağıtım havuzuna ulaştırılması düşüncesindendir.

Kuzeydeki ana dağıtım havuzu 18 x 15.50 m ölçüsündedir. Bu havuza, güney duvardaki traverten blokların içine yerleştirilen borular vasıtasıyla su sağlanmış olmalıdır. Yapının batı tarafında yer alan traverten ve buna bağlanan pişmiş toprak boru, daha küçük olan benzer şekildeki su dağıtım sisteminin varlığını ortaya koymaktadır. Ana

Res. 32a Sokak Su Dağıtım Merkezi (Erken Bizans Dönemi).

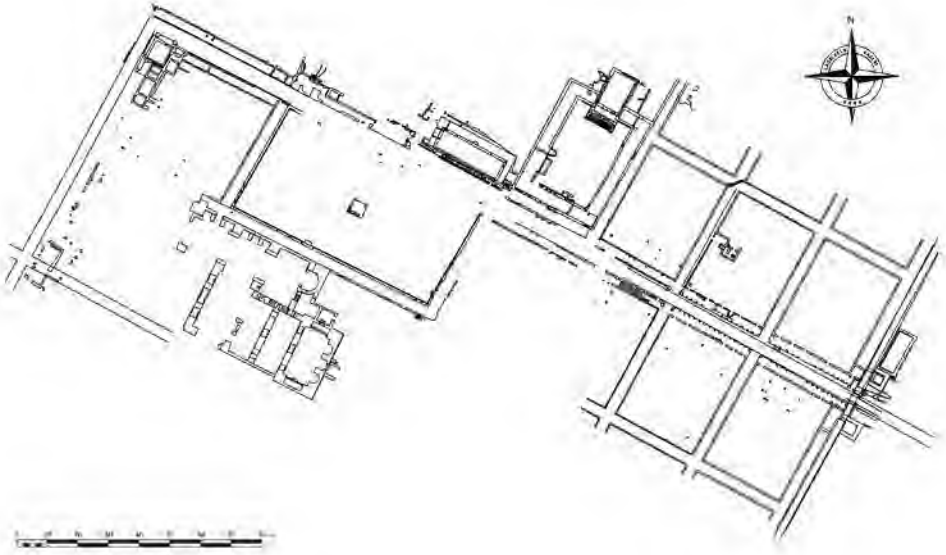
Res. 32b Sokak Su Dağıtım Merkezi'nden boruların bağlandığı dağıtım sistemi.

su dağıtım havuzunun batı tarafında kaçak kazı sonucu değişik ebatlardaki birçok pişmiş toprak boru açığa çıkarılmıştır. II. Su Dağıtım Terminali'nin kuzeybatı tarafındaki çaytaşı+kireç harç olarak yapılan blokaj, Geç Antik Çağ düzenlemelerine aittir. Bu blokajın altında son dönem kullanımlarıyla ilgili değişik çap ve yüksekliklerde yerleştirilen pişmiş toprak borular yer alır. Bazı boruların içinde yoğun, bazılarının içinde daha az kalker tabakası olması, zaman içindeki kullanım süresiyle ilgilidir. II. Su Dağıtım Terminali, kentin büyük çoğunluğuna su sağlamıştır. Yapının mevcut kalıntıları Roma ve Geç Antik Çağ'a ait olmalıdır.

Suriye Caddesi'nin kuzey tarafında insulaları (adaları) tespit etmek üzere yapılan kazılarda, sokak kavşağında Erken Bizans Dönemi'nde kullanılan küçük bir sokak suyu dağıtım merkezi açığa çıkarılmıştır (Plan no. 39, Resim 32ab). Bu merkez, M.S. 494 yılı depremi arkasından kentin iyice küçüldüğü dönemde kullanılmıştır. Devşirme mimari bloklardan 2.10 x 2.40 m ebatlarında yapılan bu merkezin ortasında su sağlayan pişmiş toprak boru, küçük havuz ve bu havuzdan üçlü süzgeçli sisteme bağlı olarak dört tarafında borularla suyun dağıtıldığını gösteren, dağıtım hatları açığa çıkarılmıştır. Sokak kenarında yer alan boruların üzerinde görülen tapalar, yapılan tamiratlarla ilişkilidir.

Kentin Plan Sistemi

Laodikeia, Hellenistik Dönem'den itibaren hippodomik (ızgara) sistemde planlanmıştır. Antik kentte tarafımızca adlandırılan; Suriye Caddesi, Stadyum Caddesi, Efes Caddesi, Aphrodisias Caddesi ve Hierapolis Caddesi olmak üzere beş önemli ana cadde ile bunlardan ayrılan ve kesişen sokaklar yer alır (Resim 22, 40a). Suriye Caddesi'nde yapılan kazılar; ana caddeden 42 m aralıklarla ayrılan sokakların varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu sistem, 51 m aralarla kesişen sokaklardan meydana gelen insulaları (adaları) oluşturur (Resim 33ab). İnsulalar (adalar) üzerine sistemli olarak kamu, sivil ve dini yapılar yerleştirilmiştir. Kent merkezi kuzey-güney yönünde 1.250 km, doğu-batı yönünde ise 1.400 km'lik bir alanı kaplamaktadır. Kentin ana merkezi dışında ise nekropoller dört yönde geniş alanlara yayılır.

Res. 33a Hippodomik sistemde adalar üzerindeki yapıların konumu.

Res. 33b Suriye Caddesi'nden ayrılan ara sokaklar.

Yollar, Anıtsal Kapılar ve Sur Duvarları

Hippodomik sistemde planlanan kente, dört yönde ana caddeler üzerindeki gösterişli kapılarla giriş sağlanmıştır. Mevcut görülen doğu ve batıdaki iki kapı kalıntısı, Roma İmparatorluk Dönemi M.S. 1. yy'ın ikinci yarısına (M.S. 84-85) aittir. Bu kapılar sütunlu caddelerdeki Dorik cephelerle birlikte planlanmıştır. Bunlar, Lykos Vadisi'nde İmparator Domitianus'un (M.S. 81-96) IV. Tribunicia Potestas'lık (yargıçlık görevi) ve XII. konsüllük yılında, Küçük Asya Prokonsülü Sextus Iulius Frontinus'un görev süresinde yapılmışlardır.

Bu dönemdeki Dorik sütunlu caddeler; Laodikeia ile birlikte Hierapolis (Pamukkale) ve Tripolis'te (Yenicekent) de aynı dönemde görülür. Bu yakın kentler arasında antik dönemde tatlı bir rekabetin varlığını göstermektedir.

Laodikeia'da yer alan dört ana kapı, ticari güzergâh ve yakın kentlere göre adlandırılmıştır. Doğuda yer alan Kolossai, güney yolu ve iç kesimlere ulaşımı sağlayan Suriye Kapısı, Batıda kıyı kesimlere ulaşımı sağlayan ve Efes ticari yolu üzerinde yer alan Efes Kapısı, kuzeyde Hierapolis'e ulaşımı sağlayan, Hierapolis Kapısı ve güneyde Aphrodisias yönünde olan ise Aphrodisias Kapısı'dır. Efes ve Suriye Kapıları dönem ve plan tipi bakımından Hierapolis, Kuzey ve Güney Roma Kapılarıyla büyük benzerlik içindedir.

Antik kentte yer alan bu dört kapıdan; Hierapolis ve Aphrodisias Kapılarının kalıntıları yok denecek kadar azdır. Suriye Kapısı tamamen yıkıntı halinde, ancak üç kemer gözüne ait triglif-metop ve kor nişli taç gibi mimari blokları alanda tarafımızca düzenlenmiştir. Efes Kapısı'nın ise üçlü geçişe ait kemerleri ayaktaadır.

Laodikeia'nın Helenistik Dönem'de sur duvarlarıyla çevrildiğine ilişkin herhangi bir kalıntı izi tespit edilememiştir. Ancak M.S. 395-396 yılında İmparator Theodosius (378-395) ve Arcadius (395-408) tarafından alınan kararlar doğrultusunda, kentin etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Bu çalışmada savunmayı kolaylaştırmak ve inşa süresini kısa tutmak amacı ile kent küçültülmüştür. Kentin dışında kalan hem dini, hem de sivil yapıların kullanımının devam etmesi ve Doğu Bizans Kapısı'nın yanında sur duvarına bitişik yapılan Erken Bizans Nymphaeumu gibi yapılar ile sur dışındaki yoğun Erken Bizans Dönemi

Res. 34 Güneydoğu surları ve dışına yapılan mekânlar.

seramik buluntuları, kalan alanların kullanımının bundan sonra da devam ettiğini göstermektedir (Resim 34). Ancak halkın tamamı tehlike anında sur içinde toplanmış olmalıdır.

Erken Bizans Dönemi'nde yapılan sur duvarlarından geçişi sağlayan kapılar; Suriye Caddesi üzerindeki Doğu Bizans Kapısı, Hierapolis Caddesi üzerindeki Kuzeybatı Bizans Kapısı, Aphrodisias Caddesi üzerinde yer alan Güneybatı Bizans Kapısı ve Efes Caddesi üzerinde yer alan Batı Bizans Kapısı olarak sayılabilir. Bu kapıların hepsi Roma caddeleri üzerine yapılmışlardır.

Antik Kent Dışına Uzanan Yollar

Laodikeia'da dört yönde anıtsal kapılarla bağlantılı olan yol geçişleri, kenti dışarıya bağlayan ana arterlerdir.

Batıya Uzanan Efes Yolu (Kiraz Yolu)

Efes Kapısı ve devamında Asopos Nehri (Gümüşçay-Goncalı Deresi) üzerinden batıya uzanan yol, Efes ve Milet'e kadar denizle bağlantıyı sağlayan önemli bir ticaret yoludur. Günümüzde bu yol Kiraz Yolu olarak bilinir. Yol güzergâhının bazı bölümleri takip edilebilmektedir (Resim 35a-c). Asopos (Gümüşçay) üzerindeki Roma köprüsü geçilince yolun iki yanında Batı Nekropolü yayılmış durumdadır. Yol takip edildiğinde yer yer çay taşından yapılan yol döşemeleri

Res. 35a Efes Kapısı ve batıya uzanan yol güzergâhı.

Res. 35b Efes Yolu (Kiraz Yolu) ve yanındaki mezarlar.

Res. 35c
Efes Yolu (Kiraz
Yolu) üzerinde yer
alan mezar taşı
altlığı.

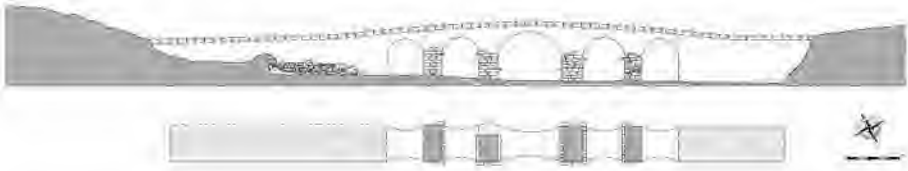
görülebilmektedir. Yol boyunca çatı-taban kiremitleri ve seramik parçalarına rastlanılmaktadır. Bu yol tarımsal faaliyetler ve erozyonlar nedeniyle çok tahrip olmuştur. Dağınık haldeki çay taşları, yolun çevresinde görülebilmektedir. Diğer taraftan bu yol güzergâhı üzerinde lahitler ve mezar yapılarına rastlanmaktadır.

Asopos (Gümüşçay) üzerindeki Roma Köprüsü (Plan no. 25)

Antik kentin batı tarafındaki Asopos (Gümüşçay-Goncalı Çayı) üzerinde yer alan yapı, Efes Kapısı'yla vadi içinde batıya ulaşımı sağlayan Efes Yolu üzerinde yer almaktadır. Köprü, nehri kesecek şekilde doğu-batı yönünde kesme traverten bloklardan yapılmıştır (Resim 36a-d). Mevcut yapıda ortadaki daha geniş olan ana kemer ve iki yanlardaki kemerli geçişlere ait ayaklar görülmesine karşın, vadinin iki yamacında da topografyaya uygun birer kemer daha yapılmış olduğu ayak yanlarındaki kavislerden anlaşılmaktadır. Bu haliyle yarım yuvarlak beş kemer gözlü tipik bir Roma İmparatorluk Dönemi köprüsüdür.

Günümüzde Asopos (Gümüşçay) batıya kaymış olduğundan su, batıdaki kemerin bulunduğu yerden akmakta olup, bu kısımdaki köprü geçiş bölümü kesitte askıda görülebilmektedir. Aynı şekilde köprü'nün doğu tarafından da tren yolu geçtiğinden bu bölümü de askıda kalmıştır. Yarım yuvarlak kemer açıklıklarında, ayaküstleri ile

kemer dönüş bölümlerinde korniş taç sıraları yapılmıştır. Ortadaki ana kemerin yer aldığı ayaklar diğerlerinden farklı olarak çift taraflı kornişlerle hareketlendirilmiştir. Bu kornişler kemer kavislerine göre ayarlanmış olup, ana kemerin bulunduğu orta kısımda daha alçakta, diğer kemerlerde ise daha yüksekte yer almaktadır. Mimari açıdan ana kemer kavsi geniş açıklığı kapatmak ve köprü üstü yol kodunu dengelemek için diğerlerine göre daha aşağıdan başlatılmıştır. En uçtaki ayaklarda ise korniş çıkıntılar tek cepheli yapılmıştır.

Res. 36a Aspos (Gümüşçay) üzerindeki Roma Köprüsü, plan ve tasarım görünüm.

Res. 36b Aspos (Gümüşçay) üzerindeki Roma Köprüsü [batıdan].

Res. 36c Asopos (Gümüşçay) üzerindeki Roma Köprüsü (doğudan).

Res. 36d Asopos (Gümüşçay) üzerindeki Roma Köprüsü'ne bitişik yapılan tonozlu mezarlar.

Köprü Lambalar Mevkii'ndeki geniş vadiyi doğu ve batı tarafta yamaçlardan itibaren topografyaya uygun şekilde birleştirmiştir. Bu yönde köprüye iki yanda dayandırılan içi sıvalı ve freskli tonozlu mezarlar yapılmıştır. Köprüde Bizans Dönemi'nde onarımlar yapıldığına dair Karakova Köyü yolu kenarında bazı duvar izleri görülebilmektedir. Ayrıca köprü korkuluk babaları ve parapetleri yer yer bu alanlarda dağılmış olarak göze çarpmaktadır.

Doğu ve Güney Yolu (Kolossai Hattı)

Suriye Kapısı'ndan, Kolossai antik kentine doğru giden yol, günümüzde de hala kullanıldığından oldukça tahrip edilmiştir. Yol güzergâhına paralel olarak DSİ sulama kanalı açılmıştır. Bu yolla önce Akhan Kervansarayı'na ulaşılır. Kervansaray, Selçukluların Roma yol güzergâhlarını kullandıklarını gösteren güzel bir örnektir (Resim 6ab, 37ab). Akhan Kervansarayı'nın yaklaşık 50 m doğusunda,

Res. 37a Laodikeia'dan ayrılan Doğu Yolu ve geride Akhan Kervansarayı.

Res. 37b Akhan Kervansarayı yanındaki Karakurt Çayı üzerinde yer alan köprü.

günümüzde de kullanılan Karakurt Çayı üzerine yapılan karayolu köprüsü yer alır. Karayolu köprüsünün eski olanı, burada orijinal Roma İmparatorluk Dönemi köprüsünün ayakları üzerine inşa edilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi köprüsü Selçuklular ve daha sonraki dönemlerde tamir edilerek kullanılmıştır. Karayolu köprüsü altında eski köprü'nün ayakları hala izlenebilmektedir. Bu yol güzergâhı ve köprü geçildikten sonra, iç ve güney kesimlere ulaşım sağlanır. Yol, köprüden sonra güney ve doğu olmak üzere ikiye ayrılır. Güney yolu, Kazanes Vadisi (Acıpayam Ovası) üzerinden Kibyra (Göhlhisar)'ya ve oradan da Attaleia (Antalya), Perge ve Side'de denize ulaşır. Doğuya devam eden yol ise Akkale Kasabası sınırları içinde Çürüksu'nun kolu üzerinde yer alan Roma İmparatorluk Dönemi köprüsüyle Kolossai'ye ve oradan da daha iç kesimlere ulaşımı sağlar. Bu köprü günümüzde tamamen tahrip edilmiştir.

Kuzey Yolu

Hierapolis Kapısı'ndan sonra Goncalı Köyü üzerinden Lykos Ovası ve Lykos Nehri üzerindeki Roma İmparatorluk Dönemi Köprüsü (günümüzde yıkılmış durumdadır) geçilerek Hierapolis'e ulaşım sağlanır (Resim 38). Bu köprünün hemen batı yanında Lykos (Çürüksu) Nehri'nden beslenen ve Hierapolis kazılarında bulunan bir yazıtla da teyit edilen göl yer almaktaydı. Günümüzde Lykos Gölü olarak adlandırabileceğimiz bu göl, tarımsal faaliyetlerle birlikte açılan drenaj kanallarıyla kurutulmuştur. Antik dönemde olasılıkla Büyük Menderes Nehri'yle bağlantılı olan Lykos (Çürüksu) Nehri, bu göl üzerinden denize kadar taşımacılıkta kullanılmaktaydı.

Güney Yolu

Aphrodisias Kapısı geçildikten sonra bu yol Denizli'de yer alan küçük yerleşmelerle (Komeler), Trapezopolis, Attouda üzerinden Aphrodisias'a ulaşımı sağlayan yoldur (Resim 39). Güneyde traverten su borularına paralel vadi içinde yolun iki yanında anıtsal mezarlar sıralanmıştır. Günümüzde vadi içine Kuzgun Deresi adıyla Denizli kent mezbahahanesinin suları akıtıldığı için yol tahrip olmuştur.

Res. 38 Hierapolis Caddesi ve Kapısı'ndan uzanan yol.

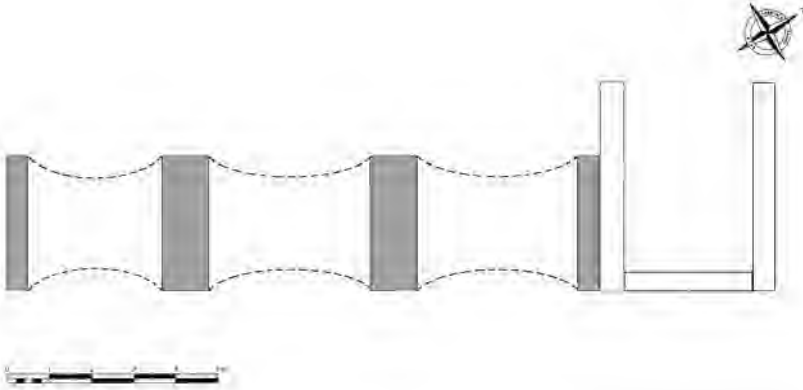
Res. 39 Aphrodisias Caddesi ve Kapısı ile Güney Roma Villası.

Efes Kapısı ve Batı Bizans Kapısı (Plan no. 19)

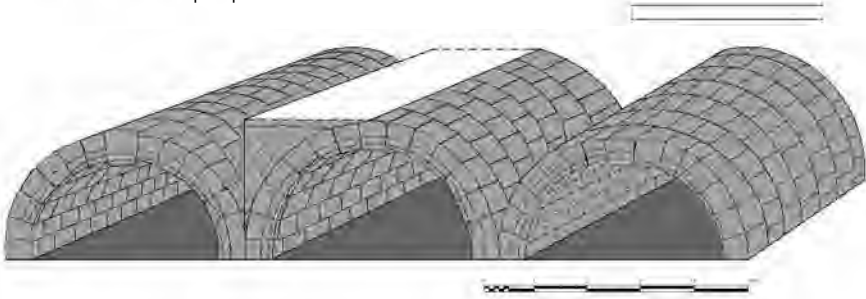
Batıda yer alan Roma İmparatorluk Dönemi Kapısı, M.S. 84-85 yılında İmparator Domitianus Dönemi imar faaliyetleri sonucunda yapılmıştır. Laodikeia’da yer alan bu döneme ait dört kapıdan en sağlam olanıdır. Kapı, tipolojik olarak Hierapolis Frontinus Kapısı’na benzemektedir. Üç kemer gözlü olarak inşa edilen kapının kemerleri ayakta olup, ayaklar ile kemer geçişleri kornişli (torus profilli) ve düz taç bölümlü çıkıntılarla hareketlendirilmiştir (Resim 40a-e). Ayakların alt bölümünde ise ince bir silme yer alır. Üç faskialı ve taç profilli yapılan kemerlerin ortada yer alanı daha yüksek ve geniştir. Kemerler kilit taşı dâhil 13 adet faskialı düzgün kesilmiş traverten bloklardan yapılmıştır. Üç faskialı kemer kalınlıkları 55 cm olup, bunun 20 cm’lik bölümünü taç kısmı oluşturmaktadır. Bazı taç bloklarının işlenmemiş olması, kapının tam bitirilmediğini göstermektedir.

Res. 40a Efes Caddesi ve Kapısı ile ana caddelerin güzergâhları.

Res. 40b Efes Kapısı planı.

Res. 40c Efes Kapısı'nın üç boyutlu çizimi.

Res. 40d Efes Kapısı.

Res. 40e Efes Kapısı doğudan.

Mevcut görülebilen kemerlerde; kuzeydekinin yüksekliği 2.60 m, ortadakinin 2.70 m, güneydekinin ise 2.50 m'dir. Kemerlerin tonoz derinliği 3.50 m, ayak genişlikleri ise 1.10-1.13 m arasındadır. Kemer genişlikleri; güney kemer 3.70 m, orta kemer 3.85 m, kuzey kemer ise 3.83 m'dir.

Alanda travertenden yapılmış profilli bloklar haricinde mermer kaide, arşitrav, başlık parçaları da mevcuttur. Yapının travertenden inşa edilmiş olması nedeniyle triglif ve metop blokları sayıca fazla olup, kapının etrafında dağınık halde görülebilmektedir. Kapının önünde yer alan ve sağlam olan triglif-metop bloğunun uzunluğu 3.30 m, kalınlığı 75 cm, yüksekliği 80 cm'dir (3 triglif genişliği 20 cm, metop genişliği 34 cm olup, metop yüksekliği 28 cm, triglif yüksekliği 28 cm, arşitrav ile triglif bölümündeki taç kısmı çıkıntısı 8 cm'dir). Triglifler "V" şeklinde oyulmuş olup, düzgün bir işçilik göstermektedir. Bloğun arşitrav bölümü de 40 cm olup, diğer 40 cm'lik bölümünü triglif-metop oluşturmaktadır.

Efes Kapısı'nın kuzey bitişiğinde M.S. 5. yy'ın başında yapılan dörtgen planlı Bizans Kulesi yer alır. Mevcut kalıntılardan Roma İmparatorluk Dönemi kapısının iki yanındaki kulelerin dörtgen ya da yuvarlak planlı olarak inşa edildiği belirgin değildir. Ancak kapının yanında Erken Bizans Dönemi'nde dörtgen kulenin yapılmış olması, orijinalinin de bu şekilde olabileceğini göstermektedir. Kapının güneyinde ise dörtgen kule dönüşü belirgindir. Bu kuleler, Doğu Bizans Kapısı'nda olduğu gibi batıdaki Efes Yolu tarafında cıkıntılı olarak inşa edilmiştir.

Efes Kapısı yanında dağınık vaziyette değişik mermer mimari bloklar yer alır.

Hierapolis Kapısı (Plan no. 20)

Roma İmparatorluk Dönemi Hierapolis Kapısı aynı isimle anılan ana caddenin kuzey sonunda, Kuzeybatı Bizans Kapısı'na 300 m mesafededir. Bu kapı, Goncalı Köyü'ne bakmakta olup, Hierapolis'e ulaşımı

Res. 41a Hierapolis Kapısı kalıntıları.

Res. 41b Lykos Ovası'nda yer alan drenaj kanalları.

sağlayan yol üzerindedir (Resim 38, 41a). Bu yol antik dönemde Lykos Ovası'nda yer alan gölün yanından geçiyor olmalıdır (Resim 41b). Ova ortasında Halil İbrahim Ağa Çiftliği sınırlarında kanal yanında köprü kalıntısına ait bloklar yığın halindedir (GPS koordinatları: 4193020K, 35686849D, deniz seviyesinden yükseklik 190 m). Ova da taban sularının çok olması nedeniyle, Lykos Nehri'nin üzerindeki köprü hariç, birden fazla köprü yapısı da olabilir. Çünkü bu güzergâh antik dönemde çok işlek olup, birçok traverten blok, bu yoldan taşınmış olmalıdır. Yol, Pamukkale Kasabası yanından, Hierapolis Doğu Roma Kapısı'na bağlanmaktaydı.

Hierapolis Kapısı'na ait iki tepe arasında dağınık halde düzgün kesilmiş traverten bloklar yer alır. Bunlar içinde korniş-taç ve diğer mimari bloklar görülebilmektedir. Alandaki kaçak kazılar sonucunda ve blokların yeni yapılarda kullanılmak üzere taşınmasıyla neredeyse tamamına yakını götürülmüştür. Bu kapıda M.S. 84-85 yıllarına tarihlenen İmparator Domitianus Dönemi (M.S. 81-96) düzenlemesiyle bağlantılıdır.

Kuzeybatı Bizans Kapısı (Plan no. 49)

Hierapolis Caddesi'nin devamında devşirme bloklardan yapılan Kuzeybatı Bizans Kapısı yer alır. Kapı ile iki yandan bağlanan kuzey suru doğu-batı yönlüdür (Resim 40a, 42ab). İki yanda yer alan traverten bloklardan yapılmış dörtgen kuleler, Doğu Bizans Kapısı'nın kuleleriyle benzerdir. Kapının doğusunda Batı Tiyatrosu bulunur. Kuzeybatı Bizans Kapısı ve surlar, M.S. 395-396 yılında İmparator Theodosius ve Arcadius'un emirleri gereği yapılmış ve 7. yy'daki terk edilme kadar değişik onarımlarla kullanılmıştır.

Hierapolis Caddesi üzerinde yer alan Kuzeybatı Bizans Kapısı etrafında dağılmış ve parçalanmış sütun parçaları, Korinth başlıkları, arşitrav-friz blokları, mermer korniş-taç blokları, traverten kapı lentoları ve söveleri, konsollu geison blokları, mermer kemer arşitravları gibi mimari bloklar yer alır. Kapının güneyinde yol kenarındaki traverten künkler, su sisteminin bu alana kadar getirildiğini göstermekle birlikte, sonraki bir dönemde devşirme malzeme olarak da kullanılmış olabilir.

Res. 42a Hierapolis Caddesi üzerinde yer alan Kuzeybatı Bizans Kapısı.

Res. 42b Kuzeybatı Bizans Kapısı ve sur duvarları kalıntıları.

Aphrodisias Kapısı ve Güney Bizans Kapısı (Plan no. 22)

Günümüzde Aphrodisias Kapısı'yla ilgili çok az kalıntı görülebilmektedir (Resim 39, 43ab). Roma Dönemi kapısının mimari blokları, Erken Bizans Dönemi düzenlemelerinde kullanılmış olup, alanda dörtgen kule ve sur duvarlarına ait kalıntılar yoğunluktadır. Doğu Kule'nin bir bölümü (7.30 x 7.30 m) ayakta kalabilmişken, Batı Kule tarla tesviyesi sonucu tamamen yıkılmıştır. Doğu Kule'de kullanılan ve Güney Nekropolü'nden anıtsal mezarlara ait olan kapı söveleri, taş blokları gibi devşirme malzemeler ilk dikkati çekenler arasındadır.

Res. 43a Aphrodisias ve Güney Bizans Kapısı kalıntıları.

Res. 43b Aphrodisias ve Güney Bizans Kapısı kalıntıları detayı (güneyden).

Suriye Kapısı (Plan no. 21)

Suriye Kapısı, kentin doğu girişinde Suriye Caddesi'nin başlangıcında yer almaktadır. Dağılmış haldeki kapı blokları, Efes Kapısı'yla aynı tarih ve özelliklere sahiptir. Üç girişli kapının traverten mimari blokları alana düzenli bir şekilde tasnif edilmiştir. Kapıya ait; travertenden yapılmış Dor arşitrav ve triglif-metop blokları, 3 faskialı ve taş kısımlarından oluşan kemer blokları, mermer konsol bloğu, üzeri aşınmış döşeme taşları, yazıtlı taş blokları gibi mimari bloklar günümüze kadar kalabilenler arasındadır (Resim 44ab). Arşitrav-triglif-metop blokları üzerinde kapıyla ilgili çift dilde Latince ve Grekçe yazıt yer almaktadır. Yazıtta kapının, S. Iulius Frontinus'un Küçük Asya Prokonsüllüğü zamanında M.S. 84-85 yıllarında yaptırılarak, kentin kurucu tanrısı Zeus ve İmparator Domitianus'a (M.S. 81-96) ithaf edildiği belirtilmiştir. Kapı geçişi konsollarla hareketlendirilmiş olup, mermerden yapılmış gemi pruvası şeklindeki konsolun genişliği 0.55 m, yüksekliği 0.66 m ve uzunluğu 1.28 m'dir. Konsolun arka

Res. 44a Suriye Kapısı'ndan yazıtlı arşitrav-triglif-metoplu blok.

Res. 44b Suriye Kapısı'ndan gemi pruvası şeklindeki konsol.

yarısı dikdörtgen şeklinde, ön yarısı ise gemi pruvası şeklindedir. Gemi pruvasının iki yanında yunus balığı kabartması bulunur. Buda Laodikeia'nın denizaşırı ülkelerle olan ticari bağının varlığını ve ticarete verilen önemi göstermektedir.

Alandaki arşitrav-friz yükseklikleri 0.82 m olup, bunun 0.40 m'si arşitrav, geriye kalan 0.42 m'si ise triglif-metop bölümüdür. Triglif genişlikleri 0.27 m, yükseklikleri 0.30 m, metop genişlikleri ise 0.35 m'dir. Trigliflerin alt bölümünde 6'şar adet guttae, üstteki üçlü triglifler "V" şeklinde oyulmuş olup, triglif üstünde metopları da dolaşan 4 cm'lik bant ve onun üzerinde 6 cm taç kısmı yer almaktadır. Üç faskialı arşitravın, taç ile birlikte yüksekliği 0.57 m olup, taç kısmında 17 cm, 3. faskiada 16 cm, 2. fasciada 13 cm ve 1. faskia da 8 cm genişliğindedir. Trigliflerin üstünde 0.35 m yüksekliğinde torus-trochilos profilli taç kısmı ve tacın alt bölümünde Latince yazıt devam etmektedir.

Doğu Bizans Kapısı (Plan no. 30)

Suriye Caddesi üzerine, bulunduğu yön doğrultusunda “Doğu Bizans Kapısı” olarak adlandırılan giriş kapısının her iki yanında surlarla bağlantılı kare planlı kuleler yer almaktadır (Resim 45abcfk). Bu inşada Roma İmparatorluk Dönemi’ne ait yapıların mimari blokları devşirme olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan hippodomik (ızgara) plan üzerinde Doğu Bizans Kapısı’nın iki yanındaki sur duvarları, Suriye Caddesi’nin yol kavşağı üzerinde yapılarak sokak kenarındaki yapı duvarlarından da faydalanılmıştır.

Doğu Bizans Kapısı’nda yapılan çalışmalarda yoğun mermer ve traverten bloklar açığa çıkmıştır. Bunların birçoğunun parçalanmış durumda olması ve üzerlerinde görülen keski izleri ile ele geçen metal keskiler, buranın taş ocağı olarak kullanıldığını gösterir.

Yapılan çalışmalar sonucu planı tam olarak belirlenen Doğu Bizans Kapısı’nın iki giriş kısmından oluştuğu tespit edilmiştir. Kuzeydeki giriş 1.90 m, ana giriş ise 2.90 m genişliğindedir. Buradan da anlaşılabacağı gibi dar olan giriş olasılıkla yayalar için, ana giriş ise daha çok araba geçişlerine uygun olarak düzenlenmiştir. Her iki kenarı düzgün kesilmiş traverten bloklarla sınırlandırılmış olan sur duvarının giriş ile bağlantısının sağlandığı bölümlerde, mermer arşitrav, friz, korniş ve duvar blokları kullanılmıştır. Ana giriş ile kuzey giriş arasındaki ayak, devşirme mermer bloklardan inşa edilmiş, kapının dış sınırında yatay uzatılan arşitrav blokları, iç kısma doğru çıkıntılı bırakılmış ve bunların üzerine söve işlevi verilen arşitrav blokları, dikey olarak yerleştirilmiştir. Bu alandan çıkan birkaç traverten kemer bloğu, giriş kapısının üstünün, Hierapolis Bizans Kapılarında da olduğu gibi ağır kemerle kapatıldığını göstermektedir.

Daha sonraki dönemde kuzeydeki giriş kısmının dış tarafına bir duvar eklenmiş ve bu duvarın dış sınırına mermer blok yerleştirmiştir. Böylece kuzeydeki kapı kapatılarak kente giriş çıkışlar sadece daha geniş olan ana girişten sağlanmıştır. Alandan çıkan sikkelerin M.S. 4. yy ortası ile Erken 5. yy’a tarihlenmesi, bu sonraki düzenlemenin M.S. 494 yılında yaşanan deprem arkasındaki tamirat evresinde yapıldığını düşündürmektedir.

Res. 45a Suriye Caddesi ve Doğu Bizans Kapısı'nın kazı öncesi durumu.

Res. 45b Doğu Bizans Kapısı ve kuleleri.

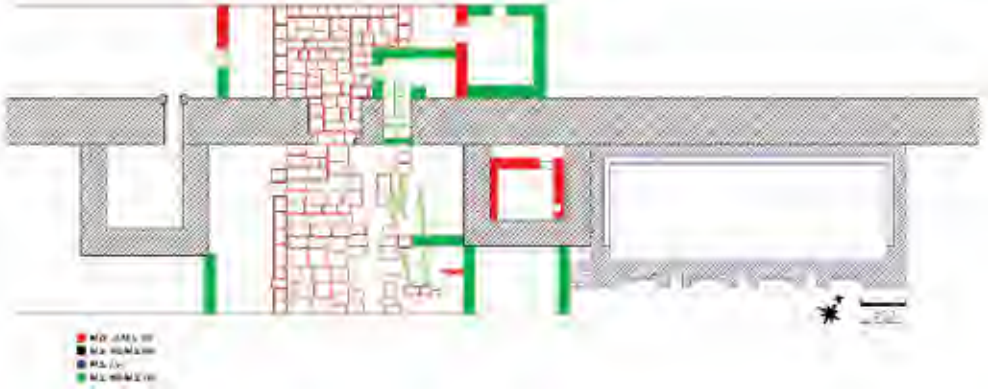
Res. 45c
Doğu Bizans Kapısı
ve geçişleri.

Res. 45d
Doğu Bizans Kapısı
Güney Kulesi.

Res. 45e Doğu Bizans Kapısı Kuzey Kulesi ve yanındaki Bizans Çeşmesi.

Res. 45f Doğu Bizans Kapısı ve Çeşmesi'nin planı.

Suriye Caddesi'nin orijinal döşemeleri üzerine inşa edilen Doğu Bizans Kapısı'nın giriş kısmının güneyinde portik sütunlarının oturduğu zemin korunmuş olup, Güney Kule ile cadde arasında kalan bu alan doldurularak, bir nevi kaldırım işlevi görmüştür. Kuzeydeki bölümde ise portik döşemeleri daha sonraki dönemde kaldırılmış ve

bu alan tamamen moloz ile doldurulmuştur. Burada yapılan çalışmalarda cadde seviyesinin altında, Kuzey Kule'nin iç kısmında açığa çıkan Roma evinin duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Roma evinin zemin seviyesinde doğu-batı yönünde uzatılan dört sıra künk, buradan geçen su şebekesiyle ilgilidir.

Kazı verileri alanın M.S. 494 yılında yaşanan yıkıcı depremin ardından portik seviyesinde doldurularak tekrar kullanıldığını düşündürmektedir. Bu deprem arkasından yapılan değişiklikler sonunda kapı, İmparator Focas (M.S. 602-610) Dönemi depremi arkasından terk edilinceye kadar kullanılmıştır. Daha sonra ise yeni iskân bölgelerinde inşa edilecek yapılarda kullanılmak üzere, mimari blokların rahat taşınabilmesi amacıyla burada bir alan oluşturulmuştur.

A)- Güney Kule: Güney Kule'nin dıştan dışa ölçüleri 7.75 x 8.95 m olup, kareye yakın bir plana sahiptir (Resim 45df). Kulenin duvarları çift sıra bloktan inşa edilmiş ve araları daha küçük boyutlu traverten bloklarla doldurulmuştur. Kalabilen duvar yüksekliği içten 2.60 m, dıştan 3.00 m'dir. Duvarların inşasında Kuzey Kule'nin aksine, düzgün kesilmiş traverten blokların yanı sıra, sağlam durumdaki mermer arşitrav, friz ve korniş blokları da kullanılmıştır. Yine Güney Kule'nin batısını sınırlandıran, her iki tarafı düzgün kesilmiş traverten bloklardan inşa edilen 3.35 m genişliğindeki sur duvarının içinde de sağlam durumdaki Korinth başlığı, sütun tamburları ve korniş bloğu, doldurucu malzeme olarak kullanılmış, böylece sur duvarlarının sağlamlığı artırılmıştır. Aynı uygulama Kuzey Kule'nin batısını sınırlandıran sur duvarında da görülmektedir.

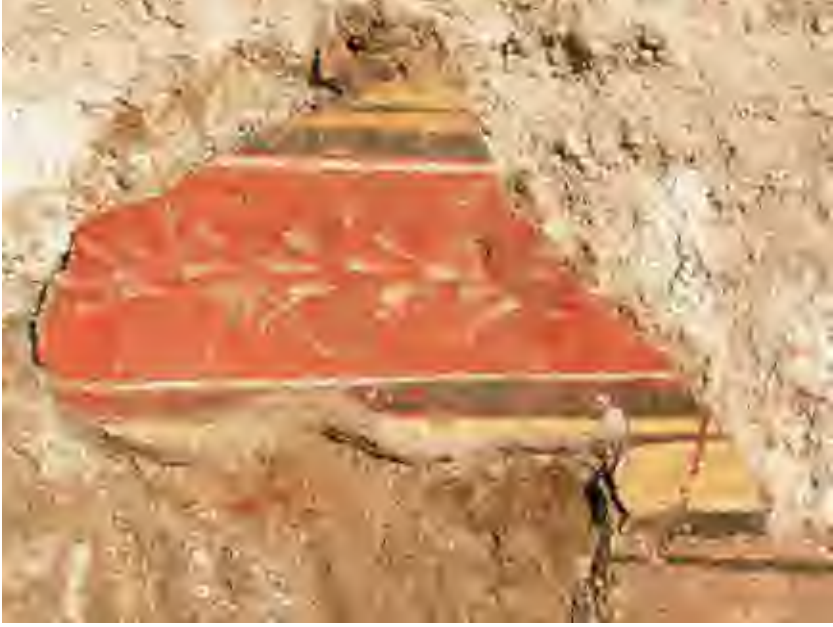
Güney Kule'nin girişi kuzeydoğu köşeden verilmiş olup, burada sur duvarının genişliğine eşit bir koridor oluşturulmuş ve kapı her iki yanda sövelerle sınırlandırılmış, zeminde ise düzgün kesilmiş bir traverten blok, eşik taşı olarak kullanılmıştır. Kule zemininin sıkıştırılmış toprak tabakasından oluşmasına karşın, giriş koridorunun zemininde traverten bloklar kullanılmıştır. Kule içinde dolgu toprak tabakasından, M.S. 1-3 yy arasına tarihlenen kırmızı astarlı seramikler ile M.S. 4.-7. yy arasına tarihlenen mutfak kaplarına ve kaliteli tabaklara ait parçalar bulunmuştur.

Kulenin zeminindeki çalışmalar sırasında bulunan sikkeler, bu dolgu tabakasının M.S. 494 depreminin ardından yapıldığını göstermektedir.

B)- Kuzey Kule: Doğu Bizans Kapısı'nın kuzeyinde yer aldığı için "Kuzey Kule" olarak adlandırılan yapının dıştan dışa ölçüleri 7.15 x 8.95 m, içten içe ise 5.40 x 5.25 m olup, kareye yakın planlıdır (Resim 45ef). Kalabilen duvar yüksekliği 3.70 m'dir. 1.80 m kalınlığındaki duvarlar çift sıra düzgün kesilmiş büyük boyutlu traverten bloklardan inşa edilmiş olup, aralarda daha küçük boyutlu taşlar dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Ancak temel seviyesinden itibaren 1.80 m yüksekliğindeki bölümde kule duvarları hem içte, hem dışta 10 cm dışa taşırılmış böylece duvar genişliği 2 m'ye ulaşmıştır. Kule duvarlarının alt bölümünün daha geniş planlanmasındaki amaç, sağlamlığını artırmaktır. Kuzey Kule'nin güney ve kuzey cephe duvarları temel seviyesinden itibaren 3.80 m yüksekliğinde korunmuştur. Kuzey Kule'nin giriş kapısı yıkıldığından tam tespit edilememiştir. Ancak kulenin kuzey duvarı dibinden itibaren 0.70 m genişliğinde sur duvarı üzerindeki düzeltme, kuleye girişin buradan yapıldığını göstermektedir.

Kuzey Kule'de yapılan çalışmalarda içinde traverten, taban tuğlası, çatı kiremidi, seramik, cam ve fresk parçalarının yer aldığı dolgu toprak tabakasıyla karşılaşılmıştır. Bu dolgudan çıkan seramiklerin bir kısmı Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen kırmızı astarlı, bir kısmı ise M.S. 4-6. yy'a tarihlenen kaba mutfak kaplarıdır. Ele geçen buluntular, M.S. 2. yy ile M.S. 6. yy'lar arasında kullanım görmüş bir ya da birkaç yapının molozunun bu alana taşındığını göstermektedir.

Kuzey Kule'nin iç kısmında yapılan çalışmalarda Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir villanın duvar kalıntılarıyla karşılaşılmıştır (Resim 45g-j). Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla odanın duvarları fresklerle süslenmiştir. Güney ve batı duvarında yer yer korunabilmiş olan bölümlerden freskin sadece alt sınırının ne şekilde düzenlendiği belirlenebilmiştir. Buna göre duvar yüzeyi altta ve üstte yer alan sarı bant siyah ve beyaz çizgilerle sınırlandırılmış olup, arada kalan kırmızı renkli geniş bant üzerine krem renkte saz bitkisi yaprakları şeklinde

Res. 45g Kuzey Kule içinde yer alan Erken Roma İmparatorluk Dönemi duvarından fresk.

Res. 45h Kuzey Kule içinde yer alan freskli Erken Roma İmparatorluk Dönemi nişi.

Res. 45j
Kuzey Kule içindeki Roma Evi'nde
bulunan tokalaşan el betimli
altın yüzük (Roma
İmparatorluk Dönemi).

Res. 45i
Kuzey Kule içindeki Roma Evi'nde
bulunan Bronz Attis heykelciği
(Roma İmparatorluk Dönemi).

Res. 45k Doğu Bizans Kapısı'nda bulunan Bronz İmparator Başı (Roma İmparatorluk
Dönemi).

birbirine geçmiş, kesintisiz devam eden yaprak motifleri işlenmiştir. Bu ana fonun altında yer alan sınırlandırıcı bordür kuşağıdır. En altta ise süpürgelik kısmında leylak renk görülür. Büyük oranda tahrip olan kuzey duvarının kuzeydoğusunda 0.45 x 0.63 m ölçülerinde bir niş açığa çıkmıştır. Zemini mermer kaplama olan nişin iki köşesine siyah bant yapılarak, üç cephesinde alt ve üstünde krem çizgili kırmızı bant çerçeveli, içi mavi renkte boyanmıştır.

Zemin seviyesinde düşmüş şekilde bulunan beyaz üzerinde yeşil bitkisel bezekli fresk parçaları ise bu bantların sınırlandığı alan-daki süsleme ile ilişkilidir. Odaya giriş, kuzeybatı köşede yer alan tek kanatlı bir kapıyla sağlanmıştır. Ana zeminde yoğun kül ve karbonlaşmış ahşap parçaları ile Hellenistik Dönem'e (M.Ö. 2.-1. yy) tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir.

Buluntular, Villanın ilk kullanım evresinin Hellenistik Dönem'e kadar gittiğini, son kullanımın ise M.S. 1. yy'da olduğunu göstermiştir. Hellenistik Dönem kökenli olan yapının daha sonraki dönemde bir yangın sonucu tahrip olduğu açıktır. Bu tahribat M.Ö. 27 yılında yaşanan deprem sonucu olmalıdır. Bundan sonra yapının kullanımının devam ettiği ve son kullanım evresinin öncesinde, sıvalı olan duvarlarının fresklerle süslendiğini göstermektedir. Bu freskler, Pompei dördüncü stiline uymaktadır. M.S. 1. yy'ın ilk evresine rastlayan bu zaman dilimi villanın son kullanım evresini vermektedir. Yapının M.S. 60 yılında yaşanan şiddetli deprem sonucu kullanımının son bulduğu düşünülmektedir. Kuzey Kule'nin güneydoğu köşesinde, M.S. 84-85 yıllarında inşa edilen Suriye Caddesi'nin orjinal portik seviyesinin altında yapıya ait odalardan birisinin duvar kalıntılarının açığa çıkması da bu düşüncemizi desteklemektedir.

Sur Duvarları (Plan no. 29)

M.S. 395-396 yılında alınan karar gereği, tüm Batı Anadolu kentlerinde olduğu gibi, Laodikeia'nın da etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Özellikle bu duvarların yapılışında başlangıçta Pers-Sasani sonra da Arap akınlarının etkisi olmuştur. M.S. 4. yy sonu 5. yy başında yapılan sur duvarlarında, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yapıların blokları kullanılmıştır (Resim 46a-d).

Res. 46a Erken Bizans Dönemi güneydoğu surları.

Res. 46b Erken Bizans Dönemi kuzey surları.

Res. 46c Erken Bizans Dönemi batı surları.

Res. 46d Erken Bizans Dönemi surlarından güneydoğu kulesi.

Erken Bizans Dönemi Laodikeia sur duvarları, toplam 3444 m uzunluğunda ve 3-4 m kalınlığındadır. Duvarlar içte ve dışta traverten bloklarının sıralanmasıyla oluşturulmuş olup, duvar aralarında ise daha çok mermer mimari bloklar (sütun, başlık, arşitrav-friz, geison-sima gibi) dolgu olarak kullanılmıştır. Bu uygulamayla belli aralıklarla dörtgen gözetleme kuleleri de yapılmıştır. Bu kulelerle birbirine bağlanan sur duvarlarının temelleri görülebilmektedir. Erken Bizans Dönemi sur duvarları, Roma İmparatorluk Dönemi Laodikeia'sının yaklaşık 1/3'ini dışta bırakmıştır. Ancak kentin terk edildiği olan, M.S. 7. yy başlarına kadar sur dışında da yaşam sürmüştür.

Doğu Bizans Kapısı'ndan itibaren sur hattı takip edildiğinde, Kuzey Tiyatrosu sahnesi ve Batı Tiyatrosu'nun analemma duvarı üzerinden geçerek batıya doğru uzanmakta, Asopos'un (Gümüştay) doğu yamacı üstünden Efes Kapısı'na ulaşmaktadır (Resim 39, 71, 104a). Hierapolis Kapısı'ndan Efes Kapısı'na kadar dörtgen planlı 3 adet kule izlenebilmektedir. Efes Kapısı'na doğru ilerlendikçe surların inşasında devşirme blokların yanında bazı bölümlerde çay taşı+kireç harçlı örgü sisteminin kullanılmış olduğu da tespit edilmiştir. Efes Kapısı'ndan itibaren hat yamaçlardan güneye doğru uzanır. Aphrodisias Kapısı'ndan itibaren Güney Hamam Kompleksi, I. Su Dağıtım Terminali'nden doğuya doğru uzanarak keskin bir hatla direkt olarak Doğu Bizans Kapısı'yla birleşir. Topografyaya uygun yapılan ve belirli aralıklarla inşa edilen dörtgen kuleler, güneyde de izlenebilmektedir. Burada tespit edilen 6 x 6 m ebatlarındaki dörtgen kule, devşirme traverten bloklardan inşa edilmiştir. Güney sur duvarı içinde Erken Bizans Dönemi'ne ait yapı kalıntılarını görmek mümkündür. Surlarda dönüş bölümlerinde ve topografyaya uygun olarak yapılan dörtgen 14 adet kule tespit edilebilmiştir.

Kentin doğu ve güneydoğusunda yer alan sur duvarları daha fazla ayakta kalmış olup, bazı bölümlerde 2 ile 3 sıra bloklar görülmektedir. Sur duvarlarının dış kısmında bazı bölümlerde surları dik kesen traverten bloklar ve çay taşından kireç harçlı örülen duvarlar bulunur. Bunlar surun dış kısmında da yerleşmelerin olduğunu gösteren kanıtlardır. Ayrıca sur dışında özellikle kentin doğu ve güneydoğusunda Bizans Dönemi'ne ait dinsel yapıların olması da sur dışındaki yerleşimlerin varlığını kanıtlamaktadır.

Caddeler (Portik ve Dükkânlar)

Hippodomik sistemde planlanan kentin, doğu-batı ve kuzey-güney gönde olan ana akslarında sütunlu caddeler yapılmıştır (Resim 22-23, 40a). Bunlar içinde antik kentin batısında Efes Kapısı'na ulaşan ana cadde önemli bir kavşak noktası olup, güneye doğru uzanan ana cadde, Aphrodisias Caddesi ve sonunda Aphrodisias Kapısı, kuzeye doğru uzanan bölümü ise Hierapolis Caddesi ve sonunda yer alan Hierapolis Kapısı'yla son bulur. Ana merkezde ise Suriye Caddesi ile bunu güney yönde kesen ve stadyuma kadar uzanan Stadyum Caddesi diğer bir akstır. Hierapolis Caddesi ortasından da Batı Tiyatrosu'na uzanan diğer bir hat görülmektedir. Aphrodisias, Efes ve Hierapolis Caddelerinin iki yanında komusal yapılar, dini yapılar ve portikler ile gerisinde dükkân sıraları bulunur.

Suriye Caddesi (Plan no. 11)

Hippodomik kent planlaması içinde Suriye Caddesi, batıda kent merkezinde İmparator Caracalla'ya (M.S. 211-217) ithaf edilen Nymphaeum'un (anıtsal çeşme) bulunduğu kavşaktan itibaren başlayıp, doğuda kent girişindeki üç kemerli geçişi olan Suriye Kapısı'na kadar devam eden, 900 m uzunluğundaki ana caddelerden biridir (Resim 33a, 45a, 47a-f).

Genel olarak Suriye Caddesi; 7.30 m genişliğindeki yol kısmı, iki yanda bir ya da iki basamakla yükseltelen portikler ve bunun gerisindeki dükkân sıralarından oluşur. Portik genişlikleri 3.70-4.30 m arasında değişmektedir. Üzeri sundurma çatılı portikler, insanların yazın güneşten, kışın ise yağmurdan korunmasını sağlamıştır. Portik ve dükkânların üzerlerinin sundurma çatıyla kapatıldığını gösteren bol miktarda kiremit, omurga ve ahşap çiviler ele geçmiştir (Resim 47gh). Ayrıca dükkân girişlerinin yanlarına Erken Bizans Dönemi'nde oturmak için konmuş olan başlık, kesilmiş sütun parçaları ve postamentler ile oyun taşları yerleştirilmiştir.

Suriye Caddesi'nin eğimi, A Nymphaeumu (Septimius Severus Çeşmesi) önüne kadar batıya, buradan itibaren ise doğuya doğrudur. Nymphaeum önünde kanalizasyonun iki yana eğimli olan

Res. 47a Suriye Caddesi.

Res. 47b Suriye Caddesi ve portikleri ile gerisindeki dükkânlar.

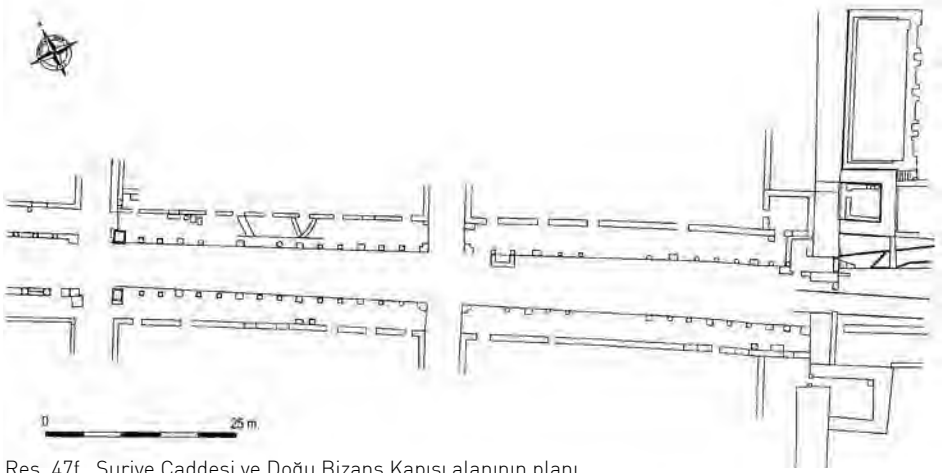
Res. 47c Suriye Caddesi'nin havadan görünüşü.

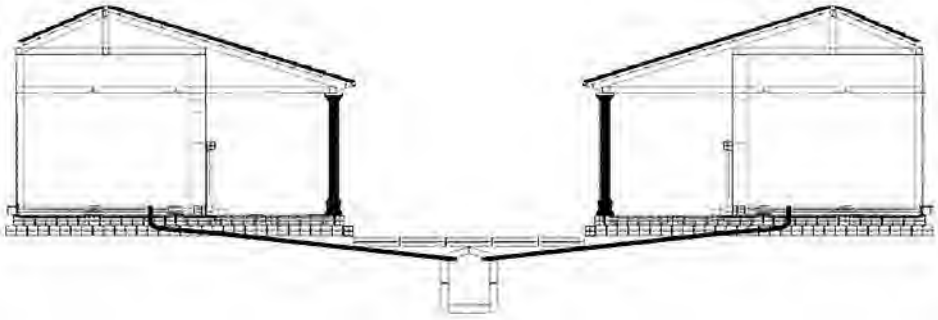
Res. 47d Suriye Caddesi'ndeki kazı çalışmaları.

Res. 47e Suriye Caddesi ve iki yanındaki yapılar ile Tiyatroların genel görünüşü.

Res. 47f Suriye Caddesi ve Doğu Bizans Kapısı alanının planı.

Res. 47g Suriye Caddesi ve portikleri ile gerisindeki dükkânların kesit tasarımı.

Res. 47h
Suriye Caddesi
portik üst
örtülerine
ait kiremit ve
omurgalar.

bölümünden, kuzeydeki yapılara su sağlayan ana hat geçirilmiş olmalıdır (Resim 47i).

Roma İmparatorluk Caddesi, M.S. 1. yy'ın ikinci yarısında İmparator Domitianus (M.S. 81-96) zamanında, S. Iulius Frontinus'un Prokonsüllüğünde M.S. 84-85 yıllarında Dor düzeninde inşa edilmiştir. Caddenin bu dönem düzenlemesiyle ilgili olarak kazı çalışmalarında travertenden yapılmış triglif-metop, geisopodes ve Dor başlığı parçaları bulunmuş olup, bunlar daha sonraki düzenlemelerde portik basamaklarında ya da dükkan girişlerinde devşirme malzeme olarak kullanılmıştır.

Caddenin Doğu Bizans Kapısı'na kadar olan yaklaşık 400 m'lik bölümünün kazıları tamamlanarak, İmparator Focas (M.S. 601-610) zamanındaki büyük deprem öncesi olan son kullanım aşaması ortaya çıkarılmıştır. Suriye Caddesi'nin iki yanında yer alan yapılar 42 m genişliğinde ve 51 m derinliğinde olan insulalara (adalara) göre planlanmıştır.

Res. 47i Suriye Caddesi Kuzey Portiği altında yer alan su hattı.

Res. 47j Suriye Caddesi'nde kanalizasyon kapağı taşı olarak kullanılan heykel ve üzerine yıkılan sütun.

Res. 47k Suriye Caddesi ortasında yer alan ana kanalizasyon sistemi ve iki yandan bağlanan atık su boruları.

Res. 47l Suriye Caddesi üzerinde yer alan tetrapylon'a ait haçlı paye başlığı (Erken Bizans Dönemi).

Res. 47m Suriye Caddesi'nde sütun üzerine kazıma olarak yapılan dört apsisi şematik çizim ve Philip(pus) yazısı (Erken Bizans Dönemi).

İmparator Caracalla Çeşmesi'nden Doğu Bizans Kapısı'na kadar caddenin 4.70 m genişliğindeki ara sokakları ve bunlar arasındaki 42 m genişliğindeki adalara yerleştirilen yapılar ortaya çıkarılmıştır. Bunlar içinde kuzeyde; A Nymphaeum (Septimius Severus Çeşmesi) ve Tapınak A yer alır. Güney tarafta ise Merkezi Agora iki ada genişliğini kaplamaktadır. Bunun dışında kalan bölümlerde portikler ile onun gerisinde yer alan dükkân sıraları bulunur.

Portikler üzerindeki döşemeler son kullanım aşamasında büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bunun yanında yer yer portiklere ait opus sectile döşemeler ve birkaç noktada mozaikler bulunmuştur (Resim 47pr). Portikler üzerinde görülen döşeme farklılıkları, günümüzde de olduğu gibi, dükkân sahiplerinin ekonomik güçlerini göstermektedir. Kalabilen opus sectile döşemeler enine dikdörtgen şeklinde panolara bölünmüş, bunların içine beyaz, lacivert, kırmızı ve damarlı mermerden yapılmış dikdörtgenler, düz kareler, sekizgenler ve üçgenlerden oluşan geometrik şekiller yapılmıştır. Döşemelerin altında ise opus caementicum tekniğinde yapılmış çay taşı ve kireç harçlı blokaj tabakası yer alır. Bazı bölümlerde dükkân girişlerine mekânla ilgili isimlerin de yazılmış olduğu görülür (Resim 47n). Bazı dükkânların ön

Res. 47n Suriye Caddesi üzerindeki dükkân girişlerinden birisine ait yazılı eşik taşı, (Bapheis, Infectores) yün ve kumaş boyacılarının yeri.

kısımlarına oyun taşı masaları yerleştirilmiştir. Kazılarda alış-verlerle ilgili bol miktarda teraziler ve tartı ağırlıkları bulunmuştur (Resim 47os)

Caracalla Çeşmesi önünde cadde ortasında, 1.2 m genişliğinde, 1.85 m yüksekliğinde ana kanalizasyon sistemi yer almakta olup, atık suların iki yandan bu ana kanalizasyona bağlanmış olduğu tespit edilmiştir. Kanalizasyon sisteminin tabanı blok taşlarla döşenerek, yan duvarların üzerindeki yükü iki yana dağıtan beşik çatma alt bloklar ve bunun üzerine yaklaşık 20 cm kalınlığında büyük ebatlı traverten döşeme blokları yerleştirilmiştir (Resim 47gk). Geç dönemdeki kullanım aşamasında kanalizasyon sistemi doğuya doğru daraltılmış ve yüksekliği de düşürülmüştür. Yer yer cadde üzerinde kanalizasyon sisteminin temizlenmesine yönelik logar kapakları yerleştirilmiştir. Ayrıca cadde üzerindeki yağmur sularının tahliyesine yönelik de belirli aralıklarla delikler açılmıştır. Portiklerin gerisinde bulunan

Res. 47o Suriye Caddesi üzerindeki dükkân önünde yer alan oyun taşı masası (Duodecim scripta).

Res. 47p Suriye Caddesi Kuzey Portiği üzerindeki mozaikli döşeme parçası (Geç Antik Çağ).

Res. 47r
Suriye Caddesi Kuzey
Portiği üzerindeki opus
sectile döşemeler
(Erken Bizans Dönemi).

dükkânların atık suları, pişmiş toprak borularla ana kanalizasyona aktarılmıştır.

Caddenin yan kısımlarında bazı bölümlerde görülen kare kesitli oyuklar ise belirli günlerde burada seyyar satıcıların tezgâhlarını yerleştirdiklerini göstermektedir. Daha sonra yapılan tamiratlarda cadede mermer mimari bloklar ve kanalizasyon üzeri döşemeleri olarak mermer heykeller bile kullanılmıştır.

Erken Bizans Dönemi son kullanımında, Caracalla Nymphaeumu'ndan itibaren, doğudaki dört ayağın yer aldığı tetrapylona kadar sütun yükseklikleri 3.80-3.85 m iken, buradan itibaren Doğu Bizans Kapısı'na kadar olan bölümde ise sütun yüksekliklerinin daha kısa olması sebebiyle, üst kısımlarının harçlı tuğlalarla yükseltilerek

Res. 47s
Suriye Caddesi kazılarında
bulunan bronz terazi
parçaları.

kemerli yapıldığı tespit edilmiştir. Caddede M.S. 494 depreminden sonra yıkıntı tuğlaların üzeri, kalın bir harç tabakasıyla düzeltilerek kullanılmıştır. Bu kullanım İmparator Focas Dönemi (602-610) depremine kadar devam etmiştir. Bu kullanım ile ilgili olarak sütunlar üzerine Grekçe yazılar, graffitto olarak haçlar, dört apsisli ve içi haçlı kutsal alan betimlemeleri gibi basit şematik şekiller çizilmiştir (Resim 47m).

Sütun kaideleri devşirme Attik İon, postament ve postamentlerin bozularak silindirik kaide şekline dönüştürülmesi şeklinde yapılmıştır. Caddede her iki portik üzerinde yer alan sütun başlıklarının çoğunluğu devşirme Korinth ve Kompozit başlıklı olup, bir kısmı da Erken Bizans Dönemi'ne ait bozulmuş Dor başlığını taklit eder şekilde yapılmıştır. Paye başlıklarının bazıları ise döneme özgü haç kabartmaları

olarak yapılmıştır (Resim 471). Diğer taraftan tetrapylon ile Doğu Bizans Kapısı arasındaki alanda portik galerileri bir ayak, iki sütun sırası şeklinde düzenlenmiştir.

Cadde üzerinde, Doğu Bizans Kapısı'nın kuzeyindeki yol kavşağının hemen yanında, portik önünde dikdörtgen şeklinde bir sokak çeşmesi açığa çıkarılmıştır. Bu çeşmeye su, pişmiş toprak künklerle tetrapylonun bulunduğu Pithoslu Mekana geçişi sağlayan sokak kavşağından başlamak üzere, kuzey portik üzerinden getirilmiştir.

Doğu Bizans Kapısı surlarının bir bölümü caddenin kesişme noktasına yapılmış olup, olasılıkla sur duvarının bir kısmı ara sokak duvarından yararlanılarak yapılmıştır. Sur duvarı içinde kavşak noktasına ait kuzey ve güney yönden ana caddeye gelen kanalizasyon sistemi görülebilmektedir.

Batı Portiği ve Anıtsal Kapı (Plan no. 45-46)

Portik, güneye uzanan Stadyum Caddesi ile doğuya uzanan Merkezi Hamam Caddesi'nin kavşağından başlar ve batıda Efes Caddesi'ne bağlantıyı sağlayan anıtsal kapıya kadar devam eder (Resim 48a-c). Olasılıkla portik doğuda ve batıda anıtsal kapılarla sınırlandırılmıştır. Caddenin iki yanındaki portik genişliği 6.10 m, cadde genişliği ise 19.50 m'dir. Alanda görülen sütun parçaları, Korinth düzenindeki paye başlığı ve postamentler, portiklerin Korinth düzeninde yapıldığını göstermektedir. Bu haliyle portik, Laodikeia'nın en gösterişli alanlarından biridir. Portikler, sütunlu galerilerin arasına yerleştirilen kaideli heykellerle süslenmiş olmalıdır. Buna ait iki yanda mermerden yapılmış profilli heykel kaideleri görülebilmektedir. Portiğin doğu girişinde parçalanmış olan silindirik altarda kabartma olarak yapılmış olan girland çelenkleri, bukraniumlara asılmıştır.

Anıtsal geçiş, 25 x 14 m'lik bir alanı kaplamaktadır. Batı portiğinden Efes Caddesi'ne bağlantıyı sağlayan bu giriş, cadde genişliği de göz önüne alındığında, ayaklar üzerinde yükselen üç kemerli geçişe sahip olduğu düşünülebilir (Resim 49a-c). Alanda iki yanda ve ortada ayakların oturduğu bölümler görülebilmektedir. Cadde ortasında

Res. 48a Efes Caddesi'ne ulaşımı sağlayan Batı Portiği.

Res. 48b Batı Portiği'nden kabartmalı altar (bomos).

Res. 48c Batı Portiği'nden Korinth düzeninde paye başlığı.

Res. 49a Batı Portiği üzerindeki Anıtsal Kapı.

Res. 49b Anıtsal Kapı'dan faskialı kemer bloğu.

Res. 49c Anıtsal Kapı'dan konsollu geison-sima bloğu.

altta kanalizasyon sistemi yer alır. Anıtsal geçişin bulunduğu alandaki kaçak kazılar ve daha sonra taş ocağı olarak kullanılmasından dolayı, bloklar birbirine karışmıştır. Buna rağmen mermer üç faskialı kemer arşitravı, geison-sima blokları, kaide blokları, Korinth başlıkları gibi mimari bloklar yine de kalabilmiştir. Konsollu geison-sima bloğunun dış sırası üstünde Lesbos kymationları ve konsollar, sima bölümünde inci-payet ters-düz palmetlere benzetilmiş olan akanthuslarla bezenmiştir. Portikte ve anıtsal geçişte yer alan mimari süslemelerin stili, M.S. 2-3. yy'ın özelliklerini yansıtmaktadır. Alanda bulunan yazıtlı bloğun yazıt stili de M.S. 2. yy'a tarihlenmekte olup, yazıtta strategos Dio ve Kentauros'un yönetiminde İmparator ve halkın onurlandırıldığı ifade edilmektedir. Olasılıkla bu kapıyla ilgili bir onurlandırma'dır.

Tonozlu Mekan

Efes Caddesi'ne ulaşımı sağlayan portiğin güneyinde yer almaktadır (Resim 50). Mevcut yapının kesilmiş traverten bloklardan olan ve 6.30 x 6 m ebatlarında kare planlı tonozlu bölümü ayakta

Res. 50 Batı Portiğin güneyinde yer alan Tonoğlu Mekân.

kalabilmiştir. İçi sıvalı mekanın tonoz yüksekliği ise 3.50 m'dir. Giriş bölümünde kapı açıklığı 1.65 m'dir. Yapının tam kullanımı bilinmemekle birlikte portiklerin hemen gerisinde olması itibariyle, dükkân ya da depolama amaçlı olabilir. Bu yapının arka kısmında traverten bloklardan yapılmış bir yapı kompleksi yer almaktadır.

Suriye Caddesi Üzerindeki Propylon ve Geçişler (Plan no. 27)

Suriye Caddesi'nin kuzey kenarında yer alan I. Propylon (Anıtsal Geçiş), caddeden 15.8 m genişliğinde dikdörtgen şeklindeki bir girintiyle ayırt edilmektedir. Geçişin her iki yanında üç sıra kaideli postamentler yerleştirilmiş olup, ortada çift kanatlı ve konsollu kapı yer alır. Postamentler üzerinde, sütun ve taşıyıcı payeler bulunur (Res. 130c). Üstte ise Korinth düzeninde köşeli paye başlıkları, üç faskialı arşitrav, friz ve geison-sima yer alır. Ayrıca payeler arasına korkuluk levhaları da yerleştirilmiştir (Resim 51a-d). Girişin iki yanlarının üstü kabartmalı tavan kasetleri, orta kısmı ise kemerli yapılmıştır. Buna ait kırmızı ve sarı boyalı kemer kasetleri ile tavan kasetleri kazılarda bulunmuştur (Resim 51e-g). Bunlar balık kabartmalı, bitkisel kabartmalı (haşhaş, nar gibi), vazo motifli, Dionysos, Ariadne, Tykhe-Hygieia, dans eden Pan, Satyr, Menad gibi figürlü tavan kasetleridir.

Suriye Caddesi tarafından çift kanatlı kapı ve dört basamaklı merdivenden inilerek kuzeye geçilmektedir. Anıtsal geçişin iki yanında doğu-batı yönünde uzanan duvar blokları 15 sıralı olarak kuzeye yıkılmıştır. Bu duvarlar dikdörtgen traverten bloklardan kireç harçlı inşa edilmiş ve kuzeye bakan yönü sıvanarak üzerine freskler yapılmıştır. Bazı blokların ters düşmesiyle tespit edilen fresklerde kırmızı, sarı, siyah, yeşil, mavi, pembe, beyaz renklerle yapılmış şerit, düz ve dalgalı çizgilerden oluşan mermer taklidi panolar yer alır.

Kazı buluntularına göre geçiş, M.S. 3. yy'ın ilk çeyreği sonlarında yapılmış, M.S. 3. yy sonu, 4. yy başında meydana gelen depremle yıkılmış ve İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) zamanında tamirat geçirmiştir. Daha sonra ise M.S. 494 yılı depreminde tamamen yıkılmıştır. Bundan sonra alandaki yıkılan blokların üzeri düzeltilerek

Res. 51a Suriye Caddesi üzerindeki I. Propylon ve gerisinde Pamukkale.

Res. 51b I. Propylon'un depremle yıkılan duvarları.

Res. 51c I. Propylon'un kuzeye geçiş merdivenleri ve Erken Bizans Dönemi künk sistemi.

Res. 51d I. Propylon'un 3D tasarımı.

Res. 51e I. Propylon'dan kabartmalı tavan kasetleri.

Res. 51f I. Propylon'dan kabartmalı-boyalı tavan kasetleri.

İmparator Focas (602-610) Dönemi depremine kadar kullanılmıştır. Kabartmalı mermer mimari blokların stillerine göre, M.S. 3. yy'ın ilk çeyreği sonlarında yapılan anıtsal geçište, devşirme olarak M.S. 1. ve 2. yy'a ait bloklar tamir edilerek ya da işlevleri değıştirilerek tekrardan kullanılmış olup, kabartmaların yarım kalmasından bu yapının yine de bitirilemediğı anlaşılmaktadır.

Kazı çalışmalarında bulunan ahşap hatıllar, demir çiviler, kiremit ve omurgalar, mekânın üzerinin beşik çatı şeklinde kapatıldığını göstermektedir. Kazı çalışmalarında bulunan kırmızı akik taşlı altın yüzük, Roma İmparatorluk Dönemi'nin güzel eserlerindendir (Resim 51h).

Propylonun doğu bitişığında yer alan mekânın caddeye açılan kapısı daha sonraki kullanımda kapatılmıştır. Bu mekân içinde ele geçen sikkeler, M.S. 4. yy'ın ilk çeyreğinden M.S. 5. yy'ın ilk çeyreğine kadar kesintisiz bir kronoloji vermiştir. Ayrıca mekândan çıkarılan bol miktardaki kapaklı amphoralar, buranın depolama amaçlı kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir (Resim 52).

Res. 51g I. Propylon'dan kabartmalı kemer kasetleri.

51h
I. Propylon'dan kırmızı
akik taşlı altın yüzük
(Dioskurlar ve ortada
Selene).

Res. 52 I. Propylon'un yanındaki mekânda bulunan kapaklı amphora parçaları.

Propylonun doğusunda simetriği olan II. Anıtsal Geçiş, A Nymphaeumu'n batısındaki kemerli geçişin yanında açığa çıkarılmıştır (Resim 53a). Merkezi Agora karşısında yer alan bu geçişler, cadde- nin kuzey tarafındaki meydan ve yapılara ulaşımı sağlamış olmalıdır.

II. Anıtsal Geçiş'te, caddenin kuzeyinde derinlemesine 7.80 m dik- dörtgen şeklinde bir girinti yapmış olup, bu bölümde birisi batı, diğeri ise doğu yönde olmak üzere iki kapı tespit edilmiştir. I. Anıtsal Geçiş- te de olduğu gibi, bu bölümde yer alan mermer döşemeler devşirme malzemelerden (geison, friz blokları gibi) yapılmıştır. Bu, Geç Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılan geniş çaplı imar uygulamalarının bir diğer örneğini oluşturmaktadır. Kuzeye geçişi sağlayan iki kapıdan batıda yer alanın genişliği 2.25 m olup, doğu yanda yer alan profilli ve İon kymationu bezemeli sövenin alt yarısı yerindedir. Olasılıkla bu

Res. 53a Suriye Caddesi üzerindeki II. Anıtsal Geçiş.

Res. 53b Suriye Caddesi üzerinde Geç Antik Çağ'da işletilen seramik fırınına ait izgaralar.

söve Severuslar Dönemi'nde bir duvar arşitravı olup, ikinci kez kullanılmıştır. Kapı, daha sonraki düzenlemeyle daraltılarak 0.85 m'lik bir geçiş haline dönüştürülmüştür. Batı yanda yer alan kapı geçişi 3.20 m genişliğinde olup, daha sonraki bir dönemde, M.S. 494 depremi arkasından yapılan uygulamayla traverten ve kireç harç örgü ile kapatılmıştır. Bu bölümde doğu tarafta kaideli köşe postamenti yer almakta ve batıya doğru devam eden ikili girişlerin aralarında yarım plaster kaideli postamentler ile bunların aralarını kapatan parapetler yer alır. Bu girişlerin güney önünde yer alan döşemeler üzerinde, postamentlerin oturduğu kaba yonulu alanlar tespit edilmiştir. Bu da II. Anıtsal Geçiş'in, I. Anıtsal Geçiş'te olduğu gibi gösterişli olduğunu ve üzerinin tavan kasetleriyle süslendiğini göstermektedir.

II. Anıtsal Geçiş'in caddeye bakan bölümündeki döşemeler daha sonra yapılan tamiratlar ve depremle yer yer tahrip olmuştur. Bu bölümde Geç Antik Çağ'da faaliyet gösteren bir seramik işliğine ait defolu ve kırık malların atıldığı seramik çöplüğü tespit edilmiştir. Bununla ilgili olarak bol miktarda devetüyü renkli kil döküntüleri, seramik fırını ızgara tuğlaları ve kül atıkları gibi ışikle ilgili malzemeler bulunmuştur (Resim 53b).

Suriye Caddesi'nin kuzey kenarında ve A Nymphaeum'un batı bitişiğinde kemerli bir geçiş açığa çıkarılmıştır. Böylece Merkezi Agora'nın karşısında anıtsal çeşme yapısına kadar olan alanda caddeden kuzeye üç geçiş tespit edilmiştir. Kemerli geçişin batı ayağı, kaideli köşe postamentinin bitişiğinde olup, doğu ayağı ise ilk kez tespit edilen A Nymphaeum yapısının batı duvarına dayandırılmıştır. Kemerli geçişin açıklığı 6.20 m'dir ve kuzeye doğru iki yanda devam eden profilli mermer podyumu yer alır. Mermer podyum önünde ise açıklık 5.50 m'dir. Böylece bu bölümde yer alan kemerli giriş ve devamında bir galerinin olduğunu gösteren, burgu yivli yarım sütunlar ile kaideleri, kemer arşitravları, konsollu geison-sima blokları ve horoz, keklik, bıldırcın, güvercin, balık, haşhaş kabartmalı kemer kasetleri gibi mimari malzemeler ele geçmiştir (Resim 54ab).

Res. 54a
II. Anıtsal Geçiş'ten
horoz kabartmalı
kemer kaseti.

Res. 54b
Çok renkliliği ve
ötüşüyle ünlü
Denizli Horozu.

Nymphaeumlar

Laodikeia Nymphaeumları, Roma İmparatorluk Dönemi'nde (genellikle M.S. 2. yy) yaygın bir geleneği yansıtır şekilde, çift katlı olarak ana caddelerin köşesine ya da üzerine yapılmıştır.

Kentte şu ana kadar yeri kesin bilinen 5 nymphaeum yapısı mevcuttur. Bunun yanında Stadyum Caddesi üzerinde olasılıkla altıncı nymphaeum olabilecek bir yapı yer alır. Bilinen bu nymphaeumlar; I. Su Dağıtım Terminali'ne bitişik olarak yapılan Stadyum Nymphaeumu, Efes Caddesi üzerinde yer alan Batı Agorası Nymphaeumu, Suriye Caddesi'nin batı yol kavşağında yer alan Caracalla Nymphaeumu, yine aynı cadde üzerinde 2003 yılında ortaya çıkarılan, A Nymphaeumu (İmparator Septimius Severus Çeşmesi) ve 2006 yılında bulunan Doğu Bizans Nymphaeumu'dur.

Bu nymphaeumlardan; Stadyum Nymphaeumu'na, I. Su Dağıtım Terminali'nden, Batı Agorası Nymphaeumu'na, Caracalla Nymphaeumu'na, A Nymphaeumu'na ve Doğu Bizans Nymphaeumu'na ise II. Su Dağıtım Terminali'nden su sağlanmıştır.

A Nymphaeum (Septimius Severus Çeşmesi) (Plan no. 32)

Suriye Caddesi üzerinde yer alan ve A Nymphaeum (Septimius Severus Çeşmesi) olarak adlandırılan yapı, 2003 yılı kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır. A Nymphaeum, dikdörtgen planlı (41.60 x 14.30 m) olarak caddenin girinti yapan kuzey kenarında doğu-batı yönünde uzanmakta ve hippodomik sistemde tek adayı kaplamaktadır. A Nymphaeum yapısının ana duvarlarında kuzey, doğu ve batı yönde yer yer stylobat seviyesi üzerinde 1-2 sıra duvarlar kalabilmiştir. Yapının kalabilen bu duvarlarında da depremlerden kaynaklanan kayma ve açılmalar meydana gelmiştir (Resim 55a-e).

Yapının ana taşıyıcı duvarları traverten bloklarla inşa edilmiştir. Dikdörtgen havuzun üç tarafını çeviren ve iki katlı olan (birinci kat Kompozit, ikinci kat Korinth) mimari cephe ile güney yönde yer alan plasterli parapetler, bunların profilli taç ve kaideleri mermerden

yapılmıştır (Resim 55e-g, 137). Ayrıca çeşmenin caddeye bakan, doğu ve batı köşelerine birer adet aslan heykeli yerleştirilmiştir (Resim 55ij). Kazı çalışmalarında bulunan Korinth düzenindeki plaster başlıkları, duvara saplanan arşitrav-frizler altına gelecek şekilde düzenlenmiştir. Anıtsal çeşme kahverengi, gri, damarlı sütunlar ve çok renkli duvar kaplamalarıyla Merkezi Agora'nın karşısında yer alan gösterişli bir yapıdır (Resim 130ab).

Çeşmenin mermer mimari cephesi; altta kaideli postamentler, sütunlar, Kompozit başlıklar, arşitrav-friz blokları ve geison-sima blokları şeklindedir. İkinci katta ise sütun başlıkları Korinth düzenindedir. Cephe nişler üzerinde, kemerli aedikulalar ile hareketlendirilmiştir. Sistemli bir şekilde arşitrav-frizler ve geison-sima blokları ana duvarlara saplanarak, iki bölüm arasındaki statik bağlantı sağlanmıştır. Aynı zamanda bu bölümlerde duvar arşitrevleri yer almaktadır.

Yapının kuzey yönde yer alan uzun duvarının kalınlığı 3.80-4.00 m arasında değişmekte, kısa cepheler olan batı ve doğu duvarlarının kalınlıkları ise 2.75 m'dir. Batı duvarına bitişik yapılan ve kuzeye geçişi sağlayan kemer ayağıyla birlikte bu yönde toplam duvar kalınlığı, 5.10 m'yi bulmaktadır. Bu çıkıntı duvarlar, ikişer sütunun taşıdığı mimari cephe ve heykel nişleriyle hareketlendirilmiştir. Üç yönde sütunlu galerilerin bulunduğu stylobat altındaki traverten duvarın genişliği ise 1.05 m'dir.

Dikdörtgen havuzun içten içe ölçüleri 31.40 x 8.20 m olup, üç tarafını kısa cephelerde 6'şar, uzun cephede ise 16 adet olan sütunlu galeri çevirir.

Kuzey duvarında havuzun orta noktasına gelen bölümde yer alan ana niş içinde, suyun akmasından oluşan 1.40 m yüksekliğinde ve yarıçapı 1.40 m olan kalker tortusu meydana gelmiştir. Bu tortunun içinde düşmüş halde tanrıça Athena heykeli bulunmuştur (Resim 55k, 154).

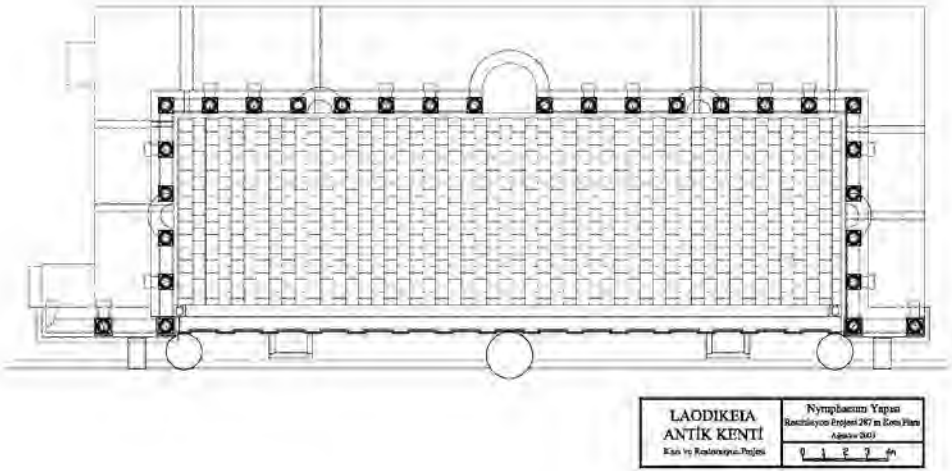
Havuzun tabanı kare ve dikdörtgen (0.60 x 0.60 m, 0.60 x 0.30 m) tuğlalarla kaplanmıştır. Havuz derinliği 1.00 m olup, havuz tabanından 0.75 m üstte yer alan 8 adet su tahliye kanalı ile fazla sular dışarıya verilerek belli seviyede su tutulması sağlanmıştır. Tahliye kanalları vasıtasıyla bu sular üç yönde toplanarak ana kanalizasyona

Res. 55a Suriye Caddesi, Kemerli Geçiş ve A Nymphaeumu kazı çalışmaları.

Res. 55b A Nymphaeumu içindeki mimari bloklar.

Res. 55c A Nymphaeumu planı.

Res. 55d Suriye Caddesi ve A Nymphaeumu (havadan).

Res. 55e A Nymphaeumu havuzu içine tasnif edilmiş bloklar.

Res. 55f A Nymphaeumu'na ait sütun ve başlıklar ile arkada Kadmos Dağı.

Res. 55g
A Nymphaeumu'na
ait Korinth
başlığındaki
kenet detayı.

Res. 55h A Nymphaeumu'na ait Medusa başı, Pan-keçi kabartmalı tavan kaseti.

Res. 55i
A Nymphaeumu'nun
3D tasarımı.

Res. 55j
A Nymphaeumu'ndan
aslan heykeli.

Res. 55k
A Nymphaeumu'ndan
ana niş içindeki kalker
ve Athena heykeli.

Res. 55l
A Nymphaeumu'ndan
sütun üzerine kazınan
menorah ve globuslu haç.

aktarılmıştır. Bununla ilgili olarak batı ve doğudaki duvar kenarında in situ künkler bulunmuştur. Stylobat sıraları kornişli yapılarak, aynı zamanda havuz duvarının taç bölümünü oluşturmuştur. Bu düzenlemeyle havuz içinde dalgalanan suların sütunlu galerinin bulunduğu alanlara sıçraması da engellenmiştir. Havuzun kuzey duvarında tespit edilen mermer kaplama parçası, orijinalde havuz içinin mermer kaplamalı olarak yapıldığını göstermektedir.

Caddeden üç basamaklı podyum ile yükseltilen ve son basamak üzerinde yer alan parapetler (yük. 1.22 m) korniş-taçlı olarak yapılmıştır. Plasterlerle hareketlendirilen havuz korkuluk duvarları arasında havuzun iç duvarını oluşturan 0.90 m yüksekliğinde ve 0.60 m kalınlığında opus caementicum (çay taşı + kireç harç) tekniğinde dolgu duvar yer alır. Bu iç duvarın su basıncından dolayı yapıldığı anlaşılmaktadır. Havuza, uzun cepheden ortadaki ana niş esas olmak üzere üç, kısa cephelerden de birer olmak üzere toplamda beş musluk-tan su akıtıldığı anlaşılmaktadır. Uzun cephe önünde kalabilen kareye yakın iki plinthe tabla, suyun havuz içine musluktan akması sırasında tabana zarar vermesini önlemek için yapılmıştır. Plinthelerin kenarları yunus balığı heykelleriyle süslenmiş olmalıdır.

Zemin kat üzerindeki arşitrav-friz bloğu parçasındaki yazıtından İmparator Septimius Severus'a (M.S. 198-211) ithaf edildiği anlaşılan anıtsal çeşme, zaman içinde bazı tamiratlar geçirmiş ve M.S. 494 yılı depreminde yıkılmıştır. Zemin kat sütunu üzerine kazınan altta yedi kollu şamdan ve üstündeki globuslu haç, yapının M.S. 4. yy'da ayakta olduğunu göstermektedir (Resim 551). Güneydeki çeşme parapetlerine ait taç blokları üzerinde tespit edilen kenet delikleri ve havuzun güney tarafı boyunca devam eden korkuluk levhası parçaları, bu yıkımdan sonraki kullanımla ilgilidir.

Çeşmedeki geç dönem düzenlemesinde havuz içine düşen blokların bir kısmı kullanılmış, bir kısmının ise üzerleri doldurularak havuz içinde düz bir alan meydana getirilmiştir. Tekrar kullanımda parapet taçları üzerine postament ve plasterler ile bunların arasına geometrik bezeli korkuluk levhaları yerleştirilmiştir. Erken Bizans Dönemi'nde dini amaçlı bu kullanımda, traverten blokların üzerlerine fresk ve mozaik süslemeler yapıldığını gösteren parçalar bulunmuştur.

Geç dönem kullanımıyla ilgili olarak, havuz içinde sütun, başlık gibi mimari malzemeler tespit edilmiştir. Ayrıca bu düzenlemede bol miktarda Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait İon düzeninde başlıklar diğer yapılardan toplanarak tekrar kullanılmıştır. Bu dönemde çeşmenin arşitrav-friz gibi mimari blokları üzerine alçak kabartma olarak kuşlar, balıklar ve ketos şeklinde kanatlı mitolojik yaratıklar yapılmıştır (Resim 55mn).

Çeşme yıkıldıktan sonra cadde yanındaki güney cephenin batı ve doğu önlerine devşirme bloklardan dikdörtgen planlı küçük iki havuz yapılmıştır. Bu küçük havuzların suları da pişmiş toprak borularla ana kanalizasyona aktarılmıştır. Erken Bizans havuzları, İmparator Focas (M.S. 602-610) Dönemi'nde meydana gelen depreme kadar kullanılmıştır.

Çeşmenin cadde yanında yer alan üç basamaklı podyumun birinci basamağının üzerinde genişliği 0.20 m olan açık kanal yapılmıştır. Bu açık kanalın iki yandan eşit olacak şekilde ortaya doğru oyularak eğimi artırılmıştır. Böylece iki yanda derinlik 6 cm iken ortada 18 cm'ye kadar inmiştir. Açık kanal, ana havuzun iki yanında ve ortasında

Res. 55m A Nymphaeumu'ndan ikinci kez kullanılan arşitrav-friz bloğu.

Res. 55n A Nymphaeumu'ndan arşitrav-friz bloğu üzerine yapılan balıklar ve mitolojik deniz yaratığı Ketos (Geç Antik Çağ).

olan üç adet omphalos'dan (yuvarlak su küveti) akan suları toplayarak ana kanalizasyona aktarmıştır. Bununla ilgili olarak parçalar halinde birinin çapı 1.70 m, diğerinin çapı ise 2.20 m olan iki mermer omphalos bulunmuştur. Erken Bizans Dönemi'ndeki kullanımda iki yanda yer alan bu omphalos'ların yerine küçük dikdörtgen havuzlar yapılmıştır (Res. 155).

Çeşme yapısının mermer bloklarının bir kısmı orijinal inşada da devşirme olarak kullanılmıştır. Sütunlu galerinin arkasında yer alan mermer kaplamalar üzerine kazıma tekniğiyle yapılan ve kırmızı renkli boyanan hayvan ve bitki süslemeleri de Erken Bizans kullanımıyla ilgilidir (Resim 55o). Ana niş içinde bulunan Athena, havuz içinde bulunan Tykhe ve Nymphe heykelleri, sütunların arasına yerleştirilmiş olmalıdır. Yine havuz içinde bulunan akanthus, rozet, Medusa-Pan ve keçi kabartmalarının yer aldığı tavan kasetleri, çeşmenin zengin dekorasyonlarından bazılarıdır (Resim 55h). Ana havuz içinde ele geçen kabartmaların bir kısmı ise sonraki düzenlemelerle ilgili olarak başka yapılardan getirilmiştir. Kazılarda parçalı 4 panel halinde bulunan girland çelenkleri taşıyan Eroslu panellerin, sütunlar arasına yerleştirilmiş olabilecekleri düşünülebilir.

Res. 55o A Nymphaeumu mermer kaplaması üzerine ikinci kullanımda boyalı kazıma-kabartılı olarak yapılan yaban keçisi betimi (Erken Bizans Dönemi).

I. Nymphaeum (Plan no. 3)

Güney Hamam kompleksinin doğu apodyterium bölümünün sonunda, I. Su Dağıtım Terminali yer alır. Bu yapının ön kısmında ise küçük bir çeşme yapısı bulunmaktadır (Resim 30c). Doğudaki I. Nymphaeum olarak adlandırılan yapı, I. Su Dağıtım Terminali'yle tonozlu geçiş arasındaki alan kullanılarak yapılmıştır. Yapı, 2.50 x 3.0 m ölçülerindedir. Bu alanda bulunan küçük ebattaki arşitrav-geison-sima bloğunun yazıtı, M.S. 1. yy'ın ikinci yarısında, İmparator Domitianus (M.S. 81-96) Dönemi'nde yapılan, I. Su Dağıtım Terminali'ne dayanmış olan küçük bir çeşme yapısına işaret etmektedir. Burada çeşme yapısıyla ilgili olarak tek sütun görülebilmektedir.

I. Su Dağıtım Terminali'nin batı dibinde yer alan tonozlu geçiş ise kuzey-güney yönünde stadyum ve agoraya ulaşan yolla ilgilidir. Tonozlu geçişin mevcut ölçülebilen genişliği 4.40 m, derinliği 5.50 m, genişliği ise 2.65 m olarak ölçülebilmıştır.

Batı Nymphaeumu (Plan no. 48)

Efes Yolu üzerinde Aphrodisias ve Hierapolis Caddelerinin kavşağı yanında yer alan yapı kalıntısı, Batı Nymphaeumu olarak adlandırılmıştır. Çeşme yapısı, bu kavşak noktasının yaklaşık 10 m doğusundadır. Yapı, kuzeye uzanan Hierapolis Caddesi'nin doğu portığı gerisindeki dükkân sıralarının hemen arkasında yer almaktadır.

Batı Nymphaeumu, A Nymphaeum'unda olduğu gibi cadde üzerindedir. Efes Yolu'nun kuzey yanında Batı Nymphaeumu'na ait dağılmış halde birçok mermer mimari blok mevcuttur (Resim 56a-c). Bunlar içinde; arşitrav-friz, postament, konsollu geison-sima blokları, yan kısımları çerçeveli kabartmalı yivli oval sütun parçası, Korinth başlığına ait parçalar ilk göze çarpanlar arasındadır. Alanda bulunan ve M.S. 2. yy'a tarihlenen yazıtlı kaide, Herakles yontusuna aittir. Mimari bloklar içinde, arşitrav-friz bloklarının kavisli olanları, çeşmenin cephesinin nişlerle hareketlendirildiğini göstermektedir. Travertenden yapılmış çiftli künk ile "L" şeklinde geçişi olan dirsek, çeşmedeki su bağlantı sistemiyle ilgilidir. Arşitrav-friz bloklarının yüksekliği 60-61 cm, geison-sima blokları ise 33-35 cm arasında değişmektedir.

Res. 56a Batı Bizans Nymphaeumu kalıntıları.

Res. 56b Batı Bizans Nymphaeumu'ndan çiftli traverten boru.

Res. 56c Batı Bizans Nymphaeumu'ndan bitkisel kabartmalı oval sütun.

Nişlerde yer alan arşitrav-friz blokları ise üç faskialı olup, bunlar ve konsollu geison-sima bloklarının bezemeleri, M.S. 2. yy'ın stil özelliklerini göstermektedir. Mimari bloklarda yer alan bezemeler, nymphaeumun gösterişli bir yapı olduğunu ortaya koyar.

Nymphaeumun batısında Aphrodisias ve Efes Yolu üzerinde yer alan büyük ebatlardaki postament ve diğer mimari bloklar olasılıkla farklı bir yapıya aittir. Ayrıca çeşmenin bulunduğu alan, sonraki dönemlerde taş ocağı olarak kullanılmıştır.

Güney Nymphaeumu? (Plan no. 47)

Güneye doğru devam eden Stadyum Caddesi üzerinde ve caddenin batı yanında 42 x 20 m'lik bir alanı kaplayan dikdörtgen bir yapı kompleksi dikkat çekmektedir (Resim 57a-c). Burada mermer kaideli postamentler, sütun parçaları, kemer arşitravları, heykel kaideleri yoğun olarak görülür. Alanda yer alan kavisli arşitrav blokları, cadde yanında kemerli bir yapının varlığını göstermektedir. Kemer arşitravı ve geison-sima gibi mimari blokların süslemeleri daha çok, M.S. 2. yy'ın ikinci yarısının stilini yansıtmaktadır. Diğer taraftan yarım kalmış kaideli postament, Geç Roma İmparatorluk Dönemi'nde tekrar düzenlenerek, yazıtından da anlaşılacağı üzere Docticius'un heykel kaidesi olarak kullanılmıştır. Haçlarla süslenmiş direk ya da kaide üzerinde yer alan ve M.S. 4. yy'a tarihlenen şiirsel anlatımlı heykel yazıtı da yapının uzun süre kullanıldığını göstermektedir.

Res. 57a Stadyum Caddesi üzerinde yer alan Güney Nymphaeumu? kalıntıları.

Üzeri kalkerleşmiş mermer (49 x 40 cm) üç hatlı su dağıtım terazisi ve diğer mimari bloklar, kalıntıların bir nymphaeum yapısına ait olabileceğini göstermektedir. Olasılıkla Roma İmparatorluk Dönemi nymphaeumu, Erken Bizans Dönemi'nde de kullanılmıştır.

Res. 57b
Güney
Nymphaeumu?'-
dan konsollu
geison-sima
bloğu parçası.

Res. 57c
Güney
Nymphaeumu?'-
dan su dağıtım
sistemi.

Caracalla Nymphaeumu (Plan no. 10)

Anıtsal çeşme, Suriye Caddesi ile güneye devam eden Stadyum Caddesi'nin kesiştiği noktada yer alır. Köşede olması itibarıyla iki cepheli inşa edilen yapı, farklı planıyla dikkati çekmektedir (Resim 58a). Çeşme, M.S. 215'de İmparator Caracalla'nın (M.S. 211-217) kenti ziyareti şerefine yapılarak, O'na ithaf edilmiştir. Yapı, daha sonra birbiri arkasından dört onarım evresi geçirmiştir. En son onarım ise M.S. 5. yy'ın başına aittir. Bulunan zengin mimari ve yontu sanatına ait eserler, M.S. 3. yy'ın başına tarihlenmektedir. Yapıdaki kazı çalışmaları, 1961-63 yılları arasında Kanada Québec Laval Üniversitesi adına, Fransız arkeologlarca yapılmış olup, "*Laodicée Du Lycos Le Nymphée, Paris, 1969*" adlı yayın yapılmıştır.

Yapı, 15.70 x 17.60 m ölçülerinde olup, olasılıkla iki katlı ve Korinth düzenindedir. Köşede yer alan 8.90 x 7.90 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen bir havuz ve bunun iki yanında yer alan iki apsisi havuzdan oluşur (Resim 58bd). Bu havuzlardan Suriye Caddesi tarafındaki 3.65 m genişliğinde ve 3.30 m derinliğinde, Stadyum Caddesi'ne bakan diğer apsisi havuz ise 4.30 m genişliğinde ve 2.80 m derinliğindedir. Günümüzde yapının yer yer 2.70 m yüksekliğindeki kesilmiş traverten bloklardan yapılan duvarları ile ana havuzun etrafını çeviren 0.95 m yüksekliğindeki parapet babaları görülebilmektedir. Mevcut ana havuzun içi, kare pişmiş toprak tuğla döşemelidir.

Kuzey tarafta Suriye Caddesi üzerinde kalabilen kabartmalı parapet babaları üzerinde Herakles, Zeus'un Ganymedes'i kaırması ve Theseus'un Minatouros'u öldürmesi gibi sahneler yer alır (Resim 58c). Olasılıkla havuzun parapet blokları düz, parapet babaları ise kabartmalıdır. Ayrıca Suriye Caddesi yönünde parapetler arasında iki adet, Stadyum Caddesi üzerinde de iki adet olmak üzere toplam 4 adet apsisi havuzcuk yer alır (genişliği 0.90 m ve derinliği 0.65 m'dir).

Yapının ilk evresinde Suriye Caddesi ve Stadyum Caddesi üzerinde yer alan apsisi havuzların iki yanında payeler, ön kısımda ikişerden 4 sütun ve iki cephede olmak üzere toplam 8 sütun, iç kısımdaki profilli stylobat korkuluklarının üzerinde de 6 x 6 sütunlu "L" şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. İkinci aşamada ise, günümüzde gördüğümüz şekliyle bu apsisi havuzların ön kısmında iki yanda birer adet olmak

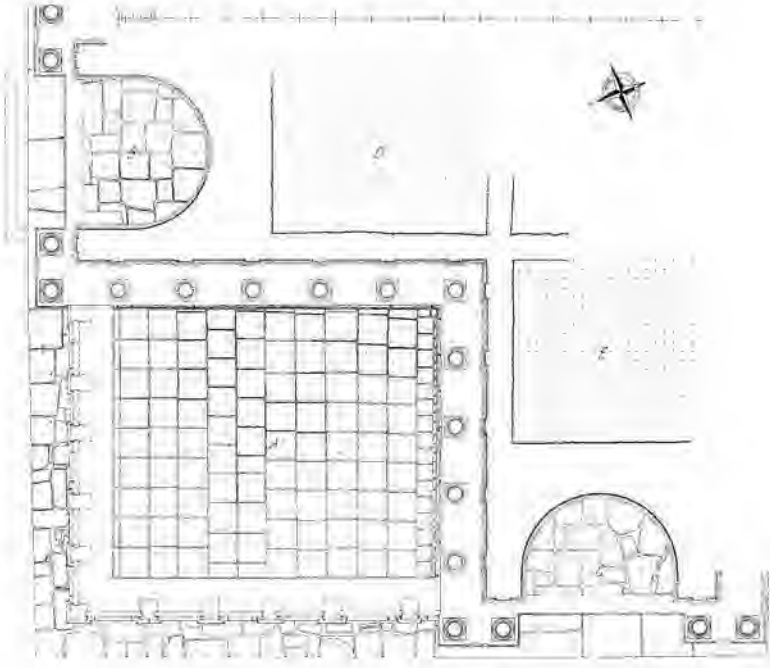
Res. 58a Caracalla Nymphaeumu ve Suriye Caddesi.

Res. 58b Caracalla Nymphaeumu.

Res. 58c Caracalla Nymphaeumu ana havuzundan kabartmalı parapet plasterleri.

Res. 58d Caracalla Nymphaeumu'nun ilk safha planı (R. Ginouvés 1969, Fig. 46'den düzenleme).

üzere 4 sütun yer almaktadır. Arkada ana havuzun iki köşesinde ve apsisli havuzların arkalarında olmak üzere, çeşmenin su deposu yer alır. Bu depolar en son safhada, çeşmenin vaftizhane olarak kullanılması sırasında beş ayrı mekâna bölünmüştür.

Çeşmenin iki köşesinde yer alan apsisli havuzların paye ayaklarının üzerinde yer alan paye başlıkları, Korinth düzeninde ve figürlüdür (Resim 58e). Bunlar, Hierapolis'te de olduğu gibi boğa başlarına saldıran erkek aslan betimlidir. Aralarda ise Medusa başı kabartmaları bulunur. Bu da çeşmenin oldukça süslü bir cephe mimarisine sahip olduğunu göstermektedir.

Ana havuzun Stadyum Caddesi ve Suriye Caddesi'nin kesiştiği noktadaki dikdörtgen girinti üzerinde asma, rozet, Medusa başı gibi kabartmalı tavan kasetleri yer almaktadır (Resim 58g).

Alanda burgu yivli sütunlar, mermer sütun parçaları, arşitav-friz, geison-sima blokları, tavan kasetleri, istiridye kabuğu şeklindeki aediculalar (Resim 58f), rozetli boğa başlı girland çelenkli altar parçaları,

Res. 58e Caracalla Nymphaeumu'ndan Korinth düzeninde figürlü paye başlığı.

Res. 58f Caracalla Nymphaeumu'ndan istridye şeklindeki niş üstü aediculası.

Res. 58g Caracalla Nymphaeumu'ndan tavan kasetleri.

Res. 58h Caracalla Nymphaeumu vaftizhanesine ait haç kazımalı köşe parapet plasteri parçası.

yazıtlı postamentler, Korinth başlıkları gibi mimari bloklar görülebilmektedir. Frizli kapı sövesi, haçlı parapet ve plasteri parçaları (Resim 58h) daha sonra (M.S. 5. yy'da) çeşmenin vaftizhaneye dönüştürülmesiyle ilgilidir. Bu aşamada ana havuzun iç kısmında yer alan “L” şeklindeki profilli stylobat sırası üzerine, traverten bloklardan duvar örülmüştür.

Doğu Bizans Nymphaeumu (Plan no. 31)

Erken Bizans Nymphaeumu, Doğu Bizans Kapısı, Kuzey Kulesi'nin kuzey duvarına bitişik yapılmış olup, ilk kez 2006 yılı kazı çalışmalarında tespit edilmiştir (Resim 33a, 45f, 47f). Nymphaeumun güney duvarı Kuzey Kule'nin kuzey duvarına, batı duvarı da sur duvarının dış kısmına yaslandırılmıştır.

Nymphaeumun doğuya bakan ön cephesinde 2.50 m aralıklarla yerleştirilmiş üç niş yer almaktadır. Dikdörtgen planlı (21.20 x 9.65 m)

yapı, 2.20 m derinliğinde havuz kısmına sahiptir (Resim 59ab). Havuzun duvarları içte çift kademeli yapılmıştır. Duvarlar kireç harçlı çay taşı ve tuğla ile örülmüş olup, üzeri 0.70 x 0.70 m ölçülerinde tuğla plakalar ile kaplanmıştır. Duvarların iç yüzeyleri ise kalın tuğla katkılı kırmızı harç ile sıvanmıştır. Havuzun zemini de 0.47 x 0.47 m ölçülerinde tuğla plakalarla kaplanmıştır. Havuzun ön cephesinde, güneydeki ilk nişin hemen yanında 13.5 cm çapında tahliye kanalı yer almaktadır. Dış kısmında bu tahliye kanalının ağız mermer plakadan oluşan delikli bir süzgeç ile kapatılmıştır (Resim 59c).

Nymphaeumun güneydoğu köşesinden başlayan ve yapı ile bağlantısı olduğu anlaşılan basamaklı bir bölüm açığa çıkarılmıştır. Kuzey Kule'nin doğu duvarına yaslandırılan basamak sıraları, kuzeyde nymphaeumun güney duvarı, güneyde ise toplama taşlardan örülmüş bir duvar ile sınırlandırılmıştır. Altta eşik taşı ile aynı seviyede başlayan üç sıra basamaktan sonra, en üstte 1.0 m genişliğinde bir platform oluşturulmuş ve bu platformun kuzey tarafına, havuza çıkışı kolaylaştırmak amacıyla bir basamak eklenmiştir. Basamakların

Res. 59a Doğu Bizans Nymphaeumu ve Doğu Bizans Kapısı Kuzey Kulesi.

Res. 59b
Doğu Bizans
Nymphaeumu.

Res. 59c
Doğu Bizans
Nymphaeumu'ndan
mermer süzgeç.

yüzeyi tuğla plakalar ile kaplanmıştır. Burada yapılan çalışmalarda, tuğla kaplamaları tahrip olan platformun dolgusunda I. Theodosius (M.S. 379-395) Dönemi'ne ait sikke, yine aynı alanda eşik taşı üzerinde II. Iustinus (M.S. 578) sikkesi bulunmuştur. Kuzey Kule ile sur duvarına yaslandırılan nymphaeumun sözü edilen bu yapılardan sonra inşa edildiği açıktır. Sur duvarının M.S. 395-396 yılında alınan kararın arkasından yapılmasından sonra, nymphaeum M.S. 5. yy'ın başlarında inşa edilmiştir.

Agoralar

Agoralar kentin dini, adli, ticari, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel nabzının attığı açık mekânlardır. Laodikeia'da bilinen üç agora bulunur. Ancak dördüncü agora olabilecek yapı, uydu fotoğraflarında sınırları izlenebilen, Doğu Hamamı yanında yer alır. Antik kentteki agoralar içinde; Güney Roma Hamamı kompleksi ile Bouleuterion arasında yer alan Güney Agorası daha çok siyasi agora olmalıdır. Batıda Efes Caddesi'nin kuzey yanında yer alan Batı Agorası ve Suriye Caddesi üzerinde yer alan Merkezi Agora, ticari agoralardır.

Merkezi Agora (Plan no. 28)

Merkezi Agora'daki ilk kazılar 2002 yılında Denizli Müzesi adına Arkeolog Ali Ceylan tarafından yapılmıştır. Suriye Caddesi'nin güney yanında yer alan ve üç tarafı iki basamakla yükseltelen portiklerle çevrili olan Merkezi Agora, dikdörtgen planlıdır (112 x 60 m). Agora, kuzeyindeki Suriye Caddesi'yle bütünleşmiş olup, güney portiğinin arkası, Merkezi Hamam duvarıdır (Resim 60ab). Batı ve doğu portiklerin arkasında ise dükkân girişleri bulunur. Portik genişlikleri güneyde 5.75 m, doğuda 6 m ve batıda 6.25 m olarak değişmektedir. Güney, batı ve doğu portiklerin sütunlu galerilerinin, devşirme Roma İmparatorluk Dönemi kaideler üzerinde yükseldiklerini gösteren postament ve Attik-Ion kaideler ele geçmiştir. Portik galerilerinin güney-batı ve güneydoğu köşelerine "L" şeklinde ayaklar yerleştirilmiş olup, bunlara ait devşirme Korinth paye başlıkları bulunmuştur.

Devşirme mermer ve traverten mimari bloklardan yapılan portik stylobatı üzerinde, sütun kaidelerinin yerleri izlenebilmektedir. Ayrıca

Res. 60a
Merkezi Agora,
Suriye Caddesi
ve kuzeyindeki
yapılar ile Merkezi
Hamam.

Res. 60b
Merkezi Hamam'ın
kuzey duvarından
sıralı hatıl yuvaları.

portik basamakları üzerinde kazıma ve oyma olarak yapılmış oyun düzenekleri yer alır. Agoranın batı portik basamakları restore edilmiş olup, burada kalabilen gri ve beyaz mermerden yapılmış kare, dikdörtgen, sekizgen ve daire formlu opus sectile tarzındaki döşemeler sağlamlaştırılmıştır (Resim 60d).

Portiklere ait sundurma çatılarının hatılları, doğu ve batıda dükkân duvarları üzerine oturtulmuş olmalıdır. Merkezi Hamam'a dayandırılan güney portiği örten sundurma ahşap çatının hatıl uçları ise portik zemininden 6.75 m yüksekliğinde hamam duvarına açılan deliklere yerleştirilmiştir (Resim 60bc). Mevcut hamam duvarında sıralı olarak yapılmış dikdörtgen şeklindeki iki büyük delik arasında, dört küçük delik takip edilebilmektedir. Sundurma çatıyı taşıyan hatıllar, 3.82 m yüksekliğindeki sütun başlıkları üzerine atılmıştır. Portik sütunlu galerilerine ait güneydoğu kısmında Attik-İon kaideli ve Erken Bizans başlıklı bir sütun ayağa kaldırılmıştır.

Res. 60c Suriye Caddesi, Merkezi Agora ve Hamam'ın tasarım çizimi.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Merkezi Agora'dan hamama geçişi sağlayan iki kapı vardı. Bunlardan güneybatıda yer alan daha sonra kapatılmıştır. Batı portiğinin devamında yer alan kapının ise sonraki dönemde de kullanımı devam etmiştir ve iki kanatlı geçişi olan devşirme mermer kapı ayağa kaldırılmıştır.

Güney portik ortasında ön kısımda 3.15x1.40 m ölçülerinde dik-dörtgen şeklinde bir havuz ile musluğun takıldığı devşirme çeşme ayağı açığa çıkarılmıştır. Agora çeşmesi, Erken Bizans Dönemi'ne ait olup, agoraya gelenlerin su ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılmıştır.

Güney portiğin yaslandığı hamam duvarında çatı sularının tahliyesi için duvarda dikine yapılan yarım daire kesitli oyulmuş boru yerleştirme kanalları görülmektedir. Buna ait alt kısımda kalabilen pişmiş toprak borular açığa çıkarılmıştır. Yapılan sondaj çalışmasında güney portiğin yaslandığı hamam duvarı dibindeki kanal sisteminin, batı

Res. 60d Merkezi Agora, Batı Portiği'nden opus sectile döşemeler.

portik önünden Suriye Caddesi'ndeki ana kanalizasyona bağlandığı tespit edilmiştir.

Agoranın güneydoğu köşesinde II. Su Dağıtım Terminali'nden gelen ve kuzeydeki yapılara su taşıyan pışmış toprak ana künk geçişi ve üzerindeki tamiratları gösteren tapalar izlenebilmektedir (Resim 60f).

Erken Bizans Dönemi'nde agoranın merkezine devşirme mermer bloklardan kare planlı (7.50 x 7.50 m) ve üç basamaklı kaide üzerinde yükselen bir anıt yapılmıştır. Bunun ortasına Severuslar Dönemi'ne ait konsollu geison-sima bloğu ters yerleştirilerek üzerine kolasal bir sütun dikilmiştir. Bununla ilgili Erken Bizans Dönemi Korinth başlığı ve sütunu, parçalar halinde bulunmuştur (Resim 60e). Bu anıt tanrının tekliğini ve Hristiyanlığın gücünü sembolize etmelidir. Üç basamaklı kaide blokları ve kazılarda ele geçen mermer baş, orijinalinde burada bir Roma anıtı olduğu izlenimini verir.

Merkezi Agora kazıları, mevcut agoranın Erken Bizans Dönemi'nde kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Agoranın ortasında yer alan Erken Bizans anıtının batısında yapılan sondajda, önce çay taşı döşemeli

Res. 60e Merkezi Agora'dan Erken Bizans Dönemi Korinth başlığı parçası.

Res. 60f Merkezi Agora, Doğu Portiği'nden geçen ana su hattı.

Bizans tabanına ulaşılmıştır. Bu zeminin hemen altında ise mermer döşemeli Roma İmparatorluk Dönemi zemin açığa çıkarılmıştır. Böylece Merkezi Agora'nın bir Roma İmparatorluk Dönemi agorası olduğu ve daha sonraki değişikliklerle Erken Bizans agorası olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Resim 60c).

Boston Müzesi'nde sergilenen ve İmparator Caracalla Dönemi'nde (M.S. 211-217) Laodikeia'da basılan sikkenin arka yüzünde betimlenen forum, olasılıkla Merkezi Agora olabilir (Resim 174). Sikkede kürsü üzerinde söylev yapan ve olası İmparatorun bulunduğu basamaklı bölüm, mevcut agora ortasındaki basamaklı alanla uyum içindedir.

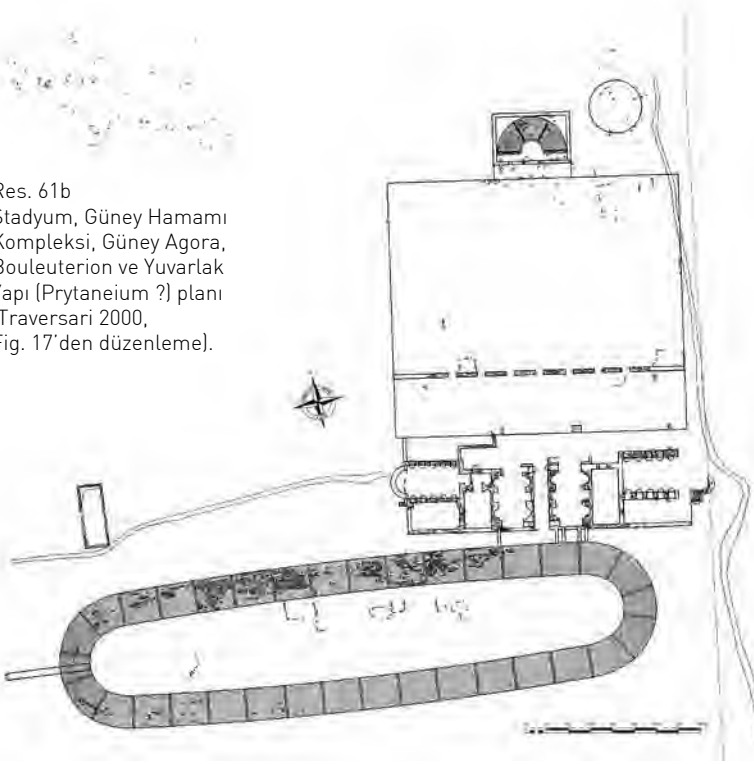
Güney Agorası (Plan no. 34)

Henüz kazısı yapılmamış olan dikdörtgen planlı (135x90m) Güney Agorası, Bouleuterion ile Güney Hamam Kompleksi arasında yer almakta olup, her iki yapıyla da bağlantılıdır (Resim 61ab). Alanda görülebilen postamentler ve sütun parçaları, olasılıkla agoranın portikleriyle ilgilidir. Bununla birlikte alandaki postamentler ve mimari elemanlara bakıldığında portiklerin, Korinth düzeninde gösterişli bir yapı olduğu düşünülebilir. Yapı daha çok siyasi yönü ağır basan bir agora olabilir. Erken Bizans Dönemi'nde agora alanında görülen postamentler farklı amaçlar için kullanılmak üzere işlevleri değiştirilmiştir. Alanda dağınık şekilde parapet babaları, dil motifli Korinth düzeninde ve köşelerinde akanthus yapraklarının yer aldığı paye başlıkları, dış sıralı geison-sima blokları bulunmaktadır (Resim 61c). Agoradaki mevcut mimari bloklardaki bezemeler, M.S. 2. yy'ın stil özelliklerini yansıtmakta olup, Güney Hamam Kompleksi ve Bouleuterionla planlanarak yapılmış olmalıdır.

Res. 61a Stadyum, Güney Hamamı Kompleksi, Güney Agora, Bouleuterion ve Yuvarlak Yapı (Prytaneium ?).

Res. 61b
Stadyum, Güney Hamamı
Kompleksi, Güney Agora,
Bouleuterion ve Yuvarlak
Yapı (Prytaneium ?) planı
[Traversari 2000,
Fig. 17'den düzenleme].

Res. 61c Güney Agorası içinde yer alan mimari bloklar.

Batı Agorası ve İçindeki Yapılar (Plan no. 23)

Efes Caddesi üzerindeki doğu-batı yönünde (yaklaşık 150 x 70 m) dikdörtgen şeklinde uzanan henüz kazı çalışması yapılmamış olan yapı, olasılıkla ticari agoradır. Agora alanında birçok mermer mimari blok dağılmış şekildedir (Resim 62a). Alanda arşitrav-friz blokları, postamentler ve kemer blokları görülebilir. Kuzeyde yer alan I. Yuvarlak Yapı'nın kuzeydoğusunda iki yana eğimli kemer geçiş blokları, agorada kemerli cephenin varlığını göstermektedir (Resim 62b). Agora, stoa, macellum, tapınak, anıt ve bazilikasıyla bu hareketli cadde üzerinde gösterişli bir yapı topluluğu olmalıdır.

Efes Caddesi'nin kuzey yanında agora içinde iki adet yuvarlak yapının kalıntıları görülmektedir. Bunlar I. ve II. Yuvarlak Yapı olarak adlandırılmıştır. Bu yapıların batısında sırasıyla tapınak olabilecek bir yapı ve daha ileride Batı Nymphaeumu bulunur.

I. Yuvarlak Yapı (macellum)

Yapı, Efes Caddesi ile kuzeydeki yol arasında yer alan Batı Agorası'nın güneydoğusunda kalmaktadır. Alanda in situ halde beş adet traverten blok daireyi oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir (Resim 63ab). Bu yapı Aizanoi, Sagalassos ve Perge antik kentlerinde de olduğu gibi, agora içinde bir macellum olabilir. Yapının dıştan dışa çapı 10.50 m olup, blok genişlikleri 0.88-0.90 m arasında değişmektedir. Alanda dağılmış durumda kavisli mimari bloklar, yazıtlı arşitrav-friz bloğu, parçalanmış Korinth başlıkları, üç faskialı arşitrav blokları ve yarı işlenmiş arşitrav-friz bloklarıyla, yine bitmemiş friz panelleri görülebilmektedir. Bitmemiş kabartmalı friz bloğu üzerinde biri ayakta, diğeri bacağını dizden kıvrıyarak kolunu diğer figüre doğru uzatmış şekilde ikinci bir figür yer almaktadır. Olasılıkla bu parça yapının parapet bölümlerine ait olmalıdır. Bunun yanında bazı arşitrav-friz bloklarının da yarı işlenmiş olması, yapının tam bitirilmediğini gösterir.

II. Yuvarlak Yapı

Agora içinde I. Yuvarlak Yapı'nın hemen batısında II. Yuvarlak Yapı yer alır. Yapıya ait üç sıra mermer bloklar (2.54 m uzunluğunda) in

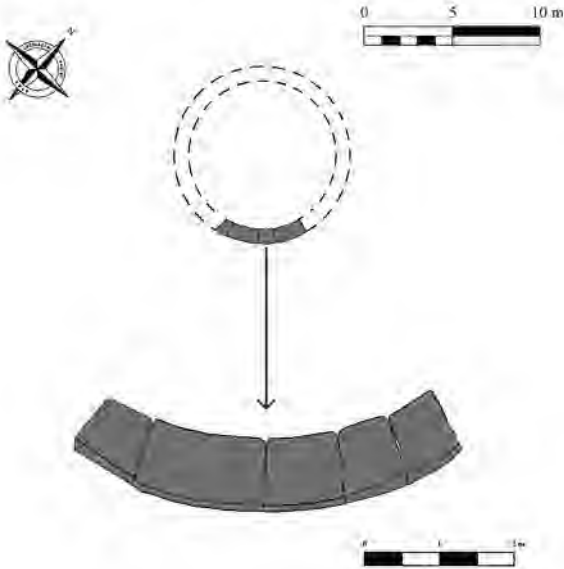
Res. 62a Batı Agorası.

Res. 62b Batı Agorası'ndan kemer geçiş blokları.

Res. 63a Batı Agorası içinde yer alan I. Yuvarlak Yapı (Macellum).

Res. 63b
Batı Agorası içinde
yer alan I. Yuvarlak
Yapı (Macellum)
planı.

Res. 64 Batı Agorası içinde yer alan II. Yuvarlak Yapı'ya ait yazıtlı arşitrav bloğu parçası.

situ durumdadır. I. Yuvarlak Yapı'ya göre daha küçük olan bu yapı, olasılıkla bir anıttır. Dağılmış durumdaki bloklar içinde dış kesimli geison-simalar, yivsiz sütun parçaları, postament parçaları ve arşitrav parçaları görülebilmekte olup, yapı olasılıkla Korinth düzenindedir. Mimari bloklarda görülen bezeme stili, Severuslar Dönemi özelliği göstermekte olup, yazıtlar da Julia Domna ve İmparator Septimius Severus'a (M.S. 198-211) ithafı gösterir (Resim 64).

Laodikeia Hamamları

Laodikeia'da bilinen dört hamam yapısı vardır. Bunlardan Güney Hamamı ve Merkezi Hamam kompleksi, agorayla bağlantılıdır. Batı Hamamı'nın kuzey yanında ise yine Batı Agorası yer alır. Doğu Hamamı kompleksinin batısında da olasılıkla bir agora yer alıyordu.

Mevcut hamam yapılarında; Batı Hamamı ve Merkezi Hamam “Sıralı Plan” tipini, Doğu Hamamı “Merkezi Hamam” tipini, Güney Hamamı ise, “İkiz Hamam” tipini yansıtan bölgeye özgü farklı bir örnektir. Ayakta kalabilen hamamların hepsi Roma İmparatorluk Dönemi yapılarıdır.

Hamamlar antik dünyada önemli kamusal yapılar olarak ön plana çıkmıştır. Bunlar sadece yıkanma işlevi için değil, sportif ve teorik eğitimlerin de verildiği, kütüphaneleri olan bir nevi günümüz okullarıdır. Ayrıca hamamlar buluşma ve toplantı mekânları olup, bunun yanında İmparatorluk kült alanlarını da bünyesinde barındıran kompleks yapılarıdır. Genelde Roma hamamları, güvenlik ve masrafların fazla olmasından dolayı, gece kapalıydı. Sabahtan öğleye kadar hamamın hazırlanması (küllerin atılması ve odun yerleştirilmesi gibi işler) çalışmaları yapıldığından, bu süre içinde gençlerin eğitimiyle ilgili hizmetler verilmiştir. Yıkanma ve toplantılar ise daha çok öğleden sonraları yapılmıştır.

Merkezi Hamam (Plan no. 5)⁷

Merkezi Agora’nın güneyinde yer alan ve bundan dolayı da “Merkezi Hamam” olarak adlandırılan yapı, 89.60 x 57.60 m kapalı alana sahiptir. Kapalı alanın batısında yer alan avluyla (palaestra) birlikte yapının bütünü 145.60 x 57.60 m’lik bir alanı kaplamaktadır. Yapı hippodomik planlamada 4 ada üzerine inşa edilmiş ve batıdaki avluya (palaestra), Stadyum Caddesi’nden bir giriş verilmiştir (Resim 65a). Planlamada yapının güney tarafı ise yol ile sınırlandırılmıştır.

Merkezi Hamam’daki kazı çalışmaları ilk kez 2002 yılında kuzeydeki Merkezi Agora ve doğudaki caldariumun içi ve dış duvarlarının önünde, Müze Müdürlüğü adına Arkeolog Ali Ceylan tarafından yapılmıştır. 2003 yılında başlanan kazıların amacı; yapının tüm planını ortaya çıkarmak, kullanım aşamalarını ve

---

⁷ Başkanlığım altında gerçekleştirilen Laodikeia kazılarında Merkezi Hamam’daki çalışmaları, Yard. Doç. Dr. Mustafa Büyükkolancı yürütmektedir. Kazı verileriyle ilgili sonuçları kendisi ayrı başlık halinde (bkz. 26. KST, I; 27. KST, I; Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu) yayınlamaktadır. Kendisine teşekkür ederim.

Res. 65a Merkezi Agora, Suriye Caddesi ve Merkezi Hamam.

kuzeyde “Bazilika” olarak tanımlanan bölümün gerçekten bazilika olup olmadığını tespit etmektir.

Laodikeia’nın sağlam kalabilen yapılarından sayılan Merkezi Hamam’ın kuzey duvarları yer yer 7-8 m, batı duvarları ise 4-5 m ayakta kalabilmiştir (Resim 65bc).

Hamam kemer, ayak ve tonoz sistemiyle inşa edilmiştir. Mekânlarının üzeri tuğla tonozla kapatılan yapının, ana taşıyıcı duvarları traverten bloklardan, batıda apodyteriumun bulunduğu üç kemerli bölüm ve kapı, kasetler, geison-sima ve arşitrav-friz gibi kabartmalı süs kuşakları ile kaplamaları, mermerden yapılmıştır (Resim 65f).

Laodikeia Merkezi Hamamı yan yana dizilmiş kuzey-güney yönünde uzanan dört mekan (apodyterium, frigidarium, tepidarium, caldarium) ve batısında palaestra bölümünden oluşan sıralı hamam tipinde planlanarak inşa edilmiştir (Resim 65d). Zaman içinde bu mekanların kuzeyine doğu-batı yönünde ikinci bir apodyterium bölümü ve doğusunda apsisli havuzu olan ikinci frigidarium bölümü eklenmiş ve hamam, Laodikeia’ya özgü bir plana sahip olmuştur.

Res. 65b Merkezi Hamam ve bölümleri.

Res. 65c Merkezi Hamam (güneyden).

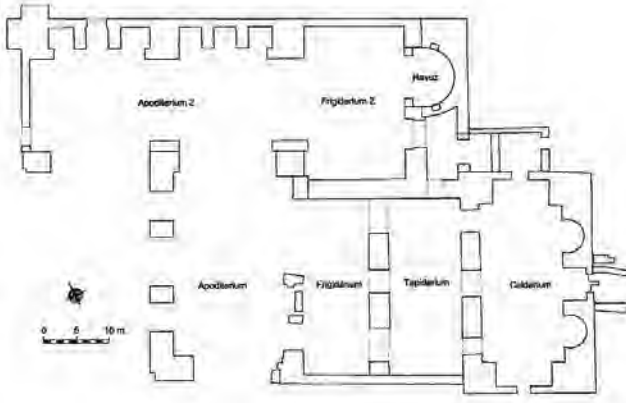
Dikdörtgen şeklindeki doğudaki caldarium bölümü (34 x 20 m), dış yüzündeki sadeliğine karşın, içte doğu yönde iki yarım daire nişle hareketlendirilmiş olup, salonun üç tarafında farklı yüksekliklerde yapılmış kemerli girişler ve pencereler yer alır. Salonun batısında ise tepidarium kısmıyla bağlantıyı sağlayan ve ortadaki geniş, iki yandaki daha dar olan kemerli üç geçit vardır.

Caldarium bölümünün kuzey, güney ve doğu kısmında toplam 5 adet ısıtma havuzu yer alır. Bunların altında tuğla hypokaust sistemi ve dışardan yakmak için yapılmış giriş bölümleri vardır. Isıtma havuzlarının alt kısımları tuğla üzerine mermer kaplama olup, ön kısımlarındaki havuz korkulukları ve yan bölümleri de mermer kaplama yapılmıştır. Yıkama havuzlarının tabanlarında boşaltım sistemleri, üst kısımlarında ise soğuksu girişleri bulunur. Hypokaust bacaları duvarlarla bağlantılı tuğla ve üzeri mermer kaplamalı yapılarak, bunlar demir kenetlerle duvarlara bağlanmıştır (Resim 65e). Hypokaust kısmının yer aldığı caldarium duvarlarında yanmaya ilişkin bloklardaki aşınmaları görmek mümkündür.

Dikdörtgen şeklindeki tepidarium (11 x 27 m) sade bir plana sahiptir. Orjinalde doğusundaki caldariuma ve batısındaki frigidariuma açılan üçer kapısı varken, bunlardan batıdaki frigidariuma açılan kapılardan ikisi sonradan duvarla kapatılarak iptal edilmiştir. Tepidarium duvarlarında da ısıtma sistemi ve bunların üzerindeki mermer kaplamaları sabitleyen demir kenet delikleri yer alır.

Tepidariumun batısında frigidarium bölümü yer alır. Henüz kazı çalışmaları yapılmayan frigidarium bölümü de olasılıkla üç geçişle apodyteriuma bağlanmış olmalıdır.

Apodyterium bölümünde soyunma odaları ve batısında yapı kompleksinin avluyla bağlantısını sağlayan ve mermer bloklardan inşa edilen ve ortadaki daha geniş olan üç kemerli giriş bulunur. Kemerleri taşıyan dört ayak, korniş bölümlerine kadar sağlam kalabilmiştir. Alanda mermer yivli sütun tamburları kullanılarak yapılmış olan birkaç büyük kemer parçası görülmektedir. Birçok kemer bloğu, Laodikeia'nın diğer yapılarında da olduğu gibi kesilerek taş ocağı olarak kullanılmıştır. Bazı bloklar ise istendiği şekilde bölünmediği için olduğu yerde bırakılmıştır.

Res. 65d
Merkezi
Hamam
planı.

Res. 65e
Merkezi Hamam
caldariumundan
ısıtma bacaları
ve kaplamaları.

Tepidariumun kuzey duvarında ikinci frigidarium ile bağlantıyı sağlayan geçit ve bu geçidin içine yerleştirilmiş çiftli kapı yer alır. Geçiş odası olarak adlandırılan bu mekândan ikinci frigidariuma, yine çiftli kapıyla bağlantı sağlanmıştır. Tepidarium ve kuzeydeki ikinci frigidarium arasındaki geçiş mekânı, hem Laodikeia'ya özgü kısa yoldan buradaki havuz ve soyunma mekânlarına ulaşımı sağlamış, hem de sıralı sistemde kalabalık dolaşım problemi çözülmüştür. Açığa çıkarılan kapı kasalarında yer alan delikler, sıcak-soğuk hava akımının önünü kapatan deri ya da branda kepenekleri bağlamak içindir.

Kazılardan önceki yayınlarda kuzeyde yer alan ikinci frigidariumun doğusundaki apsisli bölümden dolayı bu mekân, Bazilika olarak adlandırılmıştır. Ancak apsisin tam merkezde yer almayışı, buranın bazilika olamayacağı şüphelerini ortaya çıkarmıştır. Yapılan kazı çalışmalarında doğudaki pencere açıklığında yer alan kaide altından havuza su akıtıldığının tespit edilmesi ve apsis tabanında mermer taban ve duvar kaplamalarına ulaşılması, burasının dini bir yapının apsisi değil, mermer kaplamalı bir havuz tabanı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Apsisli havuz, iki yanında yer alan dikdörtgen heykel nişleriyle hareketlendirilmiştir. İkinci frigidariumun batı devamında ikinci apodyterium yer alır. Bu bölüme ait kuzeyde ayaklar arasında ikişer adet soyunma mekânı açığa çıkarılmıştır. İkinci apodyterium kısmına Merkezi Agora'nın batı portliğinden geçişi sağlayan mermer kapı vardır. Bunun doğusunda yer alan ikinci giriş daha sonraki dönemde kapatılmıştır. Mekânın batı sonu duvarla kapatılmış olup, burada da soyunma odaları yer alıyor olmalıdır.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan apsisli havuz, ikinci frigidarium ve apodyteriumun yer aldığı uzun salon, kuzey-güney yönünde karşılıklı dörder adet fil ayağıyla 15.80 m genişliğindeki kemerlerle sağlamlaştırılan üst yapıyı taşımaktadır. Fil ayaklarının dış yüzlerindeki bloklar birbirlerine kenetlerle bağlanmıştır. Taşıyıcı ayakların iç tarafına bakan bölümlerine daha sonra kenetsiz eklemeler yapılmış olup, bunlar M.S. 494 yılı depreminde hasar gören ayakların sağlamlaştırılmasına yönelik olmalıdır.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde olasılıkla M.S. 2. yy'da yapılan ve daha sonra tamiratlar geçiren Merkezi Hamam'da sürdürülen

Res. 65f Merkezi Hamam'dan rozetli tavan kaseti.

Res. 65g Merkezi Hamam caldariumu içinde toplanmış haldeki tonoz tuğlaları.

kazı çalışmaları, yapının M.S. 494 depreminden sonra hamam olarak kullanılmadığını ortaya çıkarmıştır. Bununla ilgili olarak yaklaşık 4.50 m dolgu boşaltılan caldarium ve tepidarium salonlarında tabakalaşmaya rastlanmamıştır. Ayrıca kazılarda M.S. 7. yy'dan sonraya tarihlenebilecek sikke ve seramik kalıntıları da ele geçmemiştir. Mermer buluntular ise ikinci kez duvarlarda kullanılmış olan heykel ve kabartmalara ait parçalardır.

Merkezi Hamam kazılarında çok sayıda devşirme olarak kullanılan traverten ve mermer bloklar açığa çıkarılmıştır. Bunlar içinde önemli olanlar Augustus Dönemi'ne (M.Ö. 27 – M.S. 14) tarihlenebilecek, travertenden yapılmış İon ve Dor düzenli sütun başlıklarıdır. Diğer taraftan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait mermerden Barok tarzda kabartmalı olan rozetli kaset ve korniş blokları da açığa çıkarılan eserler içinde sayılabilir. Kazılarda tespit edilen kısmi yanık ve kül tabakaları, hamamın Orta Çağ'da Yörükler tarafından kısa süreli barınak olarak kullanıldığını göstermektedir. Bunu bir Selçuklu Sikkesi ile Geç Bizans Dönemi'ne (M.S. 11-12. yy) tarihlenen birkaç seramik parçası da kanıtlamaktadır. Ayrıca caldarium ve tepidarium salonlarında taşınmak üzere hazırlanan tonozlara ait tuğla yığınlar hamamın tuğla ocağı olarak kullanıldığını göstermektedir (Resim 65g). Kazı çalışmasında bulunan pişmiş toprak künklerin içlerinin kalkerle dolmuş olması, bölge sularının ne kadar kireçli olduğunu ortaya koyar (Resim 65h). Frigidarium bölümünde geç dönemdeki düzenlemede kullanılan bir blok üzerinde, freskli betimleme tespit edilmiştir (Resim 65i). Burada krem, sarı, kırmızı ve mavi renklerde yapılmış ortada bir şarap kabı, sağda ve solda dans eder tarzda bir erkek (Satyr) ve kadın (Menad) betimlenmiştir. Bu betimleme hamamın bazı duvarlarının fresklerle süslendiğini göstermektedir. Bununla ilgili duvarlarda yer yer freskler tespit edilmiştir.

Res. 65h
Merkezi
Hamam'dan içi
kalkerleşmiş
borular.

Res. 65i
Merkezi Hamam'dan
Satyr-Menad betimli
fresk parçası.

Güney Hamam-Gymnasium Kompleksi (Plan no. 2)

Henüz kazısı yapılmayan Güney Hamam-Gymnasium yapı kompleksi (133 x 75 m), “*ikiz hamam*” plan tipini yansıtmaktadır (Resim 61ab). Bunun haricinde hamam kompleksinin güney tarafında yer alan stadyum ve stadyumdan geçişleri sağlayan bölümleri, diğer taraftan kuzeyde agora ile bağlantılı olması bakımından farklı bir yapı kompleksidir (Resim 66a-c). Komplekste iki caldarium arasında güney-kuzey yönlü, kuzeydeki gymnasium bölümüne geçişte de doğu-batı yönlü olmak üzere iki ana koridor (ambulacrum) yer alır. Hamam aynı zamanda stadyumda idman ve müsabaka yapan sporcuların yıkandıkları bir komplekstir.

Hamam, düzgün kesilmiş traverten bloklardan yapılan tonoz ve kemer sistemiyle inşa edilmiştir. Duvarlarda traverten blokların mermer kaplandığını gösteren delikler mevcuttur (Resim 66d). Yapı, ortada yer alan geçiş mekânıyla, onun sağında ve solunda yer alan nişlerle hareketlendirilmiştir. Caldarium bölümlerinin her ikisinde de dört ana niş göze çarpmaktadır. Caldariumların yanında tepidariumlar, kuzey-güney yönünde sıralanmasına rağmen, her iki taraftaki apodyterium ve frigidarium bölümleri doğu-batı doğrultusunda sıralanmıştır. Apodyterium salonlarında karşılıklı yapılan beşer adet kemerli kısımlar ayakta kalabilmiştir. Mekânlar arasındaki geçişler kemerler ve buna bağlı kapılarla sağlanmıştır. Ayrıca doğu tarafında hem stadyumun doğu sphendonesine, hem de hamam ve agoraya geçişler, bu yolla sağlanmıştır (Resim 66e, 69c). Kuzeyde agoraya geçişte yer alan kapı açıklıkları 3.50 m olup, iki kapı arasındaki mesafe 10 m’dir. Hamamın duvar kalınlıkları 1.5 m’dir ve duvarlar bağlantılı çift sıralı örgü sisteminde düzgün kesilmiş traverten bloklardan örülmüştür.

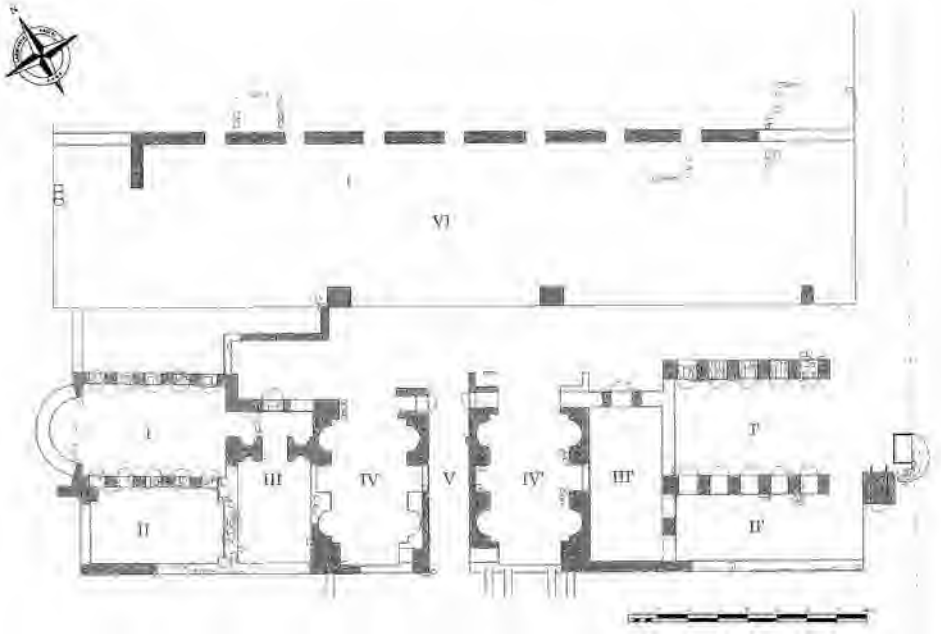
Yapı kompleksi, yazıtına göre Gargilius Antiquus’un Prokonsüllüğünde, M.S. 135 yılında (bu tarih daha önce bazı kaynaklarda 129 olarak verilmiştir) İmparator Hadrianus’un, Laodikeia’yı ziyareti şerefine yapılarak, İmparator ve karısı Sabina’ya ithaf edilmiştir.

Res. 66a Stadyum, I. Su Dağıtım Terminali ve Güney Hamam-Gymnasium Kompleksi.

Res. 66b Güney Hamam-Gymnasium kompleksi.

Res. 66c Güney Hamam-Gymnasium kompleksi planı (Traversari 2000, Fig. 18'den düzenleme).

Res. 66d Güney Hamam-Gymnasium kompleksi apodyterium bölümünün kemerli kuzey duvarları.

Res. 66e Güney Hamam-Gymnasium kompleksinden Stadyum'a geçiş bölümleri (panoramik).

Yapının kuzeyinde yer alan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan (gymnasium?) salondan 7 adet kapıyla, agoraya geçiş sağlanmıştır. Bu alanda Erken Bizans Dönemi'nde yapılmış çeşitli düzenlemeler göze çarpmaktadır. Alanda postamentler, yarım yivli sütun tamburlarına ait parçalar, İon düzeninde başlık parçaları, arşitrav, geison-sima blokları ilk göze çarpan mimari bloklardır (Resim 66fg).

Hamam-gymnasium yapısında, çeşitli mimari blok parçaları kaçak kazı çukurlarında göze çarpmaktadır. Gymnasiumun doğu bölümünde postamentlerle kapıların yer yer kapatıldığı ve kuzeydoğuda traverten bloklarla geçişlerin olduğu bölümlerde farklı düzenlemelerin yapıldığı tespit edilmiştir. Traverten blokların bu düzenlemeleri geç dönemlerde yapılmıştır. Batıda yer alan yoğun mermer mimari bloklar, burada İmparator Hadrianus ve eşi Sabina adına bir İmparatorluk kült alanının olabileceğini düşündürmektedir. Doğuda ise bu bölümün aksine mermer mimari bloklar azdır. Ancak traverten bloklardan yapılan, geç dönem düzenlemeleri vardır.

Res. 66f Gymnasium bölümü içinde bulunan mimari bloklar.

Res. 66g Gymnasium bölümü içinde bulunan paye başlığı.

Res. 66h Thomas Allom (1839) gravürü, Güney Hamamı Kompleksinde Yörükler.

Hamamın kapalı bölümleriyle kuzeyde yer alan ve doğu-batı yönünde uzanan gymnasium bölümü arasında ayaklarla geçişler sağlanmıştır. 3.85 x 3.26 m ebatlarındaki orijinal ayakların ön kısımlarına, daha sonraki dönemlerde destek ayakları yapılmıştır. Bunlar, olasılıkla bir depremin ardından yapılan sağlamlaştırma ya da Erken Bizans Dönemi'ndeki düzenlemelerle ilgili olmalıdır.

Doğuda ve batıdaki apodyterium bölümlerinin uç kısımları apsisli yapılmıştır. Batı taraftaki apodyteriumda 4 kemer ayakta kalabilmiş olup, bunlardan batıya doğru devam eden üçüncü kemerin kuzey kısmına olasılıkla deprem sonrasında yapılan tamiratlarla ilgili alttan ikinci bir destek kemer eki yapılmıştır. Hamamla stadyum bölümüne geçişte bir gezinti alanı yer almakta olup, buraya sayılabilen 7 adet tonozlu kapıyla geçiş sağlanmıştır. Alanda görülen mermer mimari bloklarda Hadrianus Dönemi'nin stil özellikleri görülebilmektedir. 18. yy'dan itibaren yapılan gravürlerde Güney Hamamı kompleksi, Yörüklerin konaklama alanlarından biri olarak görülür (Resim 66h).

Batı Hamamı (Plan no. 6)

Hamam, Aphrodisias Caddesi'nin yaklaşık 50 m doğusunda doğu-batı yönünde dikdörtgen (70 x 36 m) planlı sıralı tipte yapılmıştır (Resim 67a). Batı tarafta yer yer yüksekliği 1.5-2 m arasında 2-3 sıra traverten bloklar, orta kısımda kemerli bölümler, doğu kısımda 6-8 sıra traverten bloklar ve kemerli geçişler ayakta kalabilmiştir (Resim 67bc).

Yapının güneybatı köşesindeki çıkıntılı iki ayak, kemerli bir geçişle hamama buradan girildiğini gösterir. Giriş kısmından apodyteriumun bulunduğu kemerli bölüme kadar uzunluğu 35 m olan ve beklide bir gymnasium olabilecek salon yer alır. Bu salondan kemerli geçişlerle apodyterium bölümüne girilir. Bu bölümden sonra kuzey-güney doğrultusunda bölümlenen üç mekân daha mevcuttur. Bu mekânlar arasındaki bağlantılar, üçlü kemerlerin yer aldığı geçişlerle sağlanmıştır. Mekânlar arasında geçişleri sağlayan kemerler aynı hizada yapılmıştır.

Batı Hamamı'nda frigidarium, tepidarium ve caldarium kısımları, belirgin olarak görülebilmektedir. Caldarium bölümü diğer iki

Res. 67a Batı Hamamı ve kuzeyindeki yapılar.

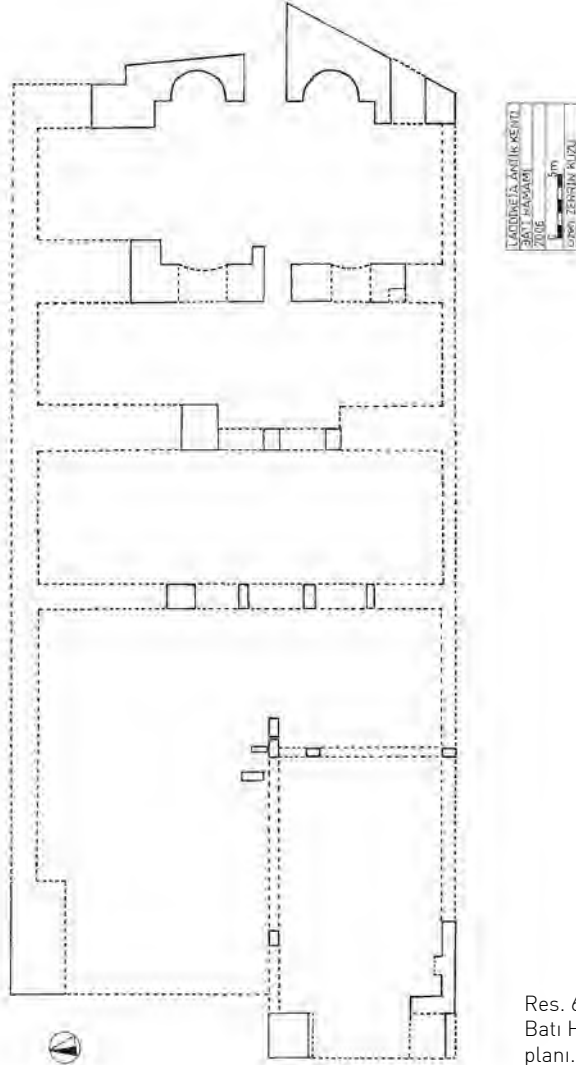
Res. 67b Batı Hamamı.

Res. 67c Batı Hamamı, caldarium bölümü.

mekâna göre daha büyük tutulmuştur. Caldariumun doğu tarafında ortada 4.40 m genişliğinde çıkış sağlayan bölüm ve onun iki yanında sıcak havuzların yer aldığı apsisler bulunur. Kuzey, güney ve ortada yer alan yarım yuvarlak apsisin genişliği 4.40 m olup, bunlar simetrik olarak düzenlenmiştir. Ancak doğuya geçişi sağlayan ortadaki bölümde ayakla birlikte 7.70 m uzunluğunda bir çıkıntı yer almaktadır. Bu derin nişler yakma bölümleriyle ilişkilidir. Nişlerin bulunduğu yerde ayak derinlikleri 3.40 m'dir. Caldariumun kuzeybatısındaki kemerli bölüm, girintili olarak yapılmıştır. Kuzeybatı ve güneybatı kemerleri ise farklı bir düzenlemeyle istiridye kabuğu şeklinde profillidir. Caldarium bölümündeki duvarların köşelerinde baca sistemiyle ilgili geçişler ve oyuklar bulunmaktadır. Duvarlarda görülen dübel delikleri ısıtma sistemleriyle ve bunun üzerine kaplanan mermer plakalarla ilgilidir. Ayrıca kemerli geçişlerdeki setler, depremler sonunda yapılan sağlamlaştırılmaları göstermektedir.

Alanda yapının cephe mimarisiyle ilgili olarak yıkılmış ve parçalanmış halde arşitrav-friz blokları, postamentler, dış sıraları görülebilmektedir. Birçok arşitrav-frizde görülen mimari süslemeler, M.S. 2. yy özelliklerini yansıtmaktadır.

Res. 67d
Batı Hamamı
planı.

Doğu Hamamı (Plan no. 7)

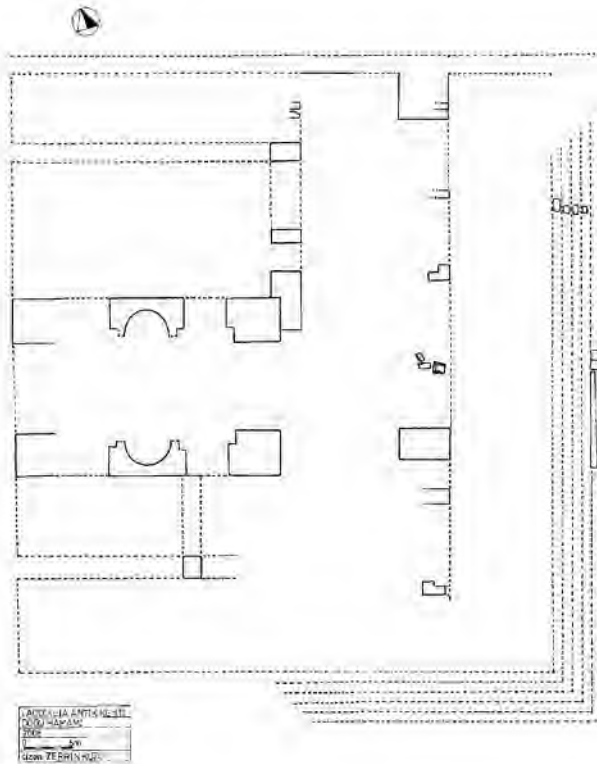
Yapı, kent merkezinden doğuya doğru uzanan Suriye Caddesi'nin kuzey yanında yer alır ve yaklaşık olarak 65 x 50 m'lik bir alanı kaplamaktadır (Resim 68ac). Uydu fotoğraflarında hamamın batı bitişiğindeki geniş dikdörtgen alan olasılıkla Doğu Agorası olabilir. Bu durumda Doğu Hamamı da Güney ve Merkezi Hamam'da olduğu gibi bir agorayla bağlantılıdır. Mevcut yapının duvarları, zemin seviyesinden yer yer 5-6 m yükseklikte kalabilmiştir (Resim 68b). Kesme traverten bloklardan inşa edilen yapının duvarlarının mermer kaplandığını gösteren delikler yer almaktadır (Resim 68d). Ayrıca buna ilişkin alanda yer yer mermer kaplamalar da göze çarpmaktadır. Yapı, ayak, tonoz ve kemer sistemiyle inşa edilmiş olup, üst örtü tonoz, geçişler ise kemerlidir. Alınabilen kare ayak ölçüsü 4.70 x 4.70 m'dir. Yapıya ait kemerli geçişler birçok kemer taşlarının sökülmesine karşın, alanda dağınık bir haldedir.

Res. 68a Doğu Hamamı (havadan).

Res. 68b Doğu Hamamı (panoramik görünüm) (batıdan).

Res. 68c
Doğu Hamamı
plan.

Res. 68d Doğu Hamamı caldarium bölümü.

Yapının doğu tarafında kuzey-güney yönünde uzanan ve ortadan ayaklarla bölünen uzun salon, apodyterium ve yıkanma mekânlarına geçişi sağlayan koridorlarla (ambulacrum) ilişkilidir. Batı tarafta doğu-batı yönünde sıralanmış beş mekân yer almaktadır. Bu mekânların ortada olanı daha geniş tutulmuş olup, burası caldariumdur. Caldarium bölümünde duvarlarda yer alan nişler ısıtma sistemi ve yıkanma havuzlarıyla ilişkilidir. Caldariumun iki yanında tepidarium ve frigidarium bölümleri yer almaktadır. Apodyterium bölümü doğuda kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Bu salonun iki ucunda yer alan dar frigidariumlar hem yıkanma mekânlarına, hem de batıya geçişi sağlamaktadır. Bu haliyle yapı, merkezi plan tipli hamam özelliğini yansıtmaktadır. Topografyaya uygun olarak, güney ve doğu kısımlarda beş basamaklı yapılan merdivenlerle yapıya ulaşılmaktadır.

Yapının birçok mimari bloğu değişik amaçlar için taşınmış olup, mevcut bazı traverten bloklar üzerinde de parçalama delikleri görülür. Doğu Hamamı'nda mekânlar arası ilişkiler tam olarak yapılacak kazılar sonunda anlaşılacaktır. Ancak yapının inşa tarzı bir Roma İmparatorluk Dönemi (M.S. 2. yy) yapısı olduğunu göstermektedir.

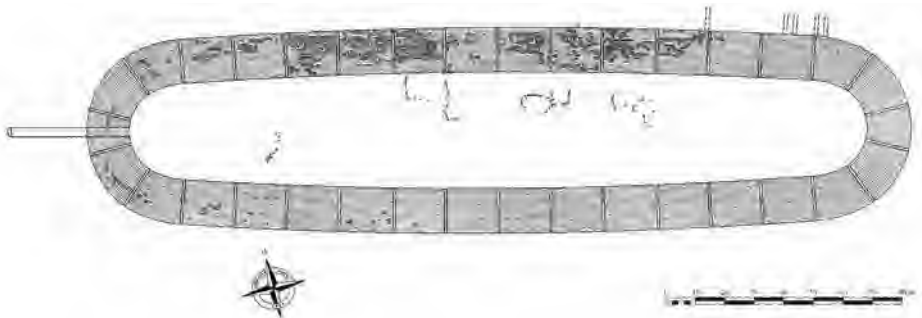
Stadyum (Plan no. 4)

Ticaretle zenginleşen kentte, birçok anıtsal yapı inşa edilmiş ve spor, kültüre büyük önem verilmiştir ve bunlardan biri de stadyumdur. Yapı, antik kentin güneyinde kuzeybatı-güneydoğu aksında olup, uzunluğu 280 m, genişliği ise 70 m'dir (Resim 61ab, 66ab). Bu haliyle 20-25 bin kişilik oturma kapasitesine sahip önemli bir yapıdır. Batı girişinde yer alan ve 17. yy'dan buyana bilinen yazıtın içeriği: *“Yedinci defa consül ve Vespasian'ın tanrısız oğlu İmparator Titus Sezar Augustus Vespasian ve halk için Lycias Nicostratus'un en küçük oğlu Nicostratus tarafından kendi özel malıyla bu stadyum yapılmıştır. Mirasçısı olan Nicostratus, bu eserin eksikliğini tamamladı ve Prokonsül Marcus Ulpius Trajanus'u halk kutsadı”* şeklindedir. Bu tarih M.S. 79 yılına rastlamakta olup, yapı İmparator Vespasianus'a (M.S. 69-79) ithaf edilmiştir.

Tamamen doğal zemin oyularak yapılmış çift sphendoneli yapının, oturma basamakları mermerden inşa edilmiş olup, bu yönüyle Aphrodisias stadyumundan ayrılır (Resim 69ab). Oturma basamaklarının iri ve orta gözenekli mermerleri 18km güneyde yer alan Domuz Deresi ocaklarından getirilmiştir. Oturma basamaklarının ön kısmı tiyatrolardaki gibi kaval profilli değil, düz bırakılmıştır. Bazı oturma basamakları üzerinde numaralandırma sistemine ait harfler bulunmaktadır. Yapının daha çok kuzey, güneybatı yönlerindeki ve batı sphendone tarafındaki oturma basamakları sağlam kalabilmiştir.

Res. 69a Stadyum ve içindeki Geç Dönem kullanımları.

Res. 69b Stadyum planı (Traversari 2000, Fig.31).

Res. 69c Stadyumun kuzey basamakları ve Hamam bölümünden geçişler.

Res. 69d Th. Serres (1781) gravürü, stadyum üzerinde Yörükler.

Merdiven geçişleriyle 34 bölüme (kerkides) ayrılan yapının kuzey tarafında sayılabilen basamak sayısı 25'dir. Oturma basamaklarının yüksekliği 0.39 m, genişliği ise 0.69 m'dir. Pist bölümüyle en son oturma basamağı arasındaki yükseklik farkı yaklaşık 10 m'dir. Oturma basamakları daha sonra taş ocağı olarak kullanılmış olup, bununla ilgili delikler ve parçalanmış bloklar alanda yer alır. Stadyumun en üst oturma basamakları üzerinde parapetlerin yerleştirildiği geçkiler tespit edilmiş ve parapet babaları yer yer görülebilmektedir.

Stadyumun iç kısmında özellikle de kuzey basamakları bitişiğindeki kare ve dörtgen planlı konutlar, geç dönemde Yörükler tarafından yapılmıştır. Bu mekânlar stadyumun mermer ve Güney Hamamı'nın traverten blokları kullanılarak inşa edilmiştir. Seyyahların çizdiği gravürlerde Yörüklerin stadyumdaki konaklamaları resmedilmiştir (Resim 69d).

Stadyumun kuzey tarafında yer alan Güney Hamam kompleksi yapının 1/3'lük kısmını kaplamaktadır. Hamam kompleksi gençlerin sportif aktiviteleriyle ilgili olarak tonozlu geçişlerle stadyuma bağlanmıştır (Resim 66e, 69c). Stadyumla hamam arasında, doğuda 5 m olan ve batıya doğru 10 m'ye ulaşan gezinti alanı bulunur. Hamam kompleksinden, bu gezinti alanı vasıtasıyla stadyuma geçilmektedir. Bununla ilgili olarak önde 7 adet tonozlu kapı geçişi izlenebilmektedir. Kapılar iki kademeli olarak yapılmış olup, alttakiler içte tonozlu, dışta dikdörtgen şeklindedir. Alt kapıların üst sınırından yapılan ikinci kade-me geçişler tonozludur. Ölçülebilen mevcut kapı yükseklikleri 1.10 m, genişlikleri 1.23 m olup, mevcut tonoz yüksekliği 1.70 m, genişliği ise 1.37 m'dir. Hamamdan, stadyumun gezinti alanına geçişler, altta yer alan kapılarla direkt, üstte yer alanlardan ise, merdivenlerle sağlanmış olmalıdır. Altta yer alan kapıların söve kısımlarında sıcak hava akışını önlemek üzere kepenk takıldığını gösteren bağlama delikleri mevcuttur. Alanda dağılmış olarak oluklu çörtlenli geison-sima blokları, yivli sütun tamburu parçalarıyla arşitrav blokları görülebilmektedir.

Laodikeia stadyumunda, antik dönemde bölgenin en önemli sportif yarışmaları yapıyordu. Belki de bu nedenlerle komşu kent Hierapolis'de stadyum tespit edilememiştir. Burada Hierapolisliler, Laodikeialılar, Kolossaililer ve diğer çevre antik kentlerden gelen tüm sporcular yarışmış olmalıdır. Bunu yazıtlar da desteklemektedir.

Laodikeia stadyumunda, sporcuların yetiştirilmesi için kuzey biti-
şikte yer alan hamam kompleksi çok uygundur. Yarış ve antrenman
yapan sporcular, burada rahatlıkla temizleniyordu. Stadyumun batı
ucu, ortasında bir açıklık bulunan elips duvarla çevrilmiş olup, elde
edilen bu alanda vahşi hayvan ve gladyatör dövüşleri yapılmıştır.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar stadyumlarda koşu, uzun
atlama, disk atma gibi yarışmalar yapılıyordu. Roma İmparatorluk
Dönemi'nde ise bunların yanına gladyatör gösterileri (munera) ve
hayvan mücadeleleri (venationes) eklenmiştir. Stadyumlarda seyir-
ci oturma yerleri, özel localar, spina, giriş ve çıkış bölümleri, pist,
hedefler ve hudut işaretleri, altar ve arabaların bekleme yerleri gibi
bölümler bulunur.

Romalıların etkisiyle, M.Ö. 71-70 yıllarından itibaren Anadolu'da
sportif yarışmaların yanında gladyatör dövüşleri ve gladyatör-hay-
van mücadeleleri sevilerek yapılmıştır. Özellikle gladyatörlerin kendi
aralarında yaptıkları mücadeleler, gladyatörlerin vahşi hayvanlarla
(aslan, panter, kaplan, leopar ve ayı gibi) yaptıkları gösteriler, bu
kentte bölgesel özelliktedir. Bununla ilgili olarak yazıtlar ve heykeltıraşlık eserleri ele geçmiştir.

Gladyatör gösterilerinin en çok sevilen tipleri ağır silahlarla yapı-
lan dövüşler (kılıç, balta, mızrak, kama, kalkan), atlı olarak ve atlı-
arabalı olarak yapılan dövüşlerdir.

Hayvanlarla olan mücadelelerde ise diğer vahşi hayvanların
yanında, özellikle gladyatörlerin boğalarla yaptıkları gösteriler başı
çekmektedir. Sıklıkla at üzerindeki gladyatör seyirciyi coşturan çok
estetik hareketlerden sonra boğayı takip eder, hayvanın boynuzla-
rından yakalardı. Boğayla yapılan bu mücadeleler, Laodikeia stad-
yumunda seyirciler tarafından büyük bir coşkuyla izlenirdi. Gösteri
sonunda gladyatör son darbeyi boğaya vurarak seyirciyi selamlardı.

Laodikeia stadyumuna boğa oyunları için hayvanlar Tabai (Kale-
Tavas), Herakleia Salbake (Vakıf), Kazanes Vadisi (Acıpayam Ovası)
ve Kibyra (Horzum) ovalarından sağlanıyordu. Antik dönemde bu
bölgelerde boğa yetiştiriciliği ve özellikle de hörgüçlü boğalar çok
yaygındı. Bu bölgelerde Hellenistik Dönem'den itibaren kabartma-
larda ve sikkelerde hörgüçlü boğa betimlemelerine sıklıkla rastlan-
maktadır.

Stadyumun Kuzeyindeki Yapı

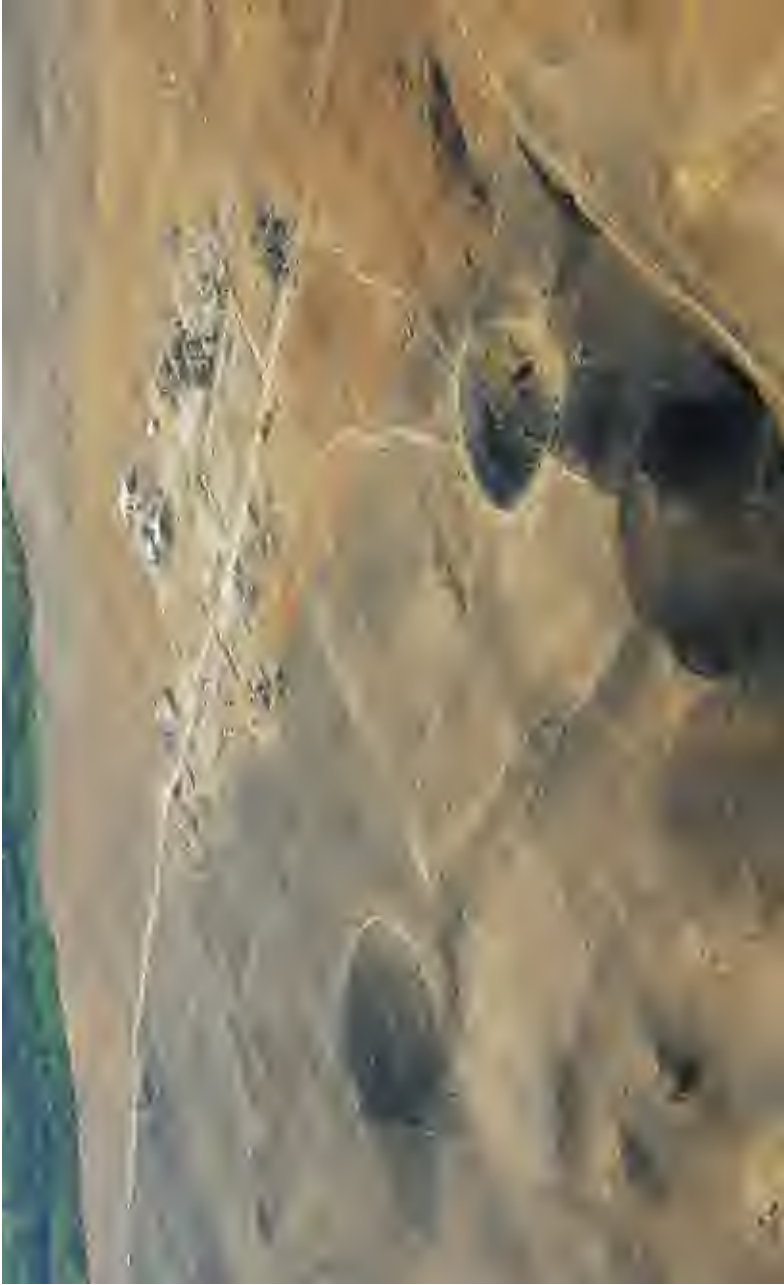
Yapı, dikdörtgen (36x12 m) planlıdır (Resim 61ab). Günümüzde sadece yapının etrafını çevreleyen tek sıra traverten bloklar görülebilmektedir (Resim 70). Taban kısmında yer alan çay taşı blokajlar, traverten duvarların yan kısımlarında izlenebilmektedir. İçinde yer yer kaçak kazı çukurları göze çarpan yapı, Erken Bizans Dönemi'ne ait sur duvarlarıyla birleştirilmiştir.

Seyyahların, stadyumun hemen yanında dikdörtgen bir yapının varlığından ve buraya gelenlerin hayvanlarını bağlayarak ihtiyaçlarını giderdikleri mekân olarak söz etmelerine karşın, bununla ilgili net bir şey söylemek güçtür. Olasılıkla bu yapı, Erken Bizans Dönemi'nde farklı amaçlar için kullanılmıştır.

Bu alanda traverten bloklar haricinde mermer yivli-yivsiz sütun tamburları, arşitrav blokları ve diğer mermer mimari blok parçaları görülebilmektedir.

Res. 70 Stadyumun kuzeyindeki dikdörtgen planlı yapı.

Res. 71 Batı ve Kuzey Tiyatroları, sur duvarları, kazı alanları ve kuzeyindeki yapılar.

Tiyatrolar

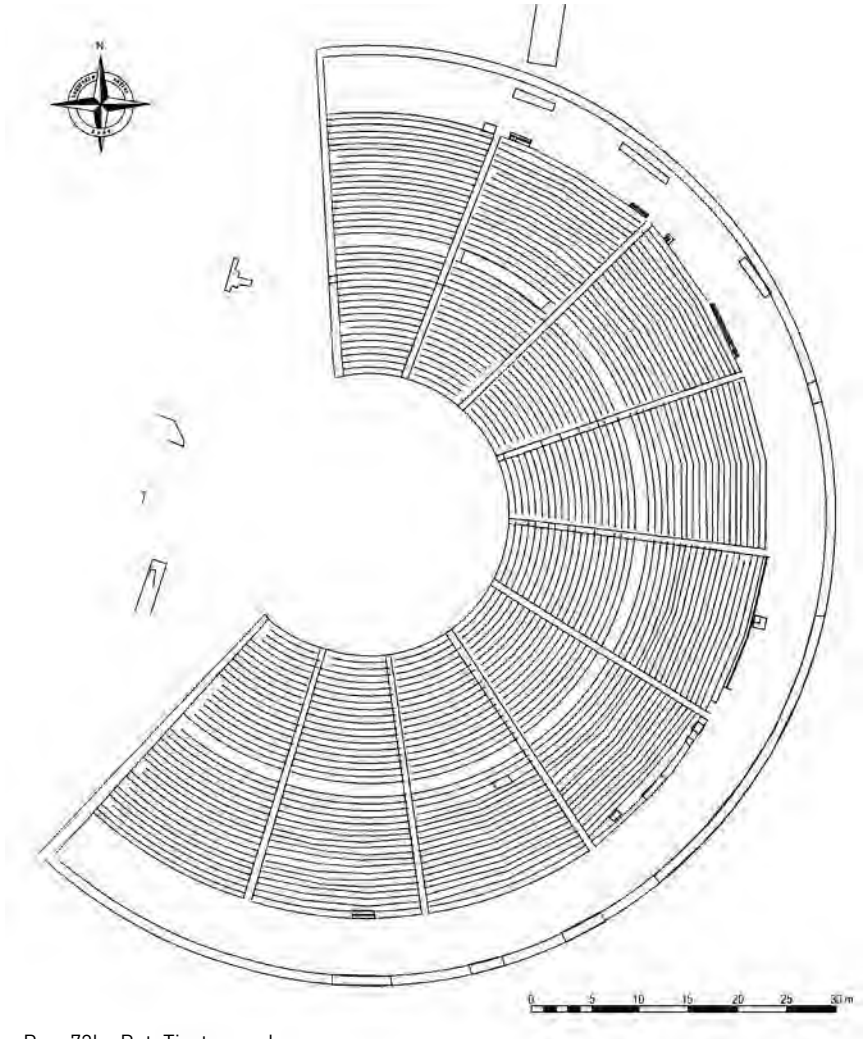
Laodikeia antik kenti sahip olduğu iki tiyatro yapısı ile diğerkentlerden ayrılır (Resim 22, 71). Bunlardan kentin batısındaki Hellenistik Dönem'e ait olup, Batı Tiyatrosu adıyla, kuzeyde yer alan ve daha büyük olanı ise Kuzey Tiyatrosu olarak adlandırılmıştır.

Batı Tiyatrosu (Plan no. 9)

Batı Tiyatrosu'nda 2004-2005 yıllarında kazı ve araştırmalar yapılmıştır. Hellenistik geleneğe göre tamamen doğal zemine oyularak inşa edilen tiyatro, kentte öğleden sonra başlayan batı esintilerini (imbacı) alacak şekilde düzenlenmiştir (Resim 72ab). Bu aynı zamanda erken kent yerleşimlerinin bulunduğu yöndür. Yapı, 7 merdiven geçişiyle, 9 kerkidese bölünmüştür. Alt caveada 23, üst caveada ise 19 oturma sırası tespit edilmiştir (Resim 72c). Tiyatronun oturma basamaklarının yer aldığı caveanın (theatron) çapı 85 m'dir. Bu çap üstteki tonozlu diazomayı çeviren analemma duvarıyla 94.5 m'yi bulur.

Res. 72a Batı Tiyatrosu.

Res. 72b Batı Tiyatrosu planı.

Tiyatroda alt cavea ile sahne binası cephesindeki mimari süslemeler mermerden, kalan diğer bölümler ise traverten bloklarla inşa edilmiştir. Bu ya finans probleminin, yada üst caveanın daha sonraki bir dönemde yapılmasından kaynaklanmaktadır. Batı tarafta orkestraya göre 5-6 m yüksekliğinde kalabilen blokları olan sahne binası duvarları kısmen görülmektedir.

Yan parados duvarı önünde yapılan kazı çalışmalarında diazomaya çıkışı sağlayan, alt kısmı traverten, taç kısmı mermer, kemer kısmı ise traverten bloklardan yapılan tonoz tespit edilmiştir. Bu alanın yaklaşık 5 m güneyinde, tonozlu geçişle aynı doğrultuda olan alt tonozun üst kısmı görülebilmektedir. Alt tonozun batı tarafında ve yan parados duvarı önünde geç dönem düzenlemeleri sırasında, devşirme malzemeler ve toplama taşlarla örölmüş kuzey-güney doğrultulu bir duvar açığa çıkarılmıştır.

Tiyatroda merdiven geçişlerinin genişlikleri 0.64 m ile 0.75 m arasında değişmektedir. Bu da depremler nedeniyle kaymaların olduğunu göstermektedir. Aynı farklar kerkidesler arasında da vardır. Merdiven geçişlerinin iki basamak yüksekliği, bir oturma sırasına göre düzenlenmiştir (Resim 72d).

Tiyatronun traverten bloklardan inşa edilen üst caveası daha sağlamdır. Mermerden yapılan alt caveayı oluşturan oturma basamakları ise oldukça tahrip edilmiştir. Basamak bloklarının bazılarının üzerinde görölen keski izleri, tiyatronun daha sonraki dönemlerde taş ocağı olarak kullanıldığını göstermektedir. Tahrip edilen mermer parçaları, özellikle orkestra kısmına doğru yığılmıştır. Basamakların bir kısmının sökülmüş olması ve bir kısmının da yerinden oynamış olması nedeniyle, bunların altındaki düzenlemeler görülebilmektedir. Alt yapıda bazı blokların seviyesini ayarlayabilmek için ortalama 5-8 cm yüksekliğinde, düzgün kesilmiş traverten bloklar kullanılmışken, bazı basamaklarda ise bu seviye ince kum tabakası ile düzlenmiştir.

Kazı alışmaları sonunda, tiyatronun kuzey tarafında 1.60 m genişliğinde, ta kısmıyla yüksekliği 1.00 m olan diazoma duvarı açığa çıkarılmıştır. Böylece tiyatronun tek diazomalı olduğu anlaşılmıştır. Üst caveada 20. basamak diazoma duvarının tacını oluşturur. Diazoma ile alt cavea oturma basamakları 0.30 m genişliğinde ve 5 cm derinliğinde korkuluk levhalarıyla ayrılmıştır. Bu aynı zamanda alt caveanın ilk oturma basamağının arkalığıdır.

Oturma basamaklarının genişliği 0.80 m ile 0.90 m arasında değişmektedir. Yüksekliği ise 0.40 m'dir. Basamaklar, ayak koymak için içe doğru kavis yapan yarım oluk şeklindedir. Her basamağın üzerinde oturma ve ayak koyma bölümleri sınırlandırılmıştır. Güneybatı

Res. 72c Batı Tiyatrosu caveası ve kazı çalışmaları.

Res. 72d Batı Tiyatrosu merdiven geçişleri ve oturma basamakları.

tarafıta yer alan kerkidese ait basamaklar üzerinde A, B, Γ, Δ, H, Θ, K, Λ, M, N, Σ, T, Y gibi harfler yer alır. Bu tiyatrolardaki numaralandırma ve özellikle de belli kabilelerin oturma bölümleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

En üst basamakların arkasında ise yaslanmak için korkuluk geçki kanalları yapılmıştır. Ayrıca bu sırada belirli aralıklarla yapılan kare ayak ya da postament yuvaları tespit edilmiştir. Daha geride ise üst gezinti koridorunun (üst diazoma) tonoz ağırlığını taşıyan kare ayak geçki alanları yer alır. En üst basamak ile dışta yer alan çevre (analemma) duvarı arasında 6.40 m genişliğinde gezinti koridoru bulunur. Bu alanda üst bölümdeki geçişlere ait olduğu anlaşılan traverten profilli kapı lentosu vardır.

Orkestra sınırı, diazoması ve birinci caveanın basamak sayısını belirlemek amacıyla batıda 2. kerkidesin alt kısmında kazı çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda alt caveanın, 23 basamaktan oluştuğu ve 24. basamağın bittiği seviyede 0.65 m yüksekliğinde mermer orthostat bloklarının yer aldığı anlaşılmıştır. 24. basamak sırası, sonraki düzenlemelerde orthostat taç bloğu olarak kullanılmıştır. Bu basamak sırası üzerinde kırık taş parçalarından örölmüş, tuğla katkılı harç ile birleştirilmiş duvar açığa çıkarılmıştır. Benzer düzenleme orthostat bloklarının bittiği zemin seviyesinde de tespit edilmiştir. Ayrıca basamaklar ile orthostatlar arasında tuğla ve mermer parçalarından oluşan dolgu malzemesi kullanılmıştır. Tüm bu düzenlemeler geç dönemde tiyatronun farklı amaçlar için kullanıldığını göstermektedir. Bu alanda çıkarılan orthostat blokları daha sonra Hellenistik orkestra alanının oyulması ve seviyenin indirilmesi sırasında yapılmış olmalıdır. Kerkidesler arasında yer alan merdiven geçişi de bu görüşü desteklemektedir.

Orijinal Hellenistik tiyatroda proedrialar (şeref koltukları) ve aralarına yerleştirilen korkuluklar orkestrayı, Priene Tiyatrosu'nda olduğu gibi sınırlandırmış olmalıdır (Resim 72e). Yine Hellenistik tiyatroda oturma basamaklarıyla şeref koltukları arasında yer alan gezinti alanı (diazoma) genişliği 1-1.5 m arasında olabilir. Alt cavea ile üst caveayı ayıran diazomanın korkuluk duvarı ile birlikte 2.10 m (diazoma 1.60 m) olarak tespit edilen genişliği, orkestra diazomasının yaklaşık

Res. 72e Batı Tiyatrosu orkestra orthostatları ve proedria (koltuk).

genişliğini bulmamızı sağlamaktadır. Hellenistik tiyatroda orkestra sınırını oluşturan proedria (şeref koltuğunun) genişliği 0.75 m, yüksekliği 1.02 m, derinliği 0.62 m'dir. Oturma alanı genişliği ise 0.55 m'dir. Şeref koltuğunun yan kısmında ise 0.72 m yüksekliğinde, 0.20 m genişliğinde korkuluk geçki bölümü yer almaktadır. Ayrıca tiyatroda yapılan çalışmalar yaklaşık orkestra çapının 22 m olduğunu anlamamızı da sağlamıştır. Orkestranın içi tamamen traverten ve mermer mimari blok parçalarıyla doludur. Orkestra içinde görülen mermer kabartmalı mimari bloklar, proskeniumun mermer cepheli ve kabartmalarla süslediğini göstermektedir.

Orkestra alanında görülen ve M.S. 5 – 6. yy'a tarihlenen Korinth düzenli sütun başlıkları da tiyatronun Hellenistik Dönem'den itibaren M.S. 7. yy başlarına kadar kullanıldığını ve bu dönemler içinde birçok tamiratlar geçirdiğini göstermektedir. Oturma basamaklarının orkestraya doğru dik eğimli olması, ele geçen proedria, seramik ve

sikke (M.Ö. 2. yy) buluntuları, Batı Tiyatrosu'nun Hellenistik orijinli bir yapı olduğunu göstermektedir.

Orkestrada görülen mermer kırıntıları ile uçları kırılmış olan alt cavea oturma basamakları, tiyatronun taş ocağı olarak kullanıldığını ve bazı mimari bloklarının taşınmış olduğunu göstermektedir. Tiyatronun taş ocağı olarak kullanılmasıyla ilgili olarak seyyahlar da bilgiler vermiştir.

Kuzey Tiyatrosu (Plan no. 8)

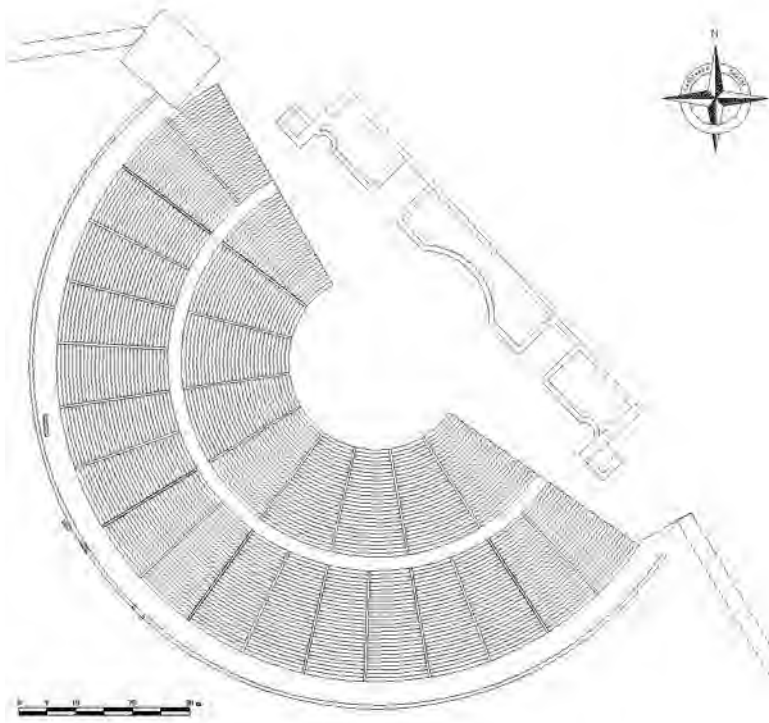
Batı Tiyatrosu'nun artan kent nüfusuna cevap vermemesi üzerine, ikinci tiyatro olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nde (M.S. 2. yy) Kuzey Tiyatrosu yapılmıştır. Yön olarak kuzeydoğu'ya, Lykos Ovası'na bakan, topografyaya uygun şekilde yamacın kısmen oyulmasıyla inşa edilmiştir (Resim 73a-c). Tek diazomalı olan yapının çapı 110 m, üst diazoma genişliği ise 4 m'dir. Orkestra geniş tutulmuş, aynı zamanda orkestrayla oturma sıralarını ayıran orthostat bloklarının olduğu kısım daha yüksektir. Sahne binası da yay şeklinde düzenlenerek orkestranın alanı arttırılmıştır. Yaklaşık orkestra yayının ölçüsü 40-41 m civarındadır. Orkestranın geniş tutulmasıyla oturma basamakları daha eğimli düzenlenmiştir. Tiyatronun oturma basamakları mermerden yapılmış olup, yükseklikleri 41-42 cm, genişlikleri ise 70-75 cm arasında değişmektedir. Ayrıca oturma basamakları üzerinde görülen ve kazınarak yapılan harfler, numaralandırma sistemi, kentteki bazı meslek grupları ve kabileler için ayrılan bölümleri göstermektedir. Oturma basamaklarının fazla tahrip olması nedeniyle orta diazoma genişliği tam belirgin değildir. Tiyatronun oturma basamaklarının büyük ölçüde kaymış ve bazılarının yerinden sökülmeleri ve taş ocağı olarak alanın kullanılmasına rağmen, günümüzde alt cavea'da 19, üstte ise 26 oturma sırası sayılabilmektedir (bu sayı değişik kaynaklarda farklılıklar gösterir). Üst gezinti diazoması yanında yıkıntı halinde tente (velarium) direklerinin geçirildiği bloklar görülebilmektedir (Resim 73d).

Res. 73a Kuzey Tiyatrosu (havadan)

Res. 73b Kuzey Tiyatrosu.

Res. 73c Kuzey Tiyatrosu planı.

1781 yılında antik kenti ziyaret eden Th. Serres, *Antiquities of İonia*, 1797’de yer alan çiziminde alt cavea’da 21, üst cavea’da 25 oturma sırası görülür (Resim 74bc). Yine aynı kaynakta üst cavea’da 16 kerkides, alt cavea’da 9 kerkides görülmektedir. Burada sahne kısmında Attik-İon sütun kaideleri ve İon düzenindeki başlıklar, üç fasialı arşitrav-friz, geison-sima bloklarından oluşan cephe düzenlemesi gösterilmiştir. Alanda bu mimari bloklara yer yer rastlanmaktadır. Üst cavea’da yer alan iki kerkides alt bölümde tek kerkidese denk gelmektedir. Oturma basamaklarının alt kısımları çay taşı ve kireç harçla desteklenmiş ve kademeli olarak kaval profilli basamaklar yerleştirilmiştir. Sahne binasının batı paradosundan itibaren oturma basamakları arasındaki geçiş genişliği 3.71 m’dir. Mevcut tiyatronun cavea çapları göz önüne alınarak bölümlenme yapıldığında; alt cavea-da 9, üst caveada 18 kerkidesin varlığı düşünülebilir.

Res. 73d Kuzey Tiyatrosu'ndan tente direkleri (velarium) geçki blokları.

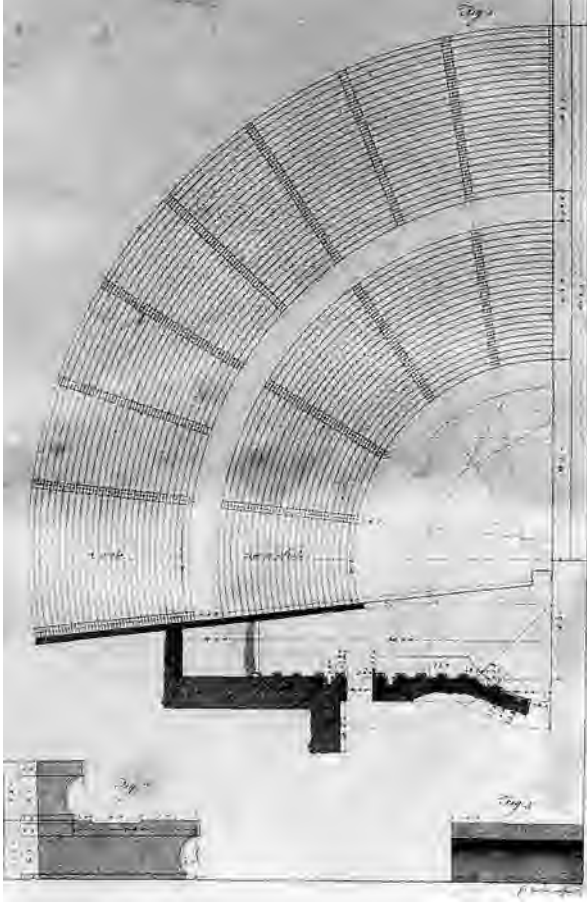
Res. 73e Kuzey Tiyatrosu'ndan paye başlığı.

Res. 73f Kuzey Tiyatrosu'ndan in situ paye başlığı.

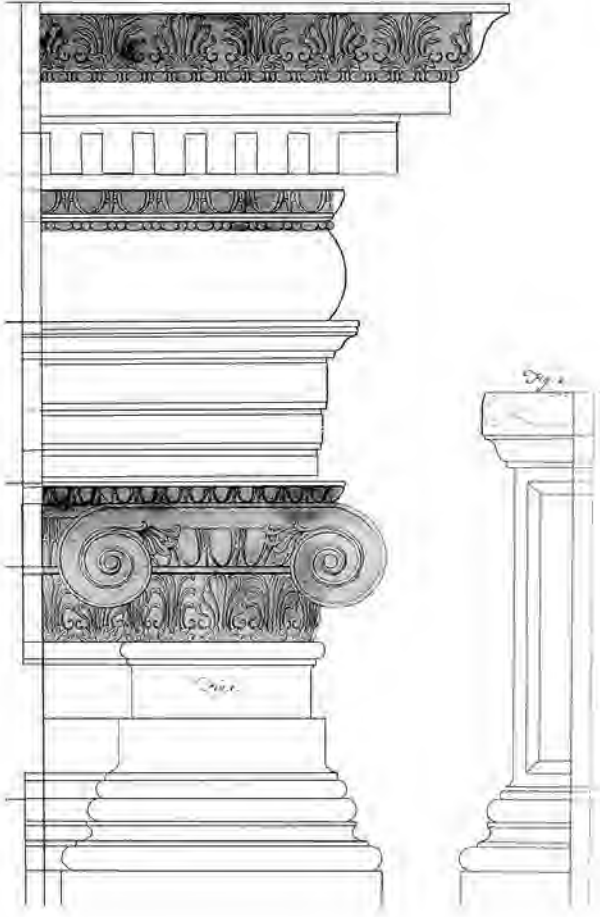

Res. 74a Kuzey Tiyatrosu, Laborde gravürü (1838).

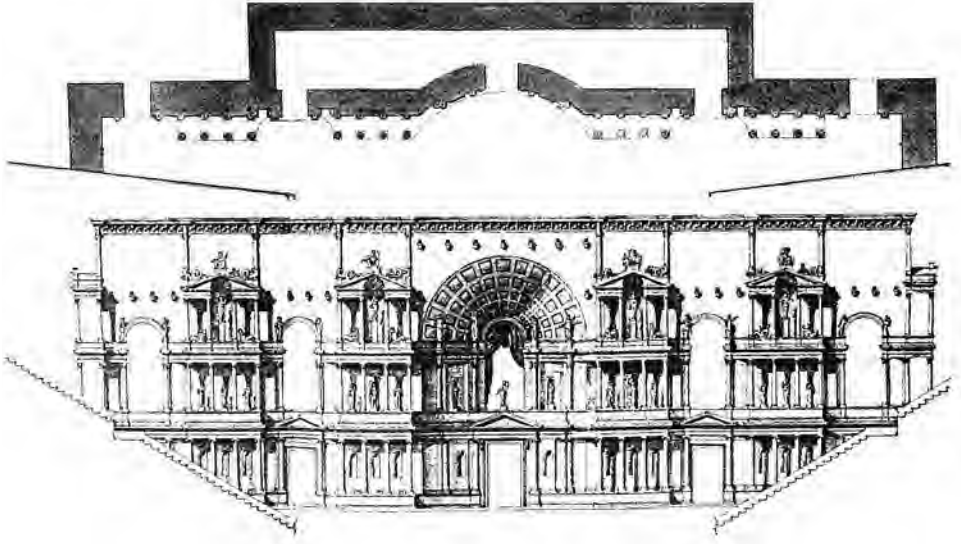
Res. 74b Thomas Serres tarafından çizilen Kuzey Tiyatrosu planı (1781).

Kenti ziyaret eden Laborde'nin 1838 yılında yayınladığı kitabında sahne kısmında üç sıra blok ve sağlam oturma basamakları görülmektedir (Resim 74a). Walton'un 1962 yılındaki çiziminde sahne ortasında kasetli kemer ve iki yanda üçgen alınlıkların yer aldığı üç katlı mimari cepheli olarak tasarlanmıştır (Resim 74d). Ayrıca sahne binasına yanda ve ortada üç olmak üzere beş girişle geçilir. Ancak günümüzde tahribatlar sebebiyle sadece sahneye ait tek sıra traverten bloklar görülebilmektedir. Sahne binasının ana duvarları traverten

Res. 74c
Thomas Serres
tarafından çizilen
Kuzey Tiyatrosu
sahnesi (1781).

bloklardan inşa edilmiş olup, alt cavea'yı üst cavea'dan ayıran diazomanın doğu kısmında beş sıra halinde izodomik kesme traverten bloklardan oluşan, 2.5 m yüksekliğindeki doğu parados geçişi görülebilmektedir. Batı tarafta ise paradosa ait 7 sıra traverten bloklardan oluşan duvarların 4 m'lik bölümü halen ayakta görülebilmektedir. Batı sahne duvarı üzerinde in situ durumda olan mermer köşe başlığının açık ve kapalı palmet bezemeleri, tipik Hadrianus Dönemi (M.S. 117-138) özelliği göstermektedir (Resim 73ef).

Res. 74d Kuzey Tiyatrosu sahne binası çizimi (Walton 1962, tav. 124/a).

Sahne binasının önünde mermer 3 faskialı arşitrav bloğu, başlık, taç blokları, sütun parçaları, tavan kasetleri, boyun kısmı açık-kapalı palmetlerle bezeli İon başlığı parçaları yıkılmış haldedir.

Kuzey Tiyatrosu'nun sahne binasından Erken Bizans Dönemi'nde yapılan sur duvarları geçirildiğinden, yapı uzun süre korunabilmiştir. Alanda görülen yarı işlenmiş haldeki taçlı friz bloklarının bir bölümü M.S. 2. yy'ın Barok stil özelliği gösterirken bir bölümü de Geç Severuslar Dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Bu da tiyatronun inşasının M.S. 3. yy'da devam ettiğini ya da tamir edildiğini göstermektedir. Ayrıca yapı, Batı Tiyatrosu'nda olduğu gibi M.S. 7. yy depremine kadar değişik tamirat ve düzenlemelerle kullanılmıştır.

Bouleuterion ve Odeon Yapıları

Laodikeia’da kentin güneyinde bouleuterion ve yanındaki yuvarlak yapı yan yana yapılmıştır. Diğer taraftan odeon olabilecek olan yapı ise güneybatıda, Aphrodisias Caddesi yanında yer alır.

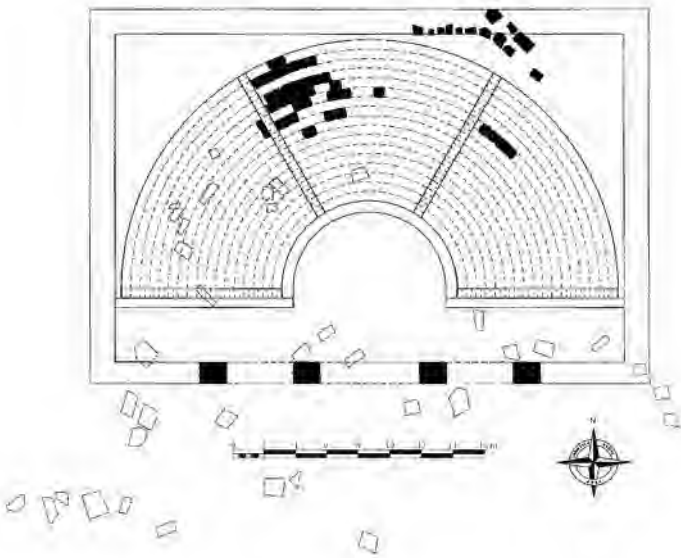
Bouleuterion (Plan no. 1)

Güney Agorası’yla bağlantılı ve onun tam kuzeyinde olan yapının, ana-lemma duvarıyla birlikte çapı 35 m’dir (Resim 61ab). Cavea çapı ise 30 m’dir. Güneye bakan ve Greko-Roman tarzda yapılmış olan caveanın 7-8 sıra mermer oturma basamakları izlenebilmektedir (Resim 75a-c). Diğer basamaklar ise orkestraya kaymış ve bir kısmı sökülerek taşınmıştır. Mevcut oturma basamaklarının yüksekliği 39 cm, genişliği ise 62 cm’dir. Taş ocağı olarak kullanıldığından tahrip olan yapıda, mevcut görülebilen oturma basamaklarının üzerinde harflerin olması, meclis toplantıları haricinde, odeion olarak da kullanıldığını düşündürmektedir. Bu haliyle yaklaşık 500-600 kişi alabilecek kapasitededir. Oturma basamaklarının ön kısımları kaval (iç bükey) profilli olarak düzenlenmiştir. Tiyatro gibi doğal zeminin oyulmasıyla yapılmış olan basamakların altında hem yükselti oluşturması, hem de zemini sağlamlaştırmak amacıyla çay taşı+küçük kırılmış taşlar ve harçla oluşturulmuş opus caementicum blokaj yer almaktadır. Kuzey tarafta travertenden yapılan analemma duvarının bir bölümü görülebilmektedir. Oturma basamakları ile analemma duvarı arasındaki uzaklık 2 m’dir. Cavea, iki geçiş merdiveniyle üç kerkidese ayrılmıştır. Orkestranın güneyindeki giriş cephesi, traverten bloklardan yapılan dört ayakla, üç geçişe bölünmüş olup, orta aks iki yana göre daha geniş tutulmuştur. Ana geçiş genişliği 6.20 m, yan geçiş genişlikleri ise 3.90 m’dir. Bu ayakların üzerinde Korinth düzeninde ve üst kısmında Barok tarzda aslanların boğalara saldırmalarının betimlendiği figürlü paye başlıkları yer alır (Resim 75e). Bu başlıklarda (yük. 0.56 m, gen. 1.0 m) aslanların gövdelerini akanthus yaprakları sarmış ve oldukça gösterişlidir. Üst merkezde ise Medusa başı kabartmaları bulunur.

Alanda yer alan istiridye kabuğu şeklindeki aedícula oldukça süslü işlenmiş olup (gen. 1.56 m, yük. 1.15 m), bu da yapının nişlerle hareketlendirildiğini ve nişlerin içinde heykellerin olduğunu gösterir

Res. 75a Bouleuterion ve önde Güney Agorası.

Res. 75b Bouleuterion planı (Traversari 2000, Fig. 102'den düzenleme).

Res. 75c Bouleuterion'un oturma basamakları.

Res. 75d Bouleuterion'dan istiridye şeklindeki niş üstü aediculası.

Res. 75e
Bouleuterion'dan
figürlü paye başlığı.

(Resim 75d). Orkestraya düşmüş ve kırılmış halde olasılıkla kapı kasa-sına ait ranke bezemeli blok (uz. 55 cm), konsollu geison-sima blokları (yük. 60 cm), kemer arşitravları (yük. 0.55-0.58 m) ve arşitrav blok-ları (yük. 0.53 m), alanda görülebilmektedir. Genel olarak bezemeli mimari bloklara bakıldığında M.S. 2. yy'ın stil özelliklerini görmek mümkündür. Olasılıkla M.S. 135 yılında İmparator Hadrianus'un, Laodikeia ziyaretinde, Güney Hamamı kompleksi ve agorayla birlikte planlanarak yapılmıştır. Mevcut yapının eski bouleuterionun üzerine mi yapılıp yapılmadığı, ancak kazılar sonunda anlaşılabilecektir.

Yuvarlak Yapı (Prytaneum?) (Plan no. 40)

Bouleuterionun yaklaşık 30 m doğusunda yer alan yuvarlak yapı-nın yapılış amacı tam belirlenememiştir (Resim 61ab). Bouleuterio-nun yanında olmasıyla prytaneum olabilir. Yapının ölçülebilen çapı 28 m'dir. Yuvarlak yapı, taş ocağı olarak kullanıldığından alanda dağılmış ve parçalanmış durumda az sayıda mermer mimari blok görülebilmektedir (Resim 76ab). Bunlar Korinth başlığı parçaları, gei-son-sima blokları, sütun parçaları ve postamentlerdir. Konsollu geison-sima bloklarının yükseklikleri 55 cm olup, dış kesimi üstünde Lesbos kymationları ve İon kymationları yer almaktadır. Sima bölümleri ise inci-payetler ve ters-düz palmet dekorasyonlu ve aslan başı çörtlenli-dir. Genel olarak arşitrav yükseklikleri taş bölümüyle birlikte 60 cm, sütun çapları 60-66 cm, ölçülebilen friz yükseklikleri ise 42 cm'dir. Arşitrav ve friz blokları ayrı ayrı yapılmış olup, bloklar üzerindeki

süslemeler, Roma İmparatorluk Dönemi, M.S. 2. yy'ın genel özelliklerini göstermektedir. Yapının bir anıt mı, tapınak mı yada prytaneum mu olduğu yapılacak kazılar sonunda anlaşılacaktır.

Res. 76a Yuvarlak Yapı (Prytaneium?) alanı.

Res. 76b Yuvarlak Yapı'ya (Prytaneium?) ait mimari bloklar.

Res. 77 Odeion?

Odeion?

Aphrodisias Caddesi'nin doğu yanında 30 m çapında yarım yuvarlak bir yapının varlığı dikkati çekmektedir (Resim 39, 77). Yapının güneyinde bir sokak yer almaktadır. Alanda opus caementicium tarzındaki duvarlarda kullanılan çay taşları yoğun olarak görülebilmektedir. Bunlar, Bouleuterion'da da olduğu gibi oturma basamaklarının altını desteklemek için kullanılmıştır. Yapı konumu ve plan tipi itibarıyla olasılıkla odeiondur. Ayrıca alanda yer yer düzgün kesilmiş traverten duvar blokları da görülebilmektedir.

Tapınaklar

Laodikeia'da Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen tapınakların çoğunun üzerine, Erken Bizans Dönemi'nde bazilikalar yapıldığından, bunlar büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Diğer taraftan M.S. 7. yy'dan itibaren kentin taş ve kireç ocağı olarak kullanılması da birçok yapının tahrip olmasına sebebiyet vermiştir. Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki betimlemelerden, kentte birçok tapınağın varlığı anlaşılmaktadır (Resim 175-177). Kazı çalışmalarında devşirme malzeme olarak kullanılmış olan ve Augustus Dönemi'ne tarihlenen Dor, İon ve Korinth başlıkları ise bu dönemdeki tapınakların varlığına

işaret etmektedir. Mimari bulgular tapınakların daha çok M.S. 2-3. yy'larda yapıldığını göstermektedir. Bu tarihler aynı zamanda kent en zengin olduğu dönemleri içine alır. Kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan Tapınak A ve mimari bezemeleri, kentin Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki zenginliğini ortaya koymaktadır.

Tapınak A (Plan no. 12)

2004 yılında Tapınak A olarak adlandırılan yapıda ilk kazı çalışmalarına başlanmıştır (Resim 33a). Avlusuyla birlikte derinliğine iki ada üzerine inşa edilen tapınak, uydu fotoğraflarında Suriye Caddesi'nin kuzey yanında dikdörtgen avlunun sonunda yer alan, bir yapı izi olarak görülmektedir. Ayrıca naos içinde derin bir kaçak kazı çukuru, birkaç sütun, arşitrav-friz ve geison-sima bloğu ile dikdörtgen avlu ya ait güney, doğu ve batı yönlerde portik dizilerini oluşturan yıkık ve çoğu parçalanmış postamentli kaideler, az sayıda sütun parçaları, arşitrav-friz ve geison-sima blokları yer almaktaydı (Resim 78a).

Etrafı portiklerle çevrilen ve dıştan dışa ölçüleri 58 x 42.33 m olan büyük avlunun kuzey sonunda yer alan Korinth düzenindeki prostylos planlı tapınak, 27.75 x 13.60 m ölçülere sahip Roma ayağı sistemine uygun, yüksek podyumlu traverten bloklardan yapılarak, üzeri mermer kaplanmıştır (Resim 78bd).

Buna göre; çift sıra kesilmiş dikdörtgen traverten bloklardan atkılı olarak yapılan naos duvarları, opus signinum tarzında sıva üzeri mermer kaplamalı olarak yükselmekteydi. Önde avlu portik duvarlarının doğu ve batı birleşme kısımlarından itibaren en altta 0.41 m yüksekliğinde profilli mermer süpürgelik (toikhobate) kısmı, onun üzerinde 0.99 m mermer kaplamalı podyum duvarları ve bunun üzerinde de 0.41 m profilli podyum tacı, üst kısımda ise stylobat bölümünü oluşturan mermer blok sırası geliyordu.

Yapıya, altında profilli toikhobateler (süpürgelik) olan ve iki tarafı 1.0 m yüksekliğinde mermer korkulukla sınırlandırılan 3.80 m uzunluğundaki 7 basamaklı merdivenle çıkılır (Resim 78c). Mermer korkulukların iki ucu Grekçe yazıtlı heykel kaidesi olarak düzenlenmiştir. Yazıtına göre; Geç Roma İmparatorluk Dönemi'nde Septimius

Res. 78a Tapınak A, kazı öncesi durumu.

Res. 78b Tapınak A ve iki yanındaki geç dönem eklemeleri.

Res. 78c Tapınak A, alınlık mimari blokları ve merdiven.

Res. 78d Tapınak A (havadan).

Res. 78e Tapınak A'dan Bronz Nike kolu.

Dionysos'un valilik yıllarında (M.S. 303), girişin solundaki heykel, Laodikeia Demos'unu, sağındaki heykel ise Laodikeia Boule'sini onurlandırır. Kazı çalışmalarında doğu tarafta bulunan bronz sağ kol, Demos'u taçlandıran Nike heykeline ait olmalıdır (Resim 78e). Batı tarafta bulunan bronz ve demirden yapılan spiral çıkıntılı kabaralar, kapının süslemelerine aittir.

Tapınakta prostylos'u oluşturan 4 sütunda, pronaos'un iki yanında dikdörtgen ancak ön kısmı yarım daire şeklinde ve burğu yivli olan payeli-sütun parçalarının bulunması, iki köşede paye-sütun şeklinde, iç kısımda yer alan iki sütunun burğu yivli olarak düzenlendiğini göstermektedir (Resim 79a). Batı köşede yer alan dört parça payeli burğu yivli sütun 4.77 m yüksekliğindedir. Prostylos'u oluşturan sütunlara önden bakıldığında yuvarlak burğu yivli, yandan bakıldığında düz olarak görülmektedir. Bu düzenlemeyle, naos duvarına yaslanan portik plasterleriyle de uyum sağlanmıştır. 1.25 m yüksekliğinde kaideli postamentleri olan ve prostylosu oluşturan sütunların üzerinde Korinth düzenli başlıklar yer alır. Bunlardan köşe paye sütun ve burğu yivli sütuna ait birer başlık ele geçmiştir. 0.59 m yüksekliğindeki arşitravlar üç faskialı olup, bunun üzerinde ranke bezemeli olan 0,46 m yüksekliğinde friz yer alır. Üçgen alınlığı oluşturan geison-simaya ait

bloklar kazılarla açığa çıkarılmıştır. Batı antasına ait 0,84 m yüksekliğindeki başlığı ve batı portikoda naosla birleşen plaster postament ile 0,60 m yüksekliğindeki başlığı da yine kazılarda ele geçmiştir.

Dar pronaos (ön giriş) kısmında M.S. 4. yy'da yapılan mermer taban döşemesi yer alır. Naos zemin ve onun altındaki tonozlu mekândan oluşur. Bu tonozlu mekanın iki uzun yanında 1.80 m yüksekliğinde dörder sıra tonozu oluşturan alt traverten bloklar ve bunun üzerinde 56 x 56 cm ebadında ve 6-7 cm kalınlığında olan yer yer 3-5 sıra tuğla tonoz örgüleri kalabilmiştir. Olasılıkla bu tuğla tonoz, İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) zamanındaki onarımda yapılmıştır. Ayrıca kazılarda az miktarda traverten tonoz bloğu da çıkarılmıştır. Tonozlu mekânın yüksekliği, güney duvarındaki ize göre 4.65 m'dir. Tapınak naos duvarıyla, tonoz kavsı arasında kalan boşluklar, kırılmış mermer-traverten mimari bloklar ve çay taşlarıyla doldurulmuştur. Dolgunun içine kireç harç dökülmüş ve üst kısma 60 cm kalınlığında opus caementicum (çay taşı+kireç harç) tekniğinde blokaj yapılarak, tabanına mermer kaplanmıştır.

Naos altındaki tonozlu mekâna giriş, güneydoğu köşede yer alan 1.0 m genişliğindeki kapı ve buna bağlı merdivenle sağlanmıştır. Merdiven gittikçe genişleyen ve köşeye uydurulan oval formlu tuğlalardan yapılmış olup, 7 basamakla tabana ulaşmaktadır. Tabanda merdiven genişliği 2.70 m'ye, uzunluğu da 3.84 m'ye ulaşır. Taban,

Res. 78e Tapınak A, doğu-batı kesitli AutoCad çizimi denemesi.

10 cm kalınlığında içi tuğla, traverten, çay taşı ve mermer kırıntılı kireç harçla kaplanmıştır. Tonozlu mekânda kullanım fonksiyonuna bağlı olarak yapılmış olan ahşap bölmelerin geçkileri görülür. Kuzey duvarında (0.90 x 1.40 m) ve doğu duvarı ortasında (0.95 x 1.80 m) olmak üzere, iki geçiş yer alır. Bu geçişler sonraki düzenlemelerde yapılmış olup, dıştaki mekânlarla bağlantılıdır. Ayrıca tonozlu mekânda karşılıklı olarak uzun duvarlarda yapılmış olan ahşap hatıl delikleri görülmektedir.

Tonozlu mekânın yan duvar sıvalarının bazı bölümlerinde dökülmeler olmasına rağmen, sıvalar üzerinde yer yer kazıma (graffito) olarak yapılmış şematik çizimler ile Grekçe yazılar yer alır. Şematik çizimler arasında yelkenli ve önündeki dört katlı deniz feneri, balık ve ağları, rozetler ve sıralar halindeki geyikler ile güneybatı duvarda yer alan siyah kömürle yapılmış çim adam şeklindeki baş sayılabilir.

Naos içinde yapılan kazılarda, İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) Dönemi'ne tarihlenen Efes Artemisi heykeli ve çelenkler içinde Apollon, Artemis, Fortuna ve Laodikeia Tykhesi'nin kabartmalarının yer aldığı Latince yazıtlı iki sütun bulunmuştur (Resim 79b). Avluda ise Hermes ve İmparator heykeli ile büst ve Asklepios-Hygieia heykeline ait parçalar ele geçmiştir (Resim 81c). Bunlar tapınağın Roma İmparatorluk Dönemi'nde tanrı ve İmparatorluk kültü için yapıldığını göstermektedir.

Naos içinde bulunan kalın mermer plakalar taban döşemelerini, ince olanlar ise duvar kaplamalarını oluşturur. Ele geçen buluntular naos içindeki kaplamaların belirli aralıklarla plasterli olarak yerleştirilerek, içerin hareketlendirildiğini göstermiştir. Plaster başlıkları, Korinth düzeninde ve figürlü olup, akanthus yapraklı kırmızı ve sarı boyalı Herakles, Avcı Artemis, Hygieia kabartmaları görülebilir (Resim 79c). Bunun yanında Korinth düzeninde figürsüz plaster başlıklar da yer alır. Ayrıca tabandan duvara ve duvardan tavana geçişler profilli mermer silmelerle zenginleştirilmiştir.

Tapınak A naosu altındaki tonozlu mekanın boşaltılması çalışmalarında az sayıda M.S. 3. yy sikkeleri, çok sayıda M.S. 4. yy sikkeleri ve çok az sayıda M.S. 5. yy sikkeleri bulunmuştur. Toplam sikkele-
rin %90'nını 4. yy sikkeleri oluşturur. Ayrıca M.S. 4.-5. yy'a ait bir

Res. 79b Tapınak A naosundan kabartmalı sütun.

Res. 79c Tapınak A, naos içinden kaplamalar ve boyalı figürlü plaster başlıkları.

Res. 79d Tapınak A avlusunun güneydoğu köşesindeki kireç yığınları.

çok kurşun mühür de ele geçmiştir. Ağzında orijinal tıparlarıyla bulunan unguentariumlar da aynı tarihlere verilir (Resim 164). Buluntular, Tapınak A naosu altındaki tonozlu mekanın Büyük Constantine (M.S. 307-337) zamanında Hıristiyanlığın serbest bırakılmasıyla birlikte, dinsel arşiv olarak kullanıldığını göstermektedir. Çalışmalarda bulunan bronz makara ise tapınağa sunulan ağır eserlerin aşağıya indirilmesi veya çıkarılması için kullanılmıştır.

Buluntulara göre, Tapınak A, M.S. 2. yy'ın ikinci yarısında (Antoninler Dönemi) yapılmış, İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) zamanında büyük bir tamirat geçirmiş, daha sonra M.S. 4.yy'ın ilk çeyreğinde Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte dini arşiv olarak kullanılmış ve M.S. 494 yılı depreminde yıkılmıştır. Bu yıkımdan sonra alan, taş ve kireç ocağı olarak kullanılmıştır (Resim 79d). Bu nedenle naos içinde çok az tuğla ve mimari blok ele geçmiştir. Tapınak A avlusu ve etrafındaki alan M.S. 7. yy'ın başlarındaki büyük depreme kadar kullanılmıştır.

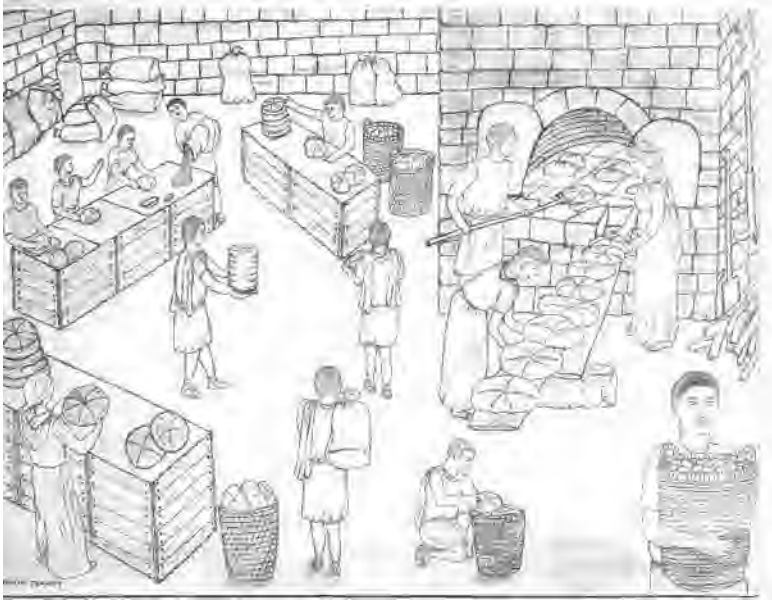
Tapınağın İki Yanındaki Geç Dönem Yapıları: Erken Bizans Dönemi'nde naos'un doğusundaki portişin arka duvarı ile sütunlu galeri arasında kalan bölüme, 1.20 m genişliğinde kapısı olan 4.90 x 6.90 m ebadında bir mekân oluşturulmuştur. Burada tapınağa ait friz ve arşitrav blokları devşirme olarak kullanılmıştır. Bu oda olasılıkla M.S. 7. yy'ın başlarında meydana gelen büyük deprem ve yangınla tamamen yıkılmıştır. Odanın kuzeyinde de naos duvarıyla bağlantılı tuğla atkılı traverten malzemeye inşa edilen iki mekân daha yer alır.

Tapınağın batı yanında da benzer şekilde naos duvarlarına bitişik yapılan Erken Bizans Dönemi mekânları vardır. Burada portişin arka duvarı ile önde yer alan sütunlu galeri arasında kalan 4.80 m uzunluğundaki alanda düzenlemeler yapılmıştır. Bu mekânın tabanı 46 x 46 cm ebadında C atölyesinin işaretini taşıyan pişmiş toprak plakalarla kaplanmıştır. Bu mekânların duvarları, altta çay taşı + kireç harçlı, üstte ise tuğla atkılı traverten bloklarla yapılmıştır. Mekâna bitişik kuzey tarafta, iki mekân daha yer alır. Ortadaki mekân 3.0 m genişliğindedir. Kuzey sonda yer alan üçüncü mekânın girişi batıda olup, 4.20 m uzunluğundadır. Bu dikdörtgen odanın kuzeydoğu köşesinde bir ekmek fırını açığa çıkarılmıştır (Resim 80a-d). Fırının taban ve iç kısmı tuğlalardan, dış kısmı ise moloz taş + kireç harç örgülüdür. Dıştan kare, içten yuvarlak olan fırının çapı 2.40 m'dir. Kalabilen yüksekliği 0.40-0.50 m arasında değişmektedir. Batı tarafta yer alan fırın kapısının genişliği 0.60 m'dir. Köşelerde duvarın kavisli olması, üst kısmının yarım kubbe olarak kapatıldığını göstermektedir. Tapınak naos duvarının iki yanında yer alan bu geç dönem mekânlarının ahşap çatılı ve kiremit örtülü olduklarını gösteren, bol miktarda ahşap çivileri, kiremit ve omurga parçaları bulunmuştur. Naosun batı yanındaki mekânların kazısında bulunan bol miktardaki Roma ve Erken Bizans kandilleri, sunumlarla ilgilidir. Ayrıca bu alanda sunumla ilgili olarak içinde kutsal yağların saklandığı ve ağzında pişmiş toprak tıpaları olan M.S. 5-6. yy sonuna kadar tarihlenen bol miktarda koku şişesi (unguentarium) ve parçaları ele geçmiştir.

Avlu: Tapınak A alanına Suriye Caddesi'nin kuzey kenarında yer alan cadde portişinden geçilir (Resim 80ef). Kazı çalışmaları bu bölümün mask, Dionysos dünyasından ve Eros gibi figürlü Korinth başlıklarıyla görkemli yapıldığını göstermiştir (Resim 81a). Avluya

Res. 80a Tapınak A naosu batısındaki geç dönem ekmek fırını.

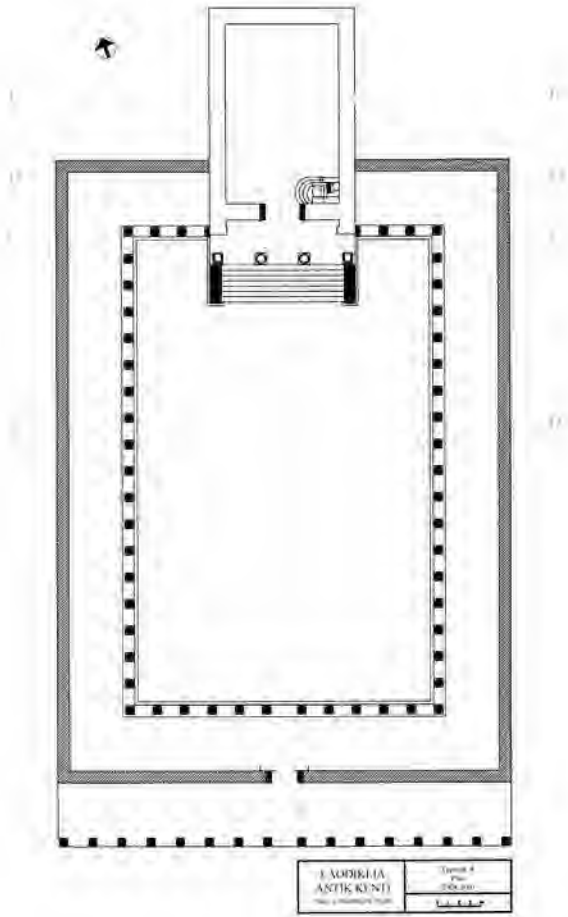
Res. 80b Fırının çalışma sistemini gösteren çizim denemesi.

Res. 80c Denizli-Kaleiçi'nden odun fırını.

Res. 80d Goncalı Köyü'nden kuyu-tandır fırını.

Res. 80e Tapınak A planı.

Res. 80f Tapınak A ve caddenin kuzey-güney kesitli AutoCad çizimi denemesi.

güney ortada üç adet mermer eşik taşının bulunduğu çift kanatlı (gen. 2.60 m) kapıdan girilmektedir. Avlu dış duvarları naos duvarlarında olduğu gibi çift sıralı ve atkılı traverten bloklardan örülmüştür. Bazı traverten bloklar üzerinde tespit edilen hatıl yuvaları, portik çatısının içe eğimli olduğunu göstermiştir. Mermer tabanlı avludan iki basamakla yükseltile ve genişliği 6.35 m olan portiklerde birinci basamağı oluşturan stereobat sıraları traverten bloklardan yapılmış olup, ön kısmına 0.35 m genişliğinde mermer basamaklar yerleştirilmiştir. İkinci basamağı oluşturan stylobat blokları mermerden yapılmış ve her iki ucundaki birleşme yerlerinde bilezik şeklinde çıkıntılar yer alır. Stylobat üzerlerindeki kaideli postament izleri ve sağlam arşitrav-friz bloklarına dayandırılarak avluyu çeviren Korinth başlıklı sütun sayıları tespit edilebilmiştir. Buna göre avlunun her iki uzun tarafında 19'ar adet, güneydeki kısa giriş yönünde 12 adet, kuzeyde tapınak naosu ile iki yandaki birleşme bölümlerinde 3'er ve naos duvarının iki yanında 1'er plaster sütun yer almıştır. Avluyu çeviren sütun sayısı plaster sütunlarla beraber toplam 54'dür. Portik arşitrav-frizlerinde, friz arkalarının kaba yonulu bırakılması, arşitrav tacı üzerinden duvarlara lambrili ahşap hatılların atıldığını gösterir (Resim 79a, 82d). Arşitrav-frizler üzerinde aslan başlı çörtlenlerin olduğu konsollu geison-sima blokları yer alır.

2004 yılı çalışmalarında tapınağın avlusuna ait güneybatı portik gezinti alanında açığa çıkarılan tuğla döşemeler, geometrik şekilde motifler oluşturmuştur (Resim 81b). Ortada 1.40 m genişliğinde ana panel ve bunun iki yanında simetrik olarak düzenlenen daha dar paneller yer alır. Sütunlu galeri ve portik arka duvarı içinde 0.40 m genişliğinde üçgenlerden oluşan süsleme bandı yapılmıştır. Bunları içe doğru yapılan 0.60 m genişliğinde "V" şeklindeki süsleme bandı takip eder. İçe doğru üçüncü sırada simetrik olarak yapılan ve merkezdeki geniş bandı çeviren dikdörtgen panellerin içine bir eşkenar ve iki dik üçgenden oluşan kuşak yapılmıştır. Ana merkezde yer alan dairenin iki yanında belli merkezden "L" şeklinde büyüterek sıralanan motiflerin meydana getirdiği ve iç içe karelerin yerleştirildiği paneller yer alır. Dış kısımlarda ise dikdörtgen panonun içine "X" yapılmasıyla meydana gelen dörder adet eşkenar üçgenin yapıldığı geometrik beze me çevirir.

Res. 81a
Tapınak
A'dan Korinth
düzeninde mask
figürlü başlık
(M.S. 2. yy.).

Res. 81b Tapınak A, Güney Portiği döşemeleri.

2005 yılında doğu yönde kalan döşemeler tamamen açığa çıkarılmıştır. Buradaki döşemeler batıdakilere göre daha düzensizdir ve tabanlarında oynamalar meydana gelmiştir. Güney portiği üzerindeki kapı eşiği, sütun, başlık, arşitrav-friz gibi mimari blokların da duvar bloğu olarak tekrardan kullanılmasıyla oluşturulan mekânlar, batı portiği üzerinde yapılan şapelle birlikte Hristiyanlıkla ilgili dinsel ve konut amaçlı düzenlemeleri göstermektedir.

Güney portik basamağı sınır alınarak avlu içine Geç Antik Çağ'da şapelle birlikte bir tuvalet yapılmış olup, atıklar altta yer alan kanala verilmiştir. Tuvaletin doğu yanında güneydoğu köşede yaklaşık 2 x 2 m'lik bir alanda kullanılmamış kireç yığını bulunmuştur (Resim 79d).

Güney portiği önünde avlu içinde doğu-batı yönünde uzanan 53 cm genişliğinde ve 32 cm derinliğinde olan kanal, biriken suların tahliye edilmesi amacıyla yapılmıştır. Bu kanal Erken Bizans Dönemi düzenlemelerinde traverten düz kapak taşlarıyla kapatılmış olup, batı kısmında kapak taşı olarak kullanılan mermer Hermes heykeli ve olası İmparator heykeli bulunmuştur (Resim 81c). Bu kanala kuzeybatı taraftaki şapel yönünden gelen 30 cm genişliğindeki geç dönem kanalı bağlanmıştır. İkinci kanal, şapel ve yanındaki birimlerin atık sularını tahliye etmek için yapılmıştır. Ayrıca avlunun bu kısmında orijinal mermer döşemeler açığa çıkarılmıştır. Bunun hemen kuzeyinde ise doğu-batı doğrultusunda devşirme Erken Bizans duvarı yer alır.

Batı Portik üzerinde tespit edilen 30 cm kalınlığındaki yangın tabakası üst çatıyla ilgilidir. Ayrıca alanda çatı kiremitleri ve omurgaları yoğun olarak bulunmuştur. Bu duvarın ön kısmındaki şapelin yanında 5 x 5 m'lik alanda 30 cm kalınlığında tespit edilen kireç yığını, tapınağa ait mermer mimari blokların yakılması sonucu yapılmıştır.

Batı portiğinin orta noktasında, stylobat esas alınarak buna bitişik avlu içine yapılmış bir şapel açığa çıkarılmıştır. Şapelin tabanı portik esas alınarak oturtulmuştur (Resim 82a). Olasılıkla şapelin arka duvarını portik duvarı oluşturur. Güney duvarında portik üzerinde ortada tespit edilen 86 cm genişliğindeki kapı, şapelin giriş kapısıdır. Apsisin arka duvarının portik duvarına dayandırılması ve girişinin portik ortasından olması, yapıldığında portiklerin ayakta olduğunu

Res. 81c Tapınak A, avlu ve Güney Portik'teki Erken Bizans Dönemi düzenlemeleri.

Res. 82a Tapınak A, Batı Portik ve avluda yer alan şapel.

göstermektedir. Apsisin iç kısmı siyah, bordo, sarı, yeşil ve mavi renkli panolar içinde bitkisel bezemeli fresklerle süslenmiştir. Apsis içinde ele geçen I. Constantinus (M.S. 307-337) ve II. Iulianus (M.S. 360-363) sikkeleri, Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte yapıldığını ortaya koyar. Tapınak avlusuna yapılan şapel, paganizmin sona erdiğini, yeni ve güçlü dinin Hristiyanlık olduğu propagandasını ön plana çıkarmıştır.

Tapınak portikleri, Erken Bizans Dönemi'nde sivil ve dinsel amaçlı düzenlemeler yapılarak kullanılmıştır (Resim 82b). Doğu portiğine bitişik sokak içinde bulunan haçlı başlık ve kaideler ile sütunlar da avludaki dinsel mekânlara ait kompleksin bir parçasıdır.

Res. 82b Tapınak A, Güney Portik mimari blokları.

Res. 82c
Tapinak A'dan
Laodikeia
Ampullaları
(M.S. 5-6. yy).

Res. 82d Tapinak A, Güneydoğu Portik'te yapılan düzenleme, arkada Kadmos
(Honaz) Dağı.

Tapınak A portikleri ve avlunun kazılan kısımlarında ele geçen sikkeler; II. Constantine (M.S. 337-361), Constans (M.S. 337-350), II. Julian (M.S. 361-363), I. Justinianus (M.S. 527-565), I. Tiberius (M.S. 578-582), Mauricios Tiberius (M.S. 582-602) ve Focas'a (M.S. 602-610) aittir.

Tapınak A avlusunda M.S. 4. yy'da şapelle birlikte düzenlemeler yapılmış olup, M.S. 494 yılı depremi arkasından tekrar düzenlenen alan, M.S. 7. yy'ın ilk çeyreğinde meydana gelen yıkıcı depreme kadar kullanılmıştır. Şapel etrafında bulunan pişmiş toprak minyatür Laodikeia ampullaları, M.S. 5-6. yy'a ait dinsel kutsal yağ, su ya da koku şişeleridir (Resim 82c). Bu alanlarda kazılarda çıkarılan pişmiş toprak kandiller, unguentariumlar, bronz ekmek damgası, bronz aslan kapı tokmağı üstü, bronz tıbbi alet ve diğer pişmiş toprak seramikler, M.S. 4-7. yy başına kadar olan dönem içinde yapılmışlardır. Ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait birçok mermerden yapılmış kabartma, heykel başı ve parçaları, mimari bloklarla birlikte geç dönem duvarlarında yapı malzemesi olarak kullanılmıştır (Resim 82d).

I. Tapınak Yapısı (Plan no. 42)

Suriye Caddesi'nde yer alan I. Propylon'dan itibaren kuzeye doğru uzanan yolun 200 m kuzeyinde olasılıkla bir tapınağa ait etrafa dağılmış halde bulunan mermer mimari bloklar görülmektedir (Resim 83a). Bunlar içinde yarım ve tam yivli sütun parçaları, Korinth başlık parçaları, naos duvarlarına ait bloklar, anta taç blokları, mermer taban döşemeleri, friz blokları ilk göze çarpanlardır (Resim 83bc).

Alandaki sütun parçaları kalın ve daha ince olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kalın olan sütun parçasının çapı 80 cm, ince olan sütun parçasının çapı ise 65 cm'dir. Dağılmış durumdaki bloklar içinde tamamı yivli sütunlar olduğu gibi, bazı örneklerde sütunların alt kısımlarında yer alan fluthesler dolu bırakılırken üst bölümleri oyulmuştur. Bununla birlikte mermer mimari bloklar haricinde kesilmiş traverten bloklar da mevcuttur. Mermer anta bloklarının da bulunduğu alanda, anta taçlarının genişliğinden anlaşılabildiği kadarıyla 65 cm çapındaki sütun parçalarıyla birlikte bir Korinth düzeninde

Res. 83a I. Tapınak Yapısı mimari blokları.

Res. 83b I. Tapınak Yapısı'ndan anta taci.

Res. 83c I. Tapınak Yapısı'ndan Korinth başlığı parçası.

tapınağın olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Korinth başlıklarının da çapı buna uygundur. Anta taç kısmında altta inci-payet üstünde yumurta dizisi ve en üstte açık-kapalı palmetler arasında lotus çiçeklerinden oluşan dizim yer almaktadır (gen. 55 cm, taç gen. 85 cm, yük. 36 cm).

Anta blokları daha çok Hadrianus Dönemi (M.S. 117-138) stilini yansıtan Klasistik üslupta bezelidir. Üç tarafı bezemeli anta taç bloğu, ortasından uzunlamasına kırılmış olup (gen. 58 cm, uz. 79 cm ve taç gen. 85 cm), alttan üstte doğru inci-payet, İon kymationu dizileri ve lotus-palmet şeklinde süslenmiştir (Resim 83b). Etrafa dağılmış parçaların arasında friz bloğu parçası mevcut olup (yük. 42 cm, gen. 31 cm), bezeme tipi daha çok Severuslar Dönemi özelliği gösterir.

Batı Tiyatrosu'nun Yanındaki II. Tapınak Yapısı? (Plan no. 43)

Batı Tiyatrosu'nun 50 m doğusundaki alanda, düzgün kesilmiş tra-
verten bloklardan yapılan duvar izi, arşitrav, plaster Korinth başlığı
(yük. 57 cm, gen. 65 cm, abakus gen. 85 cm) gibi mimari bloklarla,
Erken Bizans Dönemi'ne ait oval çift taraflı sütun parçası dağınık hal-
de görülebilmektedir (Resim 84a). Burada yer alan mermer mimari
bloklar, Roma İmparatorluk Dönemi'ne (M.S. 1-2. yy) tarihlenebile-
cek bir tapınağın varlığını ve bunun daha sonra Bizans Dönemi'nde
Bazilika'ya çevrildiğini göstermektedir. Bu tapınak Batı Tiyatrosu'nun
yanında olması sebebiyle, tanrı Dionysos'la bağlantılı olabilir. Alan-
daki tarımsal faaliyetler nedeniyle birçok mermer mimari blok, kuze-
ye doğru yığın halinde toplanmıştır. Bir kısmı toprak altında görülen
mermer silindirik formdaki altar (yük. 72 cm, çap. 48 cm), altta ve
üstte torus-trochilos profilli olup, ortada ise yedi yapraklı açık-kapalı
palmetler ve aralarında doldurucu olarak yapılmış kıvrık alt yaprak-
larla süslenmiştir (Resim 84b).

Res. 84a
II. Tapınak yapısından
Korinth düzeninde
plaster başlığı.

Res. 84b
II. Tapınak yapısından
palmet kabartmalı
silindirik altar.

Res. 85a
Efes Yolu
üzerindeki
tapınağa? ait
mimari
kalıntılar.

Res. 85b
Efes Yolu
üzerindeki
tapınağa? ait
alınlık bloğu
parçası.

Efes Yolu Üzerindeki Tapınak Kalıntısı? (Plan no. 44)

Bu alanda dağılmış halde görülebilen Attik-İon kaide, sütun parçaları, arşitrav-friz blokları, geison-sima blokları ve alınlığa ait parçalar, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir yapının varlığını ortaya koymaktadır (Resim 85a-c). Mevcut mimari blokların çoğu da sonraki dönemlerde parçalanmıştır. Blokların haricinde yüzeyde dikdörtgen şeklinde (58 x 83 cm) Laodikeia'da çok yaygın olan Bizans oyun taşı (Duodecim scripta) yer almaktadır. Mimari bloklar içinde olasılıkla aynı alınlığa ait olan ve ikiye parçalanmış üzerinde ahşap hatılın oturtulduğu geçki bölümü olan alınlık bloğu bulunur (uz. 133 cm, yük. 58 cm, gen. 76 cm). Bu bloğun ön kısmında büyük kısmı kırılmış olan kalkan kabartması yer alır. Yüzeyde görülebilen bu mimari bloklar, daha çok bir tapınağın varlığına işaret etmektedir.

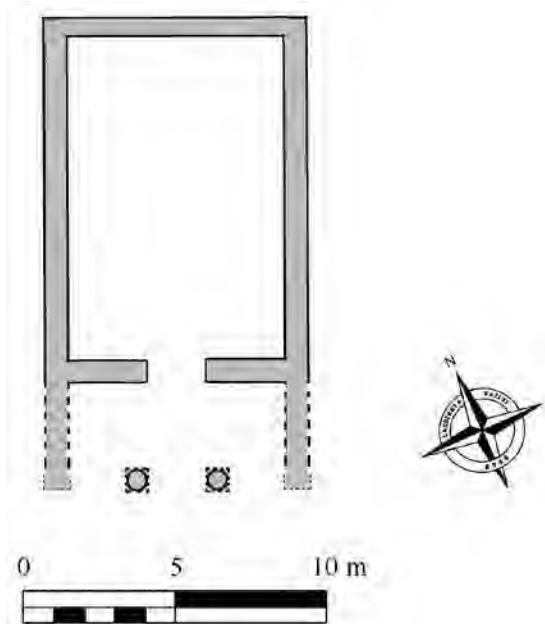
Res. 85c
Efes Yolu
üzerindeki
tapınağa? ait
Attik-lon kaide.

Res. 86a Güneybatı Tapınağı alanı.

Res. 86b Güneybatı Tapınağı naos duvarları.

Res. 86c
Güneybatı
Tapınağı planı.

Güneybatı Tapınağı (Plan no. 37)

Kentin güneybatısında, Aphrodisias Caddesi'nin 100 m doğusunda yer alan dikdörtgen (8.50 x 12 m) tapınağın naos ölçüleri alınabilmektedir (Resim 86a-c). Naos duvarı kalınlığı 0.85 m olup, geçiş 1.75 m'lik bir kapıyla sağlanmakta ve eşik taşı yerindedir. Yapının yıkık haldeki naos duvarlarına ait düzgün ve iri kesilmiş traverten blokları görülebilmektedir. Alanda taş bloklarına ait parçalar, yarısı yivlendirilmiş sütun tamburu parçaları ve postamentler yer almaktadır. Bunlar tapınağın in antis planlı olabileceğini gösterir. Pronaos derinliği ise 3.60 m civarında olmalıdır. Bu durumda tapınağın pronaos ve naos bölümlerinden oluştuğu düşünülebilir. Tapınağın önünde yer alan geniş dikdörtgen düzlük, tapınak avlusu ya da bir meydana ait olabilir. Yapı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaygın olan küçük ölçülerdeki bir tapınaktır.

Sivil Mimari (Evler-Geç Dönem Mekânları)

Laodikeia'da kazılar sırasında ilk kez kentin güneyinde Asopos (Gümüşçay) Vadisi'ne bakan ve tarım arazilerine hâkim konumda kompleks bir villa yapısı bulunmuştur. Diğer taraftan Suriye Caddesi'nden kuzeye ayrılan ara sokak üzerinde bulunan Pithoslu Mekân'ın ilk kullanımı bir sivil konut olup, daha sonra bir atölyeye dönüştürülmüştür. Şüphesiz kent alanına yayılan konut alanları ilerde yapılacak kazılar sonunda ortaya çıkarılabilecektir.

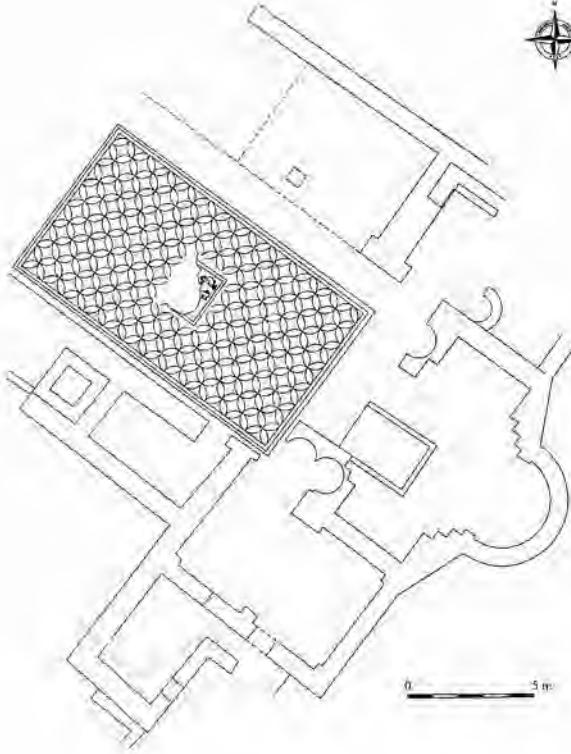
Güney Roma Villası (Plan no. 35)

Mozaikli Roma Villası, Laodikeia'nın güneybatısından geçen TCDDY hattının yaklaşık 30 m kuzeyindedir. Burası Aphrodisias Caddesi ve Kapısının hemen dışıdır (Resim 39). Yapının ilk izleri kaçak kazılar sonunda ortaya çıkarılmıştır.

2006 yılı kazı çalışmalarında Roma Villası'nın doğu-batı yönünde 24.23 m, kuzeydoğu-güneybatı yönünde ise 27.80 m ve toplamda 674 m²'lik kısmı ortaya çıkarılmıştır. Uzun yıllar alanın traktörle sürülmesi ve tesfiye edilmesi nedeniyle, villanın yer yer 40-60 cm duvarları ayakta kalabilmiştir. Ayrıca mozaiklerin de yarıya yakını tarımsal sebeplerle tahrip olmuştur. Bununla ilgili olarak mozaikler üzerinde sökölme ve pulluk izi tahribatları izlenebilmektedir.

Res. 87a
Güney Roma
Villası (havadan).

Res. 87b
Güney Roma
Villası'nın planı.

Res. 87c Güney Roma Villası'nın ısıtma sistemi bölümü (hypokaust).

Mozaikli Güney Roma Villası; dikdörtgen geniş iç avlu (atrium), bunun sonunda olasılıkla havuz olabilecek apsisli mekân ve avlunun iki yanında sıralanan diğer mekânlardan oluşan karmaşık bir yapıdır (Resim 87ab).

Kazı çalışmalarında; dikdörtgen şeklindeki büyük taban mozaikli kısım (atrium-iç avlu, 16 x 8.75 m mekân, 14.96 x 8.60 m mozaik), onun ilerisindeki apsisli (apsis r. 3.47 m) mekan (8.25 x 8.25 m), büyük taban mozaikli mekanın sağında beş, solunda ise iki oda olmak üzere toplamda 9 mekan açığa çıkarılmıştır. Bunlardan büyük taban mozaikli kısım (atrium-iç avlu) dışında, güneydoğuda yer alan odanın (7.25 x 4.66 m) tabanında da mozaikler (4.32 x 4.57 m) bulunmuştur. Mozaikler tamamen taş tesseralardan yapılmıştır.

Büyük Taban (atrium-iç avlu) Mozaikleri: Büyük taban mozaikleri sarı tesseralardan yapılan ana fon, dış çerçeve içine yapılan geometrik süslemelerle, ortadaki küçük çerçeve içinde yer alan balık figürlerinden oluşur. Dış bölümde kuzey duvardan itibaren 105 cm'lik sarı-fonlu kenar bölümü yer alır (Resim 87d). Bundan sonra 10 cm'lik gri ve tonlarında yapılmış dört sıralık çerçeve, içte ve dışta tek sıra

Res. 87d Güney Roma Villası'nın iç avlusu (atrium) ve 2 no'lu mekân mozaikleri.

beyaz ile ayrılmıştır. Bunun iç kısmında ise sarı ve yer yer yanmadan dolayı kırmızının yer aldığı etrafı bir sıra beyaz ile çevrelenmiş 15 cm'lik bant yer almaktadır. Bu bantın içinde tek sıra koyu gri den yapılmış tessera bulunmaktadır. Bunun içinde geometrik bordürler ve ortada balıkların bulunduğu kare çerçeveli bölüm yer alır. Daireler tek sıra gri tesseralardan yapılmıştır. Çapları 93.5-96 cm arasında değişen çemberlerin her dört tarafta çember yayları döndürülerek ana geometrik motifler ortaya çıkarılmıştır. Her çemberin iç kısmında ise 25-26 cm arasında değişen koyu gri kare, bunun içinde orta noktada beyaz bir tessera'nın yer aldığı süsleme bulunur. Her bir çember bir sıra gri, onun yanında beyaz tessera ile oluşturulmuştur. Çemberlerin kesişme alanlarında ise 11 cm'lik kareler oluşmuştur. Bu kareler dışta beyaz tesseralarla çevrelenmiş, iç kısımları ise koyu gridir. Mozaik bir sistem içinde oturtulmuştur. Bu çemberlerin kesişmesi küçük merkezden bakıldığında dörtlü yaprak oluşturur. Ana zemindeki tesseralar sarı küpçüklerden (abaculus) yapılmıştır.

Orta bölümde kuzey yandan 3.22 m içte yer alan olasılıkla kare bir çerçeve içinde yunusların yer aldığı süsleme dikkat çekicidir (Resim

Res. 87e Güney Roma Villası'nın 2 no'lu mekânı.

Res. 87f Güney Roma Villası'nın iç avlu (atrium) mozaiklerinden yunus detayı.

87f). Dış kısmındaki tesseralar genellikle 1 x 2.5 cm ve 2 x 3 cm arasındaki küpçüklerden oluşur. Ortadaki ana bordür dış kısmında tek sıra gri çizgi ve bunun köşelerinde kare (23 x 23 cm), orta kısmında üçgen (yük. 14 cm, gen. 26 cm) bulunmaktadır. Bundan sonra 11 cm genişliğinde beyaz bant ve onun içinde yer alan dört sıra küpçükten oluşmaktadır. İçteki gri bant, 9 cm genişliğinde dört sıra gri küpçükten yapılmıştır.

Ortada merkezde yer alan ve kareye yakın dikdörtgen şeklinde (1.90 x 2.32 m) olduğu anlaşılan çerçeve içinde yunus balığı figürleri bulunur. Balık figürlü bölümün 1/3'lük kısmı sağlam kalabilmiştir. Yunus balıklarının bulunduğu alan, doğu-batı yönünde 1.48 m genişliğidedir. Ancak kuzey-güney bölümünün tahrip olmasından dolayı genişliği bilinmemektedir. Figürlü merkezdeki tesseralar (tesella şeklinde) daha küçülmüş (1.4 x 0.8 cm, 1 x 1 cm arası) olup, işçilik daha özenlidir. Çerçeve içinde sadece kuzey köşede sağlam tek balık, onun batısında bir kuyruk, doğu kısmında balık gövdesi ve sorguçlar kalabilmiştir. Doğu köşede ise ağzında olasılıkla başka bir balığın kuyruk kısmı olan diğer bir balık görülmektedir. Balığın gövdesi dış kısımda koyu gri, onun içinde gittikçe açılan maviye dönen ve kirli beyazdan, beyaza giden küçük tesseralardan yapılmıştır. Gövdeden kuyruğa giden kısım da benzerdir. Baş, ortada üst ve altta beyaz tesseralardan, göz koyu gri beş tesseredan yapılmıştır. Üstteki sorguç geriye doğru kırmızı ince tesseralarla çevrilmiş, ortasında tek sıra sarı tessera bulunur. Baş altındaki sorguç, yine aynı şekilde tek sıra kırmızı ve sarı tesseralıdır.

Balığın açık olan ağzı tek sıra kırmızı ve sarı tesseralardan oluşmuştur. Ağzın uç kısmında koyu-açık gri, aralarında beyaz renkler olan olasılıkla yutmakta olduğu balığın kuyruğu bulunur. Mevcut sağlam olan balığın kuyruğu da aynı şekildedir. Kuyruklar tek sıra gri, kırmızı, sarı renkte yapılarak, yelpaze şekli verilmiştir. Ana zeminde suyun içinde balıkların olduğunu göstermek için tesseralar beyaz, kirli beyaz ve daha çok soluk mavi renklerden yapılmıştır. Bunlar dönüşümlü olarak sıralandığından su dalgası şeklinde görülmektedir. Burada balıkların bulunduğu fonda su ve suyun dalgası farklı renklerdeki daha küçük tesseralarla gösterilmiştir.

Kuzeydoğu köşede yer alan iki balığa göre, panelin tamamında sekiz yunus balığı olmalıdır. Merkezde ise bir figürün varlığı düşünülebilir. Yunuslar, hareketli “S” şeklinde yapılmış ve böylece ana merkezde bir boşluk meydana getirilmiştir.

2 Nolu Küçük Mekan Mozaikleri: Dikdörtgen şeklindeki mekan iki bölümlü olup, yarısı mozaikli, diğer yarısı ise mozaiksizdir. Mozaikli bölümde (4.32 x 4.57 m) sağlam kalabilmiş ve daha küçük tesseralardan yapılmış süslemeler bulunur (Resim 87e). Bu süslemeler büyük avlu mozaiklerinden farklı olarak; kare ve içinde daha küçük yapılmış baklava, onun da içinde dört çenetli ve yaprakları üçgen şeklinde sonlanan rozet-çiçek motifleri olan kompozisyonlardan oluşur. Bu kompozisyonda, dıştaki kareyi çevreleyen kum saati motifleri, sekiz kollu bir yıldız oluşturur.

Mekânın mozaiksiz yapılan doğu kısmında duvardan 20 cm ayrılmış olan ve 1.80 m uzunluğundaki mermer plakalı bölüm, olasılıkla ısıtma sistemiyle ilgilidir.

Güney Roma Villası kazılarında büyük taban mozaikli iç avlunun kuzeyinde bulunan olası fırın, güneyinde açığa çıkarılan kuyu, hypokaust ısıtma sistemi ve çift kulplu amphora parçaları ile yoğun cam cürufları, yapının çok yönlü üretime dayalı bir kompleks olduğunu ortaya koyar (Resim 87c). Kazı çalışmalarında bol miktarda ele geçen tuğla çiviler ise kaplamalarla ilgilidir.

Laodikeia Güney Roma Villası’nda ele geçen sikkeler ve buluntular; villanın M.S. 3. yy’da yapıldığını, 4. yy’da yoğun olmak üzere, 5. yy’ın ilk çeyreğine kadar kullanım gördüğünü ortaya çıkarmıştır.

Güney Roma Villası, Asopos’un (Gümüşçay-Goncalı Deresi) suladığı verimli tarım arazisine hâkim konumdadır (Resim 12a). Villa sahibi, Geç Roma İmparatorluk Dönemi’nde (M.S. 4. yy ve 5. yy’ın ilk çeyreğinde) bu arazileri işlemenin yanı sıra, değişik üretimler de (cam, şarap, zeytinyağı gibi) yaparak, bunları Laodikeia’da satmış olmalıdır. Ele geçen Attouda ve Hierapolis şehir sikkeleri ve kurşun mühürler ise komşu kentlerle olan ticari ilişkileri belgelemektedir. Bu yönüyle villa değişik amaçlara göre planlanmış tarımsal ve sanayi üretimine yönelik karmaşık bir yapıdır.

Res. 88 Batı Tiyatrosu'nun güneyindeki yapı (havadan).

Batı Tiyatrosu'nun Güneyindeki Yapı (Plan no. 41)

Batı Tiyatrosu'nun 50 m güneyinde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, dikdörtgen (9.77 x 6.34 m) bir yapı kalıntısı yer almaktadır (Resim 71, 88). Yapının kalabilen duvarlarının yüksekliği 1.07 m olup, duvar kalınlıkları 0.86-1.30-1.37 m arasında değişmektedir. Yapı, devşirme mermer, traverten bloklarla, çay taşı+kireç harçlı olarak, Roma İmparatorluk Dönemi yapısının üzerine, Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiştir. Alanda görülen mermer blokların bezemeleri, Roma yapısının M.S. 2. yy'a tarihlenebileceğini gösterir.

Efes Caddesi Üzerindeki Geç Dönem Mekânları

Efes Caddesi'nin kuzeyinde, caddeye paralel sıralanan bazı yapı kalıntıları vardır. Mevcut kalıntılar geç dönem mekânları olarak, dikdörtgen planlı traverten-mermer devşirme bloklar ve çay taşı+kireç

Res. 89a Efes Caddesi ve Kapısı alanı (havadan).

Res. 89b Efes Kapısı ve Caddesi'nin kuzeyindeki geç dönem mekânları.

harçlı olarak yapılmışlardır (Resim 89ab). Bu yapıların bazılarının duvarları, Erken Bizans Dönemi mimari özelliği olarak, yoğun kireç harçlı, tuğla ve taş atkılı olarak yapılmıştır. Kalıntılar, cadde yanındaki portikler ve gerisindeki dükkân sıralarına aittir. Dükkân sıraları, Aphrodisias ve Hierapolis Caddesi kavşağına kadar devam etmektedir (Resim 89c). Bunların önünde yer alan portiklerin tabanlarının opus sectile tarzında döşendiğini gösteren parçalar yer alır. Benzer döşemeler Suriye Caddesi portiklerinde de tespit edilmiştir. Efes Kapısı'nın kuzeyindeki yamaçlarda yer yer duvar izleri kalabilmiştir. Bunlar, Bizans Dönemi'nde Efes Caddesi etrafında yoğun bir yerleşimin varlığını gösterir.

Res. 89c
Hierapolis Caddesi
üzerinde yer alan
dükkân sıralarına
ait duvar izleri.

Res. 90a Batıdaki dikdörtgen planlı yapı.

Res. 90b Batıdaki dikdörtgen planlı yapı alanındaki friz bloğu parçası.

Batıdaki Dikdörtgen Planlı Yapı

Batı Hamamı'nın 50 m kuzeyinde ve Efes Caddesi'nin güney yanında yer alan doğu-batı doğrultulu 7-8 m yüksekliğindeki dolgu toprakla örtülü tepe, uydu fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla dikdörtgen planlıdır (Resim 67a, 90a). Bu yapı ile Batı Hamamı arasında yer alan traverten bloklardan yapılmış duvar kalıntıları görülebilmektedir. 14 m genişliğinde, 31 m uzunluğundaki dikdörtgen yapı, olasılıkla Bizans Dönemi kalıntısıdır. Bunun haricinde alanda mermerden yapılmış, sütun parçaları, geison ve arşitrav-friz blokları görülebilmektedir. Alandaki arşitrav-friz bloklarının bezeme üslubu, Severuslar Dönemi (M.S. 3. yy) karakterini gösterir (Resim 90b).

Doğudaki Dikdörtgen Planlı Yapı

Dikdörtgen yapı (13 x 10.5 m), doğu-batı doğrultusunda yapılmış olup, Doğu Bizans Kapısı'nın 200 m güneydoğusunda yer alır. Yapıda traverten blokların alt kısmı, kireç harç+çay taşı bir zemin ile desteklenmiştir. Bu alanda traverten bloklar, yarı işlenmiş traverten sütun tamburu parçası ve mermer mimari bloklar göze çarpmaktadır.

Kuzeydoğudaki Tanımlanamayan Yapı

Dikdörtgen şeklinde doğu-batı doğrultusunda uzanan yapının doğu tarafında apsisli bir bölüm mevcuttur (Resim 91). Çaytaşı, küçük taşlar ve kireç harçlı yapılan temel bölümüne ait alt sıralar yer yer kuzeyde izlenebilmektedir. Alanda devşirme olarak kullanılmış traverten bloklar görülebilmektedir. Kolosal ölçülerde yapılan ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenebilecek olan yapının kullanım amacı tespit edilememiştir.

Res. 91 Kuzeydoğudaki tanımlanamayan yapı kalıntısı izleri.

Lykos Vadisi'nde Hristiyanlık

Laodikeia'daki Yahudi topluluğu, Hristiyanlığa geçişte Aziz Paulos'un ilk vaazlarının kabul edilmesine yardımcı olmuştur. Aziz Paulos'un Kolossaili meslektaşısı Aziz Epaphras'a yolladığı mektuplar Laodikeia, Kolossai ve Hierapolis halkına okunmuştur. Lykos Vadisi'nde Hristiyanlığın yayılması, M.S. 40-50 yıllarından itibaren başlar. Bu din ilk önce Hierapolis'te, Laodikeia'da ve Kolossai'de Yahudi toplulukları arasında yayılmıştır.

Laodikeialılar başta zenginlikleri yüzünden bu yeni dine fazla ilgi göstermemişlerse de, daha sonra Hristiyanlık bölgede hızla yayılmıştır. Aziz Paulos'un yazdığı mektuplardan (Colossaili'lere Mektup'ta, I, 2 ve IV, 15-16) Laodikeia'nın erken bir Piskoposluk merkezi olduğu anlaşılır, ama İncil (Vahiy, III, 14) Laodikeia Kilisesini sadece "Ilık" (ne soğuk ne sıcak) olmakla suçlar. Vahiy'de Laodikeia'nın en gözde Yedi Kilise'den biri olduğu belirtilir ve İncil'deki bu referansı birçok

yazıt da destekler⁸. Bu yazıtların çoğu W. M. Ramsay tarafından toplanmış, L. Robert ve T. Corsten'in çalışmalarıyla eklemeler yapılmıştır. Günümüzde Laodikeia kazılarındaki epigraflar ve arkeologlar, bu çalışmaları sürdürmektedir.

Hristiyanlığı serbest bırakan imparator Büyük Constantinus'un ölümünden sonra (M.S. 337) başlayan Hristiyanlık tartışmaları, daha önceki pagan dinleriyle ilgili çekişmelerin yerini almıştır. Laodikeia'da toplanan Laodikeia Evrensel Meclisi (M.S. 345) Hristiyanlığa karşı gelenleri (heretikler) belirleyen tanımları bildirmiştir. Laodikeia Kanunları (M.S. 350'de 59 kanun vardı) olasılıkla daha sonra Fıkıh'a (Kilise Kanunu) eklenmiştir⁹.

Hristiyanlığın daha M.S. 1. yy'da Aziz Paulos'un Efes'teki vaazları, Lidya ve Troia'daki gezileri sayesinde, bu yeni din paganları ve Yahudileri kendine çekmiştir. M.S. 1. yy'da Bergama, Efes, Sardes (Salihli), Thyateira (Akhisar), Philadelphia (Alaşehir), Hierapolis (Pamukkale) ve Laodikeia, Hristiyan Kiliseler unvanı almıştır. Bu onursal bir unvandır. Çünkü Hristiyanlık, Büyük Constantinus zamanında (311-312) serbest bırakılınca kadar, ilk inananlar evlerde gizli olarak toplantılar yapmışlar ve bu yeni dini yaymışlardır.

M.S. 6 Eylül 166'da Laodikeia'da Sagaris Martyr (şehit) edilmiştir. M.S. 325'de Konsül Piskopos Nounechios, 341'de Aristonikos, 448'de II. Nounechios, 553'de Joannes, 680'de Tiberius, 787'de Eustathios, 869'dan önce Theodoros, 869'da II. Sisinnios, 879'da Paulus ve Symeon, 1082'de Michael Piskopos olarak atanmıştır. 1158'de Türkler Laodikeia'ya (Kaleiçi'ndeki yeni kent) geldiğinde başpiskopos Solomon'dur.

Lykos Vadisi'nde Kolossai, Arkaik-Klasik Dönemdeki ününe, M.S. 1. yy'da Hristiyanlığın vadiye yayılması için, Aziz Epaphras ile

---

⁸ W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford, 1895; W.M. Ramsay, *The Social Basis of Roman Power in Asia Minor*, Aberdeen, 1941; L. Robert, "Les inscriptions," in *Laodicee du Lycos. Le Nymphée. Campagnes 1961-1963*, (ed. by J. des Gagniers), Paris, 1969; T. Corsten, "Die Inschriften von Laodikeia am Lykos", Bonn 1997.

⁹ H. R. Percival, trans., *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church*, Oxford 1900, s. 123-160.

tekrar ulaşmıştır. Çünkü Aziz Paulus'un mektuplarının okunması ve dinin yayılması görevi, Kolossaili Aziz Epaphras'a verilmiştir. M.S. 4. yy'dan sonra Kolossai eski önemini kaybedince, M.S. 7. yy'dan itibaren yeni kurulan Khonai (Honaz) önem kazanmaya başlanmış ve bu dönemde yapılan kiliseden dolayı St. Michael olarak da anılmıştır (Resim 25).

St. Michael, Anadolu'nun en büyük kilisesidir. Günümüzde bu büyük ve önemli kiliseden hiçbir iz yüzeyde görülmemektedir. Kolossaili yazar Niketas Khoniates (6/231) Myriokephalon Savaşı öncesi Bizans İmparatoru Manuel'in *"fevkalede büyük, şahane güzellikte ve her bakımdan hayranlık uyandıracak bir sanat eseri olan Baş melek Mihail kilisesini ziyaret ettiğini bildirmiştir"*. Bu ifadeden 11. ve 12. yy'da bile bu kilisenin çok önemli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. M.S. 451'de Epiphanius, 692'de Cosmos, 787'de Dositheus, 860'da Samuel, Kolossai-Khonai'ye başpiskopos olarak görev yapmışlardır.

Hierapolis, Bizans tarihi için önemli bir kenttir. Çünkü bu kent, antik dönemdeki kutsallığını ve saygınlığını, Bizans Dönemi'nde de sürdürmüştür. Hierapolis'te Hristiyanlık M.S. 4. yy'dan itibaren

Res. 92 Hierapolis Aziz Philippus Martyrium'u ve buna ulaşan yol.

hızlı bir şekilde gelişmiştir. Kentin kutsallığı ve önemi, M.S. 80 yılında Oniki Havariden biri olan Aziz Phillippus'un, yeni dini yaymak için Hierapolis'e geldiğinde, kızıyla birlikte Martyr (şehit) edilmesinden kaynaklanmaktadır. Laodikeia'da olduğu gibi Hierapolis'te de kuvvetli Yahudi topluluğunun varlığı, Hristiyanlığın erken meydana çıkmasına zemin hazırlamıştır.

M.S. 4. yy sonu – 5. yy başlarında, Aziz Philippus'un kutsal alanının yapılmasından sonra kent, Metropol unvanına yükselmiştir. Aziz Philippus kutsal alanı, Hierapolis'in dinsel kimliğinin, Hristiyanlık için ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Aziz Philippus kutsal alanı, şehrin en üst noktasındaki tepe üzerinde yer almaktadır. Bu haliyle ve heybetiyle Hristiyanlığın Hierapolis'deki hâkimiyetini sembolize eder (Resim 92).

Laodikeia Kiliseleri

Laodikeia'daki mevcut kiliseler, Erken Bizans (M.S. 5-7. yy) Dönemi yapılarıdır. M.S. 4. yy'da ise daha çok yeni dine özgü şapeller inşa edilmiştir. Bu kiliseler Laodikeia'nın "*Metropol Kenti*" olduğunun en önemli kanıtlarıdır.

Kalıntıları günümüze kadar ulaşabilen kiliseler içinde; Kuzey Bazilikası ve Kuzeybatı Bazilikası merkezdeki daha geniş olmak üzere üç nefli ve apsisli; Güneybatı Bazilikası tek apsisli olarak inşa edilmiştir. Dış görünüş bakımından farklı olan üç kilise içinde; batıda yer alanı kare, güneyde yer alanı yuvarlak ve doğuda yer alanı oktagon planlıdır. Bu üç yapının iç kısmında dört yanda birer adet olmak üzere, apsis yer alır. Ayrıca Tapınak A, Batı Portiği üzerinde M.S. 4. yy'a tarihlenen tek apsisli bir şapel de kazılarla açığa çıkarılmıştır (Resim 82a).

Korinth Tapınağı ve Kuzey Bazilikası (Plan no. 15)

İki tiyatro arasında kalan ve Lykos Ovası'na bakan düzlükte yer alan tapınağın üzerine daha sonraki dönemde, Kuzey Bazilika'sı inşa edilmiştir. Tarımsal faaliyetler sebebiyle hem tapınağın, hem de Bazilika'nın mimari blokları tahrip edilmiş olup, tapınağa ait mermer

malzemeler doğudaki yamaca rastgele atılmıştır (Resim 93ad). Bu alanda üç faskialı arşitravlar, Korinth sütun başlığı, sütun tamburları, geison-sima blokları gibi malzemeler görülmektedir.

Genel olarak yamaca yığılan mimari bloklara bakıldığında iki tip Korinth başlığı ve değişik çaplarda sütun parçalarının bulunduğu görülmektedir. Bu da düzlükte birden fazla tapınağın varlığını ortaya koyar. Sütunlar da tam yivli ve alt kısmı yarım yivli olmak üzere iki tiptir. Bunlar 25 yivli olup, yiv genişlikleri 8 cm, derinlikleri ise 3 cm'dir. Özellikle de Batı Tiyatrosu'nun güneydoğusunda yer alan iki adet sütun tamburunda da aynı özellikleri görmek mümkündür. Tamburların çapları 0.85-0.86 m arasında değişmektedir. Bu sütunların bir kısmı Batı Tiyatrosu'nun güneydoğusuna kadarki geniş bir alana dağılmış olup, bunlar olasılıkla sonraki dönemlerdeki kullanımlarla ilişkilidir. Korinth sütun başlıklarının yükseklikleri ise 0.82 ile 0.90 m arasında değişmektedir.

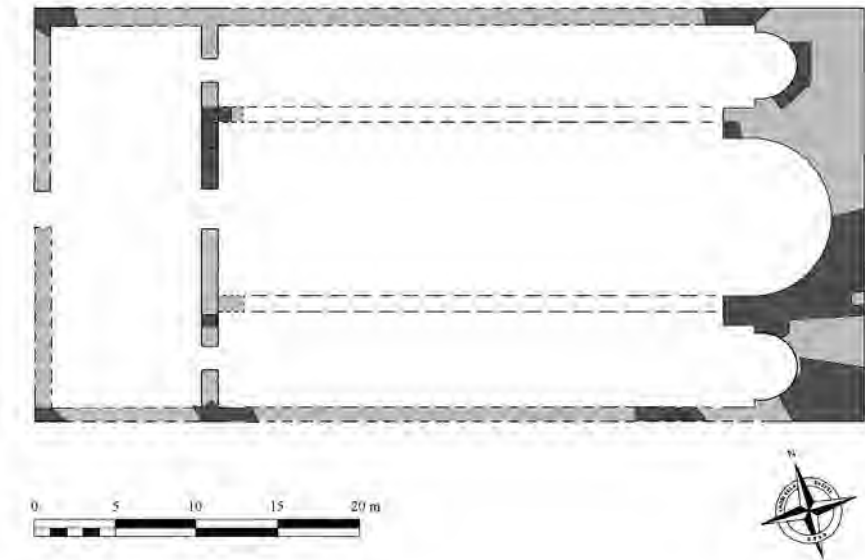
Ayrıca alanda yer alan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait (M.S. 1-2. yy) bazı sütunlar ve Korinth sütun başlıkları yazıtlı olup, konsül ve halkın İmparatoru onurlandığı ve Laodikeia'nın tanınmış ailelerinin bunları yaptırarak diktirdiği ifade edilmektedir (Resim 93ef).

Antoninler Dönemi'ne (M.S. 140-160) tarihlenen bir sikkede üç basamaklı krepidoma üzerinde cephede 8 sütunu olan Korinth başlıklı tapınak, olasılıkla bu alandaki kalıntıların betimlendiği yapılardan biri olmalıdır (Resim 177).

Tapınak üzerinde yer alan Kuzey Bazilikası, traverten bloklardan doğu-batı yönünde üç nefli ve apsisli olarak inşa edilmiştir (Resim 93bc). Dikdörtgen planlı bazilikanın uzunluğu narteks dahil 54 m (narteks 12 m, bazilika kısmı 42 m), genişliği ise 26 m'dir. Duvar kalınlıkları nartekte 1.05 m, apsis kısmında ise 0.85-0.93 m'dir. Merkezde yer alan yarım yuvarlak ana apsisin genişliği 9.75 m'dir. Güney'deki apsisli bölümün genişliği ise 6.58 m olup, olasılıkla kuzeydeki apsisli nefte aynı genişliktedir. Bazilikanın yer yer zemin seviyesindeki bir kısım duvar sıraları izlenebilmektedir. Güneyde yer alan mevcut apsisin çok azı korunabilmiştir. Kuzey Bazilikası, Laodikeia'da Erken Bizans Dönemi'nin en görkemli zamanı olan, M.S. 494 depremi öncesi yapılmış olmalıdır.

Res. 93a Korinth Tapınağı ve Kuzey Bazilikası (havadan).

Res. 93b Kuzey Bazilikası planı.

Res. 93c
Korinth Tapınağı
ve Kuzey
Bazilikası.

Res. 93d
Korinth
Tapınağı'na ait
mimari bloklar.

Res. 93e Yazıtlı Korinth başlığı.

Res. 93f Korinth başlığı.

Kuzeybatı Bazilikası ve Buna Bağlı Diğer Yapılar (Plan no. 17)

Bazilika ve buna bağlı birimler, Efes Yolu'nun kuzey aksındaki ikinci yolun kuzeyinde yer alan tepe üzerinde doğu-batı yönünde inşa edilmiştir (Resim 94ab). Bu kompleks içinde uçta doğu tarafta, üç nefli bazilika yer alır (Resim 94cd). Yapının genişliği 20.33 m, toplam uzunluğu 43.34 m olup, bu uzunluğun 12.84 m'lik bölümünü narteks oluşturmaktadır. Mevcut görülebilen örgü sistemi düzgün kesilmiş traverten bloklardan oluşmaktadır. Üç nefli yapının ortadaki ana nefi 5.76 m genişliğinde olup, kuzey apsis 4.36 m, güney apsis ise 3.60 m'dir. Bu iki apsis hem ana apsise göre daha geride, hem de genişlikleri eşit değildir. Güney duvarının alt kısmı topografyaya uydurulmak için çaytaşı+kireç harçlı yaklaşık 50 cm'lik dolguya sahiptir (Resim 94e). Bu yönde mevcut kalabilen traverten duvarların yüksekliği 1.20 m'dir. Alanda dağınık halde birçok mermer mimari blok görülebilmektedir. Güney nefin içinde mermerden yapılan ilk kullanımda Roma İmparatorluk Dönemi kapı sövesi olan blok, ikinci kez M.S. 5. yy'da taç bloğu (uz. 1.22 m, gen. 0.75 m, yük. 0.38 m)

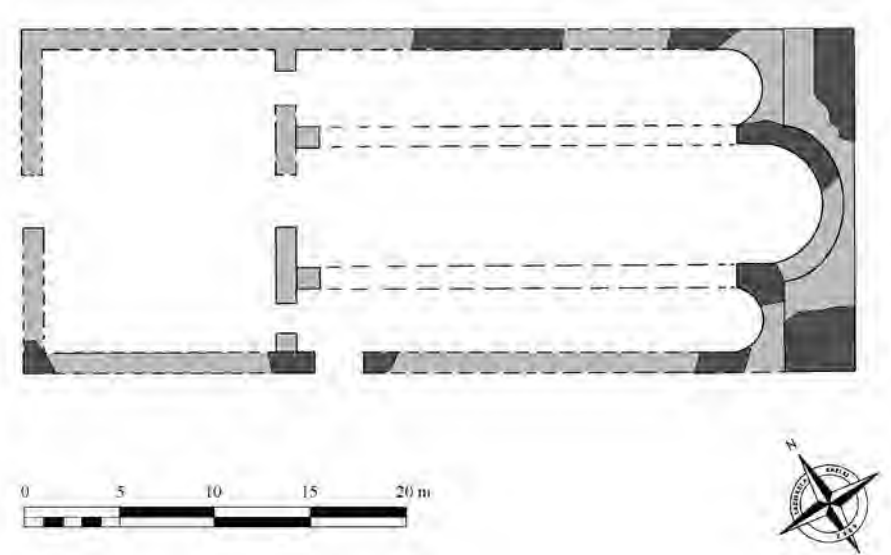
Res. 94a
Kuzeybatı Bazilikası
alanı genel.

Res. 94b
Kuzeybatı Bazilikası
ve alanının planı
(Traversari 2000, Tav.
21'den düzenleme).

Res. 94c Kuzeybatı Bazilikası (havadan).

Res. 94d Kuzeybatı Bazilikası planı.

olarak yeniden düzenlenerek bazilikada kullanılmıştır (Resim 94f). Bloкта açık ve kapalı palmetler arasında merkezde 8.5 x 9 cm ebadında, 10 cm yüksekliğinde haç yer almaktadır. Taç kısmındaki bezeme, Caracalla Nymphaeum'unun en son kullanımıyla bağlantılı olarak tipik M.S. 5. yy süslemesidir. Benzer şekilde kırık halde birçok mimari blok ve mermer plaster başlık parçaları, devşirme malzeme olarak görülebilmektedir.

Kuzeybatı Bazilikası'nın hemen güneyinde yer alan dikdörtgen yapının (11.70 x 5.40 m) duvarlarının örgü sistemi; devşirme sütun, ayak, gibi Roma İmparatorluk Dönemi mimari bloklarıyla, opus caementicium tekniğinde (çaytaşı, moloztaş, kiremit, kırıntılı katkılı kireç harç) yapılmış duvardan oluşur (Resim 95a). Yapının duvar kalınlıkları 1.0 m civarındadır. Olasılıkla hemen batı tarafındaki Roma İmparatorluk Dönemi yapısının mimari blokları buraya taşınmıştır. Kesin olmamakla birlikte yapı, Kuzey Bazilika'sının vaftizhanesi olabilir. Bununla ilgili olarak güneybatı köşesinde pişmiş toprak künk sistemi görülebilmektedir (Resim 95b). 13 cm çapındaki künk geçişinin içindeki kalker tortusu, sistemin temiz su için olduğunu göstermektedir. Künk sistemi geçişinin üzeri, mukavemetini arttırmak için tuğla kemerle örülmüştür.

Vaftizhane olabilecek bu dikdörtgen yapının 5 m batısında, 14.80 m uzunluğundaki devşirme Roma İmparatorluk Dönemi mermer bloklardan yapılmış duvar da yine bazilikanın bulunduğu kompleksle bağlantılı olmalıdır (Resim 96a). Tepe ve yamaçlarda yoğun şekilde mermer mimari bloklar dağılmış durumdadır. Devşirme olarak kullanılan Roma İmparatorluk Dönemi mermer mimari bloklar arasında; İonik yivli sütun tamburu parçaları, arşitrav-friz blokları, paye başlıkları, kaideler, geison blokları, yazıtlı bloklar, kemer arşitravı gibi malzemeler görülebilmektedir. Mermer mimari bloklar bu alanda olasılıkla bir Roma İmparatorluk Dönemi tapınağının varlığını ve bazilikanın bunun üzerine yapıldığını göstermektedir. Soffitli arşitrav-friz bloğu üzerindeki ranke süslemeleri, M.S. 2. yy'n stil özelliklerini yansıtmaktadır. Köşelerde akanthus yapraklarıyla süslü dil motifinin yer aldığı alt kısmında ise İon kymationlarıyla bezenmiş olan paye başlığının stili, ise M.S. 3. yy özellikleri göstermektedir (Resim 96b).

Res. 94e Kuzeybatı Bazilikası duvar örgü sistemi.

Res. 94f Kuzeybatı Bazilikası'ndan devşirme haçlı taç bloğu (Erken Bizans Dönemi).

Res. 95a Kuzeybatı Bazilikası yanında devşirme ve opus caementicium duvar.

Res. 95b Kuzeybatı Bazilikası yanında yer alan duvardaki künk sistemi geçişi.

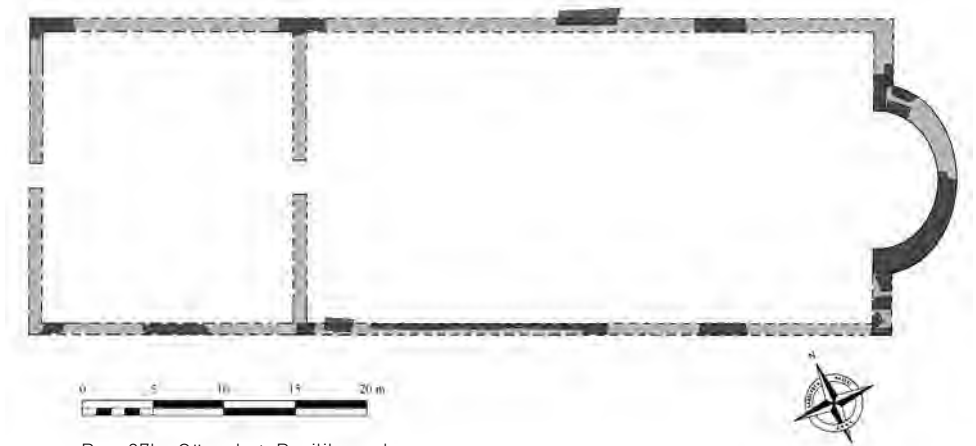
Res. 96a Kuzeybatı Bazilikası'nın batısındaki devsirme örgü duvar.

Res. 96b Kuzeybatı Bazilikası alanından paye başlığı.

Res. 97a Güneybatı Bazilikası'nın apsisli bölümü.

Res. 97b Güneybatı Bazilikası planı.

Güneybatı Bazilikası (Plan no. 16)

Aphrodisias Caddesi'nin yaklaşık 80 m doğusunda, sur duvarlarının 20 m kuzeyinde yer alan yapı, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, dikdörtgen planlı ve tek apsislidir (Res. 97ab). Yapının doğu duvarlarında ve apsiste iki sıra düzgün kesilmiş traverten bloklar korunabilmiştir. Mevcut doğuda yer alan duvarların yüksekliği 0.75 m olup, ince bir işçilik gösterir. Yapı 52 m uzunluğunda, 21.40 m genişliğinde olup, bunun 17.70 m'sini narteks oluşturur. Apsis genişliği 8 m, duvarlarının kalınlığı ise 1.20 m'dir. Apsisteki duvarlarda görülen dübel delikleri, kaplamaların varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte bazilika içinde görülen kahverengi, mavi, beyaz mermer kaplama parçaları yapının, çok renkli kaplamalara sahip olduğunu gösterir. Ayrıca mozaik parçaları da en azından taban veya apsisin tonozunun tamamı ya da bir bölümünün mozaik kaplı olduğunu akla getirmektedir. Yapı etrafında dağılmış olarak devşirme mermer ve traverten bloklar görülür. Bazilikanın kuzeybatı yanında yer alan düzgün kesilmiş traverten bloklar, yapının vaftizhanesine ait olabilir.

Caracalla Nymphaeumu'nun Batısındaki Kilise (Plan no. 18)

Yapının batısındaki tek sıra ve apsisli bloklarla, güney kısmında kısmen dağılmış haldeki görülen blokların oturduğu alanın durumu izlendiğinde yaklaşık 22 x 22 m ölçülerinde kare planlı olduğu anlaşılmaktadır (Resim 98ab). Bu durumda batı tarafta apsis izlenebildiğinden yapının dört yönde apsisli ve üzerinin kubbe örtülü olduğu ortaya çıkar. 5.70 m genişliğindeki apsis, düzgün kesilmiş traverten blokların atkılı şekilde dış duvarlarla bağlantılı ve destekli olarak örülmesiyle oluşturulmuştur. Ancak yapının diğer bölümlerinde bloklar yer yer taşınarak götürüldüğü için hiçbir iz takip edilememektedir.

Alandaki başlık parçaları, istiridye şeklindeki niş üstü aediculası ve dış kesimli geison blokları, hemen doğudaki Caracalla Nymphaemu'ndan getirilmiştir (Resim 98c). Caracalla Nymphaeumu M.S. 5. yy'da vaftizhaneye dönüştürüldüğünden bu yapı, vaftizhanenin kilisesi olmalıdır.

Res. 98a Caracalla Nymphaeum'un batısındaki kilise (havadan).

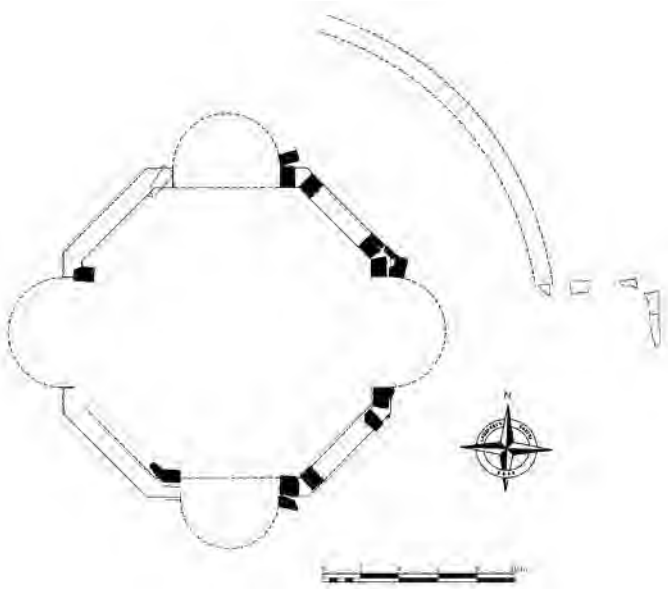
Res. 98b Caracalla Nymphaeum'un batısındaki kiliseden apsis detayı.

Res. 98c Caracalla Nymphaeum'un batısındaki kilisedeki istiridye şeklinde niş üstü aediculası.

Oktogonal (Sekizgen) Planlı Doğu Bizans Yapısı (Plan no. 14)

Suriye Kapısı'nın güney tarafındaki yükselti üzerinde yer alan yapı kalıntısı, Doğu Hamamı'nın 300 m güneyindedir (Resim 99ab). Sadece alt bölümlerindeki traverten blok sıralarının bir kısmı sağlam kalmıştır. Yapı, oktagon (sekizgen) planlı olup (15 x 15 m), dört tarafında birer apsis yer alır ve olasılıkla da üstü kubbe örtülüdür. Bu haliyle Hierapolis Aziz Philippus Martyrion'u ile benzer plan tipini yansıtmaya karşın, daha küçüktür. Oktagon yapının bulunduğu alanda çok renkli mermer kaplamaların olması, duvar kaplamalarıyla bağlantılıdır. Alanda yer alan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait mermer arşitrav-friz bloğu, devşirme olarak burada kullanılmıştır.

Res. 99a
Oktogonal Doğu
Bizans Yapısı planı
(Traversari 2000,
Fig. 58'den
düzenleme).

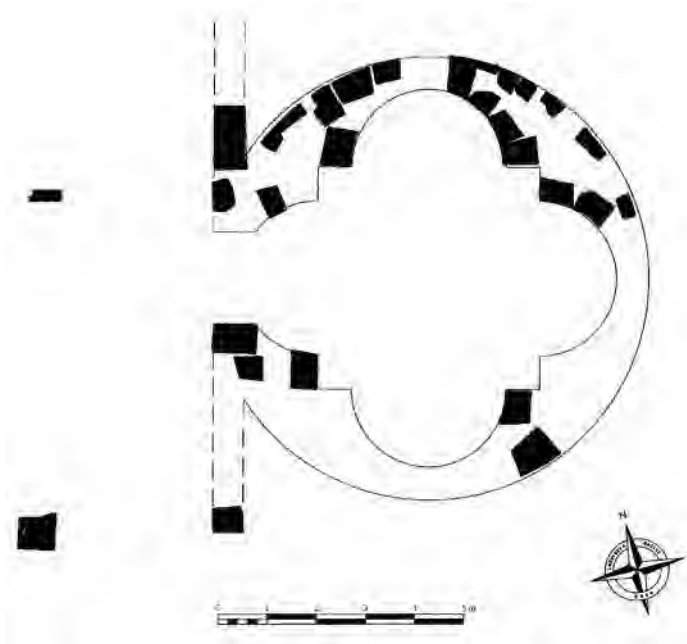
Res. 99b
Oktogonal
Doğu Bizans
Yapısı apsisli
bölüm.

Yuvarlak (Rotonda) Bizans Yapısı (Plan no. 13)

Yuvarlak planlı yapı, II. Su Dağıtım Terminali'nin yaklaşık 200 m güneybatı tarafında yer almaktadır. Devşirme mermer ve traverten bloklardan inşa edilmiştir (Resim 100ab). Olası küçük kilise yapısına giriş, batı kısımda yer alan 2.30 m'lik kapıyla sağlanır. Giriş kısmında da olmak üzere dört yönde birer apsisi bulunur. Sağlam kalabilen kuzey apsisin genişliği 3.10 m, doğu apsisin ki ise 3.90 m'dir. Kuzey ve doğu apsis arasındaki geçiş bölümünde kare kesitli mermer bir ayak olduğunu gösteren blok yer almaktadır. Bu haliyle dört apsisin üzeri yarım, orta mekân ise kubbeyle örtülü olmalıdır. Apsislerin köşe kısımlarından alınan çapraz ölçü 5.50 m olup, yapının dışdan dışa çapı ise 9 m'dir. Alanda görülen mermer parçalardan yapının mermer kaplamalı olduğu anlaşılmaktadır. Kilise yanında bulunan mermer blok (uz. 52 cm, gen. 42 cm, yük. 31.5 cm) üzerinde haç kabartması yer almakta olup, devşirme malzeme olarak kullanılmıştır (Resim 100c).

Res. 100a Yuvarlak (Rotonda) Bizans Yapısı.

Res. 100b
Yuvarlak
(Rotonda)
Bizans Yapısı
planı (Traversari
2000, Fig. 55'den
düzenleme).

Res. 100c Yuvarlak (Rotonda) Bizans Yapısı'ndan haçlı blok.

Tekstil ve Üretim Atölyeleri

Laodikeia'nın antik dönemdeki en önemli avantajı, ana yol kavşağında kurulmuş olmasıdır. Bu sayede gelir kaynaklarının başında üretim, pazarlama ve dağıtım gelmektedir. Ova ortasındaki kent, çevrede kurulmuş olan; Attouda, Trapezopolis, Karura gibi merkezlerde üretilen malları alıp, tüketiciye ulaştırmıştır. Salbakos (Babadağ) yamaçlarında yetişen koyunların yünlerinin boyandığı ve dokunduğu kent şüphesiz Laodikeia'dır. Özellikle Kazanes Vadisi (Acıpayam Ovası) yerleşmeleri (Themisonion, Eriza, Phylakaion) canlı hayvan ve hububat yönünden satım için büyük ölçüde Laodikeia'ya bağlıydı. Yakın zamana kadar hem Sarayköy İlçesinde, hem de Acıpayam İlçesi'nde haftada bir kurulan pazar, antik geleneğin günümüze kadar yansıması olarak yorumlanabilir. Laodikeia'nın antik dönemdeki üretim ve buna bağlı pazarlama merkezi oluşu, günümüz Denizli'sinde devam etmektedir.

Tekstil Üretimi

Antik dönemde Frigya Bölgesi'nin batısında yer alan, Lykos Vadisi kentlerinde üretilen tekstil ürünleri büyük bir ün kazanmıştır (Resim 101). Hellenistik Dönem'den itibaren Laodikeia, Kolossai ve Hierapolis, ürettikleri yünlü dokumalar sayesinde zenginleşmiş ve büyümüşlerdir (Resim 19). Özellikle Laodikeia'da üretilen yünlü dokumalar büyük ün kazanmıştır. Bu yünlüler, Roma dâhil olmak üzere, Akdeniz Havzası'nın büyük bölümüne ihraç edilmiştir.

Laodikeia, ticarete ulaştığı mevki ile antik dünyada haklı olarak büyük bir ün sağlamıştır. Bu zenginliğin en büyük kaynaklarından birisi de Laodikeia'da yetiştirilen kuzguni renkli bir tür koyun ve bunların yününden sağlanan dokuma ürünleridir. Bu ürünler hakkında antik kaynaklar önemli bilgiler aktarmıştır. Strabon (XII.7.16), Laodikeia'da kuzguni siyah renkli, yünü çok yumuşak bir cins koyun yetiştirildiğini, bu koyunların yünlerinin Milet'te (Balat) yetiştirilen koyunlarınkinden dahi üstün olduğunu, bu sayede Laodikeialıların büyük gelirler elde ettiklerini yazmıştır. Vitruvius'da (VIII.3), koyunların yünlerinin yumuşak oluşunu, içtikleri bölgenin çürük kokulu suyuna bağlamıştır.

Res. 101 Laodikeia’da antik giysilerle gösteri yapan PAÜ Arkeoloji Bölümü öğrencileri.

Kentin ana üretimi her çeşit kaliteli giysi ve halı üzerinedir. Doğu bölgelerinde yaygın kullanılan ve az da olsa kumaş içeren bir çeşit küçük ve ucuz pelerin, Laodikeia’da üretilirdi ve adı “*Laodicia-Laodikene*” idi. Bu pelerinler omuzlarda fibulalar ile tutturuluyordu. Laodikeia’da üretilen bir diğer giysi de Batı bölgeleri orijinli olan “*Birros*”du. İki çeşit olarak üretilen bu giysinin “*Nervii*” adı altında üretilenleri daha kaliteliydi ve Laodikeia Birros’undan daha pahalıydı.

En az iki tip olan tunikler ya da iç giysiler de Laodikeia’da üretiliyordu. “*Delmaticae*” olarak adlandırılan kumaşlar, nakışsız ve sadece mor bordürlü olarak süsleniyordu. Bu giysi kumaş kalınlığı, renkleri ve motiflerine göre üç farklı şekilde ayırt ediliyordu. Oldukça ünlü olan Laodikeia tuniklerine “*Trimita*” adı veriliyordu. Bu ününden dolayı Laodikeia, M.S. 4-5. yy’da Chalcedon (Kadıköy) Konsül listelerinde “*Trimitaria*” olarak adlandırılmıştır.

Üretimi yapılan diğer bir tunik çeşidine “*Paragaudia*” deniyordu. Bunların düz olanlarına göre, mor renkli ve kenarları bordürlü olanları daha pahalıydı. Laodikeia’da üretimi yapılan diğer giyim eşyalarından birisi de yağmurdan korumak amacıyla üretilen “*Phainoula*”dır. Bu dış giysi, Erken İmparatorluk Dönemi’nde “*Paenulae*” adı verilen giysiyle benzerdir. “*Chlanides*” kaliteli saf yünden üretilen bir giysi olup, altın ya da ipek nakışlarla süslüdür. Bu giysiler her iki cinsin de giyebileceği şekilde iki tip olarak üretiliyordu. İşlemeli Chlanideslerin Laodikeia ve Frigya’ya özgü özel üretimler olduğu düşünülmektedir. Laodikeia’da üretilen her bir giysinin yününe, dokunmasına, kalitesine, işlemesine ve şekline ayrı bir özen gösteriliyordu.

İmparator Diocletianus’un (M.S. 284-305) Fiyat Fermanı’nda (M.S. 301) Laodikeia’da üretilen yün ve giysilere ağırlık verilir. Bunlar kalın pelerinler, kolsuz manto ya da chlamydes, üste giyilen güzel mantolar ya da chlanides, yağmurdan koruyan kalın pelerinler ya da paenulae, iğne ya da fibulatoria’lı tek parçalı pelerinler, basit üç dokulu iç çamaşırlar (iki ince ve bir kalın iplik, trimita) ve mor kenarlı sade tuniklerdir (paragaudes)¹⁰. Burda bazı ürünlerin isimleri verilmiş ve yıkanmış Laodikeia yününün yaklaşık yarım kilogramı için 150 denarius fiyat belirlenmiştir. Laodikeia’dan kapüşonlu pelerin için 4.500, en iyi kalite kapüşonlu pelerinler için 5.000, nervii kumaşını taklit eden Laodikene kapüşonlu pelerini için 10.000 denarius fiyat belirlenmiş ve bordürlü tunik için de mor renkli kumaşın fiyatının ilave edilmesiyle belirlenen fiyattan satılacağı belirtilmiştir.

Dinsel değil resmi bir belge olan Ferman’da, Laodikeia giysilerinden bahsedilmesi, İncil’de (Vahiy, III, 15), Laodikeia Kilisesini azarlayan ve “beyaz esvaplar” giyinmesini öneren sözlerini açıklayan kanıttır: “Çünkü diyorsun ki, zenginim, zenginleştim ve hiçbir şeye ihtiyacım yoktur; zavallı, acınacak, fakir, kör ve çıplak olduğunu bilmiyorsun. Bu yüzden zengin olasan diye sana benden ateşle tasfiye edilmiş altın, ve giyinesin ve çıplaklığının ayıbı görülmesin diye beyaz esvaplar, ve göresin diye gözlerine sürmek için göz ilacı almanı tavsiye ediyorum”. Buna göre gerçek bir Hristiyan’a beyaz giysiler daha uygun olup,

¹⁰ Siegfried Lauffer, ed. Diokletians Preisedikt, Berlin, 1971, s.v. index entries ‘Laodicens’.

gösterişli, boyanmış ya da başka çeşit, yünlü giysiler yasaktı ve zengin toplumlar çoğu kez bir Hristiyanı yozlaştırırdı.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Laodikeia'da giysi temizleyicilerinin, yün ve kumaş boyacıları (Bapheis-infectores) ile Diocletianus Fermanı'nda bahsedilen tek-parça giysileri yapan konfeksiyoncuların, kumaş iğnecilerinin, ketencilerin loncaları vardı. Denizli'nin bugün bir tekstil devi olmasının nedeni, bölge insanının antik dönemdeki gibi girişimci ve tekstil üretiminin 2300 yıllık köklü bir geçmişe dayanmasıyla açıklanabilir.

Ayrıca, Fransa-Lyon'da yer alan bir mezar yazıtında, Laodikene kumaşları pazarlayan bir tüccar (*negotiator Laodikenarius*) olan, Julius Verecundus'un adı geçmektedir. Bu yazıt Laodikeia kumaşlarının antik dünyada çok iyi tanındığını ve sevildiğini göstermektedir.

Laodikeia, fabrikasyon tekstil üretiminde de oldukça başarılı olmuştur. Başlangıçta Lykos (Çürüksu) Vadisi'nde dokunan tekstil ürünleri Sardes'te (Salihli) toplanmış ve oradan tüm antik dünyaya dağıtılmıştır. Ancak daha sonra, Malea Burnu'nu 72 defa geçtiğini anlatan Hierapolisli Flavius Zeuxis gibi Lykos'lu tüccarlar, ürünlerini kendileri ihraç etmeye başlamışlardır. Aynı şekilde Roma'da Aziz Paulos'u ziyaret eden ve Hristiyanlığı Vadide yayan Aziz Epaphras ta Kolossaili bir tüccar olmalıdır.

Antik Dönem'de Lykos (Çürüksu) Vadisi kentleri, aralarında üretime dayanan bir birlik kurarak, tekstil ürünlerini Efes, Milet, Smyrna ve Nikomedia limanlarına götürmüşler ve buradan da gemilerle antik dünyaya ihraç etmişlerdir.

Laodikeia ürünleri, birden fazla güzergâh kullanılarak Anadolu dışındaki bölgelere pazarlanmış olmalıdır. Bunlardan biri, Lykos ve Büyük Menderes üzerinden Milet'e ulaşan nehir yoludur. Bu yol Laodikeia'nın, Lykos Vadisi'nin ortasında yer alması nedeniyle, en hızlı ve en ucuz nakliye yolu olmalıydı. Üretilen malların Efes, Smyrna ve Nikomedia limanlarından da ihracatının yapıldığı, bu kentlerle ortak basılan *homonoia* sikkelerinden (birlik sikkeleri) anlaşılmaktadır. Milet, Efes ve Smyrna limanları genellikle batıya, Nikomedia limanları ise Karadeniz Havzası'na yapılacak ihracatlar için kullanılmış

olmalıdır. Attaleia (Antalya) limanından da Kuzey Afrika ve Suriye-Filistin bölgelerine ihracat yapılmıştır.

Efes'te bulunan ve “Asia Eyaleti Gümrük Yasası” olarak tanınlanan yazıttan, M.Ö. 17 yılında eyaletin 12 yönetim bölgesine ayrıldığını öğrenmekteyiz. Bunlar Efes, Milet, Halikarnassos, Smyrna, Bergama, Adramyteion, Kyzikos, Sardes, Kibyra, Apameia, Synnada ve Philomelion'dur. Bunlar içinde Laodikeia, Kibyra yönetim bölgesine (conventus) dahil edilmiştir.

Pithoslu Mekan (Plan no. 38)

Kent merkezinde Suriye Caddesi'nden kuzeye ayrılan sokak üzerinde yer alan ve “Pithoslu Mekân” olarak adlandırılan yapının bir bölümü ilk kez 2006 yılı kazılarında ortaya çıkarılmıştır (Resim 102ab). Kazılarda büyük bölümü açığa çıkarılan dört mekânın duvar yüksekliği yer yer 0.80 ile 1.15 m arasında kalmış olup, duvar kalınlıkları 0.60-0.80 m'dir.

Caddeden kuzeye ayrılan ara sokağın doğu kısmında yer alan kaldırımdan bir kapıyla Pithoslu Mekân'a girilmektedir (Resim 102ac). Giriş odasının karşısında doğu tarafta I nolu pithosun bulunduğu mekân (6.25 x 4.40 m) ve bunun kuzeyinde diğer mekânlar yer alır.

Pithoslu Mekân ile caddeden girilen odanın doğu ortak geçiş kapısı, Erken Bizans Dönemi (M.S. 5-6. yy) kullanımında değiştirilmiştir. Kapı merkez olmak üzere, batıya doğru çıkıntılı küçük dikdörtgen (2.40 x 2.0 m) bir boşaltım hazneli bölüm yapılmıştır (Resim 102d). Boşaltım haznesi sekiyle yükseltilmiş ve batı kısmından üzeri tuğla kaplı kanalla sokaktaki kanalizasyon sistemine bağlanmıştır. Boşaltım hazneli mekânın üç tarafının sonradan yapıldığı duvar tekniğinden algılanabilmektedir. Buradaki duvarda, küçük traverten ve çay taşları ile yoğun tuğla kireç harç kullanılmış olup, hazne kısmı da tuğladan yapılmıştır.

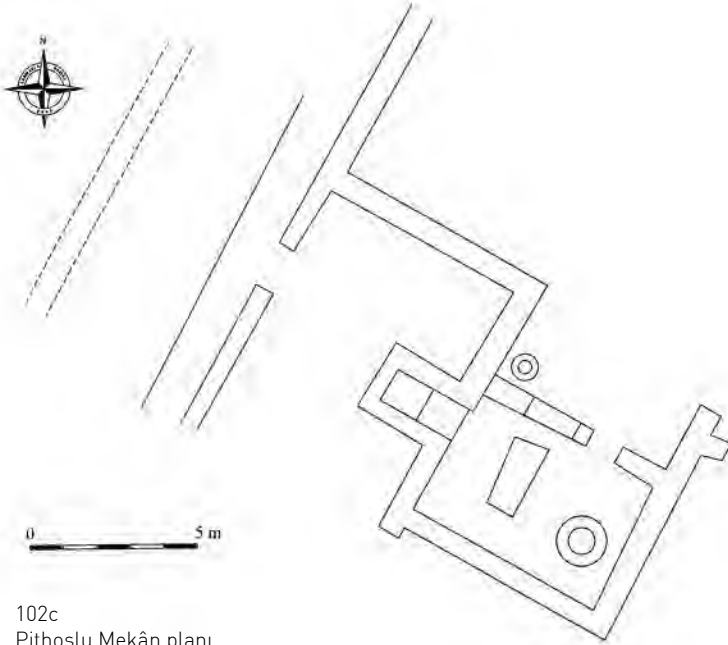
Pithosun yer aldığı I no.lu mekâna kuzeydeki 0.96 m'lik kapıdan girilir. 1.47 m yüksekliğinde olan şişkin gövdeli pithos, kuzey duvarının açılması sonucu buraya yerleştirilmiş ve daha sonra bu duvar tekrar örülmüştür. Duvarlar sıvalıdır, ancak bu bölümde fresk tespit

Res. 102a Suriye Caddesi kuzey ara sokağı, Sokak Su Dağıtım Merkezi ve Pithoslu Mekân.

Res. 102b Pithoslu Mekân (havadan).

102c
Pithoslu Mekân planı.

Res. 102d Pithoslu Mekân'dan pithoslu oda ve boşaltım haznesi.

Res. 102e Pithoslu Mekân'dan freskli III no.lu oda ve taban döşemeleri.

edilememiştir. Çalışmalar sonucunda mekânın güney bölümünde pişmiş toprak tuğlaların dikine yerleştirilmesiyle oluşturulmuş geometrik desenli taban döşemesine, kuzey bölümde ise kireçli ve sıkıştırılmış toprak tabana ulaşılmıştır. Ele geçen her iki tabanın farklılık göstermesi ve yaklaşık 10 cm'lik kod farkı, daha üst kodda yer alan kireçli tabanın sonraki bir dönemde kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bu mekân Erken Bizans kullanımında bir üretim mekânı olup, olasılıkla Suriye Caddesi'nin iki yanında yer alan dükkânlarla bağlantılıdır. Sonraki kullanımında üretim atölyesine dönüştürülen bu mekânlar, olasılıkla zeytinyağı ya da şarap üreten olmalıdır. Ancak Pithoslu Mekân'ın kuzeyinde yer alan ve III no'lu mekân olarak adlandırılan odanın duvarlarında fresklerin yapılmış olması, kompleksin M.S. 3-4. yy'daki orijinal kullanımının bir ev olabileceğini göstermektedir (Resim 102e).

III no'lu mekânın açığa çıkarılan batı, güney ve doğu duvarlarında; 3-5 cm arasında değişen kalınlıkta altta kaba ve üstündeki ince sıva üzerine bitkisel bezemeli fresklerin yapıldığı ortaya çıkarılmıştır (Resim 102f). İnce sıva üzerine çekilen beyaz kireçli fonda, dikine bölümler yapılarak kırmızı, yeşil, sarı ve gri renklerin fırça ile direkt uygulandığı çiçek ve yaprak betimlerinden oluşan süslemeler yapılmıştır. Mekân içerisinde yığın halinde çıkarılan kiremit ve omurgalar, ahşap çatı sistemi üzerine örtü yapıldığını göstermektedir.

Res. 102f
Pithoslu
Mekân'dan III
no.lu odanın
fresk çizimi.

Batıdaki sokak kapısıyla bağlantılı olan IV no.lu mekânın kuzey duvarının tamamı, doğu ve batı duvarının büyük çoğunluğu açığa çıkarılmıştır. Mekân içindeki dolgu toprak içerisinde bol miktarda seramik parçaları, hayvan kemikleri, cam ve metal parçaları ele geçmiştir. Bunun yanında ele geçen bol miktardaki testi parçaları, buradaki üretimle ilişkili olmalıdır.

2006 yılında Pithoslu Mekan’da yapılan kazı çalışmaları sonunda elde edilen bulgular; mekanın M.S. 3-4. yy’da ev, 5-6. yy’da ise değişiklikler yapılarak üretim atölyesine dönüştürüldüğünü göstermiştir. Bununla ilgili olarak kullanım aşamalarını duvar tekniği ve fresklerde de görmek mümkündür. Pithosun omuz üzerine yapılan çentikli çift sıra yaprak şeklindeki süsleme kuşağı ise Laodikeia antik kentinde, M.S. 5-6. yy’lar için tipiktir. Ele geçen bol seramik ve kemik parçalı dolgu toprağının sebebi de mekânın işlevini yitirmesinden sonra çöplük veya benzeri bir amaçla kullanılmış olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

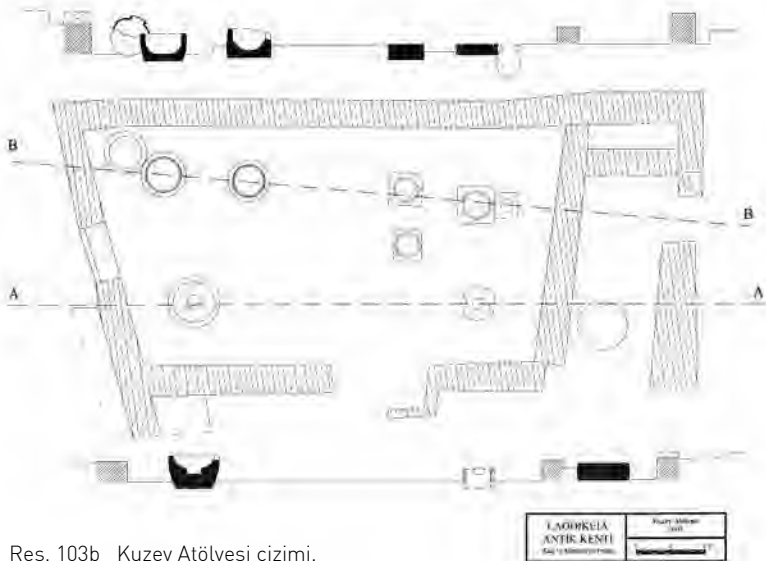
Kuzey Atölyesi (Plan no. 36)

Atölye, Kuzeydoğu Nekropolü alanında, Goncalı Köyü’ne ulaşımı sağlayan yolun güney yanındadır. Atölye, altta yer alan Hellenistik-Roma İmparatorluk Dönemi mezarlarının üst koduna Erken Bizans Dönemi’nde yapılmıştır. Atölye için gerekli olan su, Kapros’un (Başlıçay) küçük kolundan sağlanmış olup, bu su kolu 1990 yılı Goncalı Köyü yolu açımına kadar hemen atölyenin önünden geçmekteydi (Resim 21). Atölyenin 2005 yılı kazılarında açılan bölümü çay taşı, yer yer mermer ve traverten devşirme bloklar ve kireç harçtan düzgün olmayan dikdörtgen planlı (19 x 10.17 m) olarak inşa edilmiştir (Resim 103ab). Devşirme bloklar içinde mermer lahit kapak parçaları da görülmekte olup, mevcut duvar kalınlığı 0.65-0.70-0.90 m arasında değişmektedir.

Yapı, batıdaki ana ve doğudaki küçük mekân olmak üzere iki bölümden oluşur. Ana mekânın güney tarafında duvarda bir girinti mevcuttur. Giriş, batı ortada yer alan 1.74 m genişliğindeki eşik bölümü görülen kapıdan sağlanmaktadır. Girişin önündeki alanda tuğlaların dikine yerleştirilmesinden oluşan geometrik taban döşemesi ve

Res. 103a Kuzey Atölyesi ve yanında yer alan mezarlar (havadan).

Res. 103b Kuzey Atölyesi çizimi.

Res. 103c
Kuzey Atölyesi'nin
ön kısmındaki
geometrik tuğla
döşemeli alan.

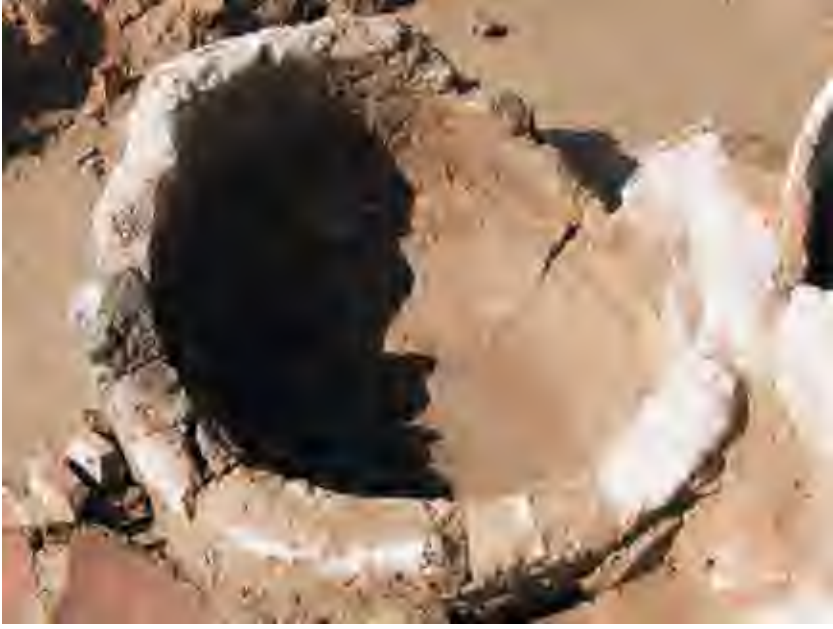
Res. 103d
Kuzey Atölyesi
sıkma taşı
düzenekleri.

ortasında üst çatıyı taşıyan devşirme direk kaidesi açığa çıkarılmıştır (Resim 103c). Batıdan sağlanan bu girişin eşik kısmından 1.28 m altta atölye tabanı vardır. Tabanlarda yer alan kayrak taşı-traverten döşemeler ile tuğla döşemelerin bir kısmı kalabilmiştir. Ana mekânın güneybatı köşesinde travertenden yapılmış bir öğütme taşı, kuzeybatı köşede iki traverten kazan, biri açığazlı olmak üzere iki pişmiş toprak pithos yer alır (Resim 103ef). Güneydoğu köşede birinci öğütme taşının hizasında ikinci öğütme taşı bulunur. Kuzeydoğu tarafta ise biri önde, ikisi yan yana olmak üzere üç adet sıkma taşı açığa çıkarılmıştır (Resim 103d). Bu sıkma taşlarının önünde toplama küpleri bulunur. Doğu tarafta yer alan küçük mekân ana mekândan bir duvarla ayrılmıştır. Bu mekânın doğu tarafında ortada 1.30 m genişliğinde kapı aralığı yer alır. Girişin kuzey tarafı ise bir duvarla bölünmüştür. Doğu mekânın tabanı tuğlaların dikine sıralanmasıyla oluşturulan geometrik desenli döşemelere sahiptir. Mekânın güney tarafında demirden yapılmış bir kazan yer alır. Kuzey Atölyesi'nde duvarlar, kazanlar ve öğütme taşlarının üst kısımları, alanda daha önce traktörle tarım yapılması nedeniyle tahrip olmuştur.

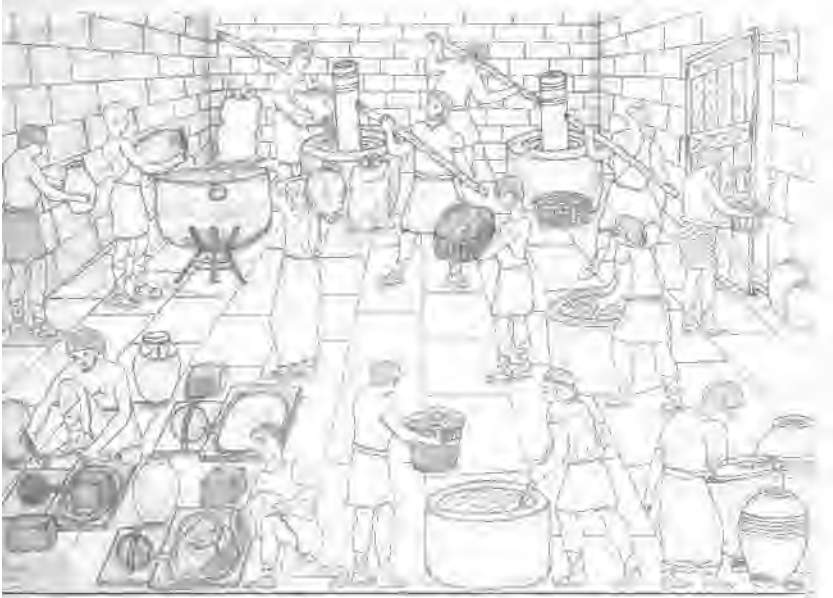
Kuzey Atölyesi'nde kazanlardan, öğütme taşlarından ve toplama kabından alınan örneklerin analizlerinde, doğal boya kalıntıları tespit

Res. 103e
Kuzey Atölyesi
dişi öğütme taşı.

Res. 103f Kuzey Atölyesi, traverten süzme kazanı.

Res. 103g Kuzey Atölyesi'nin çalışma sistemini gösteren çizim denemesi.

edilmiştir. Atölyede zeytin işliklerinden farklı olarak ayrı ayrı sıkma taşları ve bunların önüne toplama küpleri yerleştirilmiştir. Bunlar farklı renklerdeki doğal boyalar için yapılmış olmalıdır (Resim 103g). Diğer taraftan iki traverten kazanda süzgeç yerleştirilecek set-çıkıntıların olması, atölyenin boya hazırlama ve yün boyamayla ilişkili olabileceğini göstermektedir.

Kuzey Atölyesi kazılarında ele geçen buluntular, atölyenin M.S. 4-6. yy sonuna kadar kullanılmış olduğunu göstermiştir. Bu alan, Erken Bizans Dönemi'nde üretime dayalı bir organize sanayi bölgesi olarak kullanılmıştır.

Nekropol (Mezarlık) Alanları (Plan no. 50)

Laodikeia nekropolü (mezarlık), antik kentin dört yanında geniş bir alana yayılmıştır (Resim 7a, 22-23, 104a-c). Bunlar genel olarak Hellenistik Dönem'den, Erken Bizans Dönemi'ne (M.S. 7. yy'ın başları) kadar olan, yaklaşık 1000 yıllık antik kent yaşam sürecinin gömütleridir. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde çok kalabalık olan ve zenginleşen kentin nekropol alanlarında toplumun her kesiminden kişilerin yaptırdığı farklı mezar tipleri görülmektedir.

Laodikeia nekropollerinde yer alan mezarlar hem yerüstüne, hem de yeraltına yapılmışlardır. Yerüstüne yapılanlar daha çok ev tipi mezarlar, podyumlu lahidler ve kapı üzerine lahdin konduğu tipleri yansıtır. Yeraltı mezarları tümülüsler, kubbeli-arkosoliumlu mezarlar, hypogeumlar, örgü tekneler, tonozlu mezarlar ve kiremit çatma mezarlar gibi grupları oluştururlar.

2004 yılından itibaren yapılan nekropol kazıları sonunda, farklı mezar tipleri ve ölü gömme gelenekleri hakkında birçok yeni bilgi ve bulgulara ulaşılmıştır.

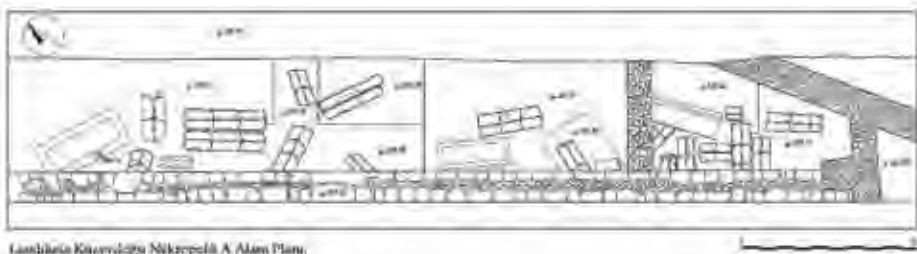
Laodikeia'nın etrafında bulunan köy yerleşimlerinin (Eskihisar-Bozburun-Karakova-Goncalı ve Korucuk) yaptığı tarımsal faaliyetler ve tarla tesviyeleri sonunda, mezarlar büyük ölçüde zarar görmüştür. Bunun yanında yapılan kaçak kazılar sonunda da azımsanmayacak kadar mezar tahrip edilmiştir.

Res. 104a Laodikeia antik kentinin genel görünümü (havadan).

Res. 104b Kuzey Atölyesi ve Nekropol Alanları.

Res. 104c Kuzeydoğu Nekropolü kazı alanı planı.

Laodikeia Nekropolü'nde görülen genel mezar tipleri

1-Tümülüsler: Batıda Kiraz Yolu, Goncalı, Karakova, Çeltikçi Köyleri yerleşim alanlarında yayılmış durumdadır (Resim 105). Bunlar bölgede görülen yaygın tipteki dromos ve sonunda yer alan mezar ön ve asıl odasından oluşur. Goncalı Köyü'nde phallusların bulunması, bazı tümülüslerin üzerine Hierapolis'te de olduğu gibi bunların yerleştirildiğini göstermektedir. Tümülüsler Helenistik ve Erken İmparatorluk Dönemlerinde zenginlerin tercih ettiği mezar tipleridir.

2-Tonozlu Mezarlar: Kentin dört tarafında çok sık rastlanan mezar tipidir. Genel olarak kireç harçlı taş ve tuğla örgülü yapılmışlardır. Tonozlu mezarlar; küçük dikdörtgen şeklinde tonozlu olanlar ve iç kısmında iki yanda ve karşıda tekneleri olan anıtsal tip olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bunlara basamaklı bir kapıdan girilir ve sürekli gömü yapılan aile mezarlarıdır.

Değişik bir örnek olarak Kuzey Nekropolü'nde açığa çıkartılan tuğla örgü tonozlu mezarın üstten olan giriş kısmı, tek parça traverten blokla kapatılmıştır (Resim 106). İçi kireç harç sıvalı olan mezarın kısa yüzünü tahrip eden kiremit çatma mezar izine rastlanması, sonraki dönemlerde çeşitli düzenlemelerin yapıldığını gösterir. Mezar odasının uzun yüzlerinde karşılıklı beşik çatılı nişler yer almaktadır.

Kuzey Nekropolü'nde kazılarda ortaya çıkarılan L.06.KDN.M1 tonozlu mezarı, çaytaşı ve traverten bloklardan örülmüş olup, iki havalandırma bacası, girişin iki yanı ve karşısındaki örgü tekneler ile iki beşik çatılı nişe sahiptir (Resim 107ab). Çalışmalarda ele geçen ve Geç Roma İmparatorluk Dönemi'ne (M.S. 3-4. yy) tarihlenen Marcus-Tatas'ın mezarı için oğulları Zosimos ve Nikanor tarafından yaptırılan mezar stelinin, mezarın üzerine dikildiğinin ifade edilmesi, bu tip mezarların üst kısımlarına stellerin dikildiğini göstermektedir. Bu mezarın Roma İmparatorluk Dönemi'nden itibaren Erken Bizans Dönemi'ne kadar sürekli kullanım gördüğünü gösteren sikke ve çeşitli mezar hediyeleri bulunmuştur (Resim 107c). Benzer bir tonozlu mezar kazısı da Güney Nekropolü'nde yapılmıştır.

Beşik çatılı nişlerin tonozlu mezarlar içerisinde sıkça karşımıza çıkması, bunun bir kısmının hediye, bir kısmının da dinsel inançlarla (özellikle Kybele) ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Tonozlu

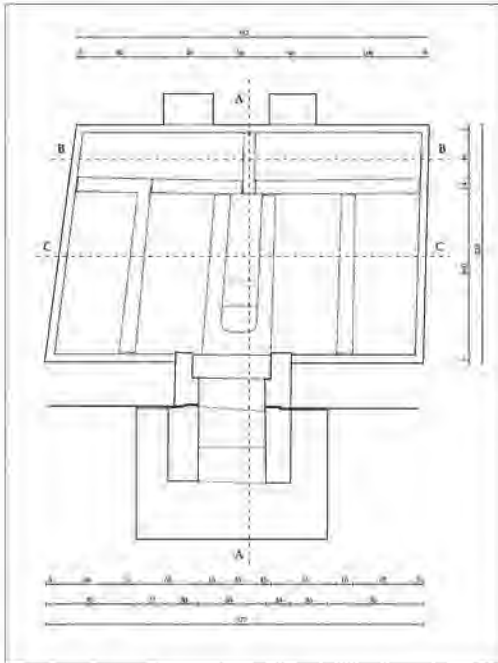
Res. 105
Batı
Nekropolü'nden
Çeltikçi Tümölüsü.

Res. 106
Kuzey
Nekropolü'nden
L.05.KN.M9 no'lu
tonozlu mezar.

Res. 107a
Kuzeydoğu
Nekropolü,
L.06.KDN.M1
no'lu tonozlu
mezar.

Lavdlonla Kuzeydoğu Nekropolü
L.06.KDN.M1 Mezar Planı

Res. 107b
Kuzeydoğu
Nekropolü, L.06.
KDN.M1 no'lu
tonozlu mezarın
planı.

Res. 107c Kuzeydoğu Nekropolü, L.06.KDN.M1 no'lu tonozlu mezarın toplu buluntuları.

mezarlar genellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nden, Erken Bizans Dönemi'ne (M.S. 7. yy başlarına) kadar sürekli kullanım görmüştür.

Tonozlu mezarlar içinde; Asopos Nehri (Gümüşçay) üzerinde yer alan Roma İmparatorluk Dönemi köprüsünün batı kısmında iki yanda köprüye bitişik yapılanlar, kente özgü bir uygulamayı yansıtır (Resim 36d). Diğer taraftan Batı Nekropolü'nde sıralı olarak yapılmış örnekler yoğunluktadır (Resim 108ab).

3-Mezar Evler: Üstü düz çatılı olan mezar evler kuzey, batı, güney ve güneydoğu nekropollerinde yıkıntı olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim 109). Bazı mezar evlerin içlerinin fresklerle süslendiğini gösteren freskli blok parçaları, Kuzey Nekropolü'nde görülmektedir. Ayakta kalabilen örnekler tespit edilememiştir. Ancak Hierapolis Nekropolü'nde olduğu gibi bunların üzerlerinde de ölünün kahramanlaştırılması düşüncesine dayanan lahitler yerleştirilmiş olmalıdır.

4- Kubbeli ve Arkosoliumlu Mezarlar: Bu tip mezarlar güney, kuzey ve batı nekropollerinde yayılmıştır. Mezarlar daha çok çaytaşı, traverten, tuğla ve kireç harçlı olarak örülmüştür. Kubbe kısımlarındaki

Res. 108a Batı Nekropolü'nden tonozlu mezarlar.

Res. 108b Batı Nekropolü'nden L.04.BN.M1-M2 no'lu tonozlu mezarlar.

Res. 109 Güney Nekropolü'nden mezar ev kapısı.

sıvalar, su sızdirmasını önlemek için kiremit kırıntılı olarak yapılmıştır. Giriş kapısından sonra üstü kubbeli mekâna geçilir. Üst örtü bazı örneklerde dıştan beşik çatılı olarak yapılmıştır (Resim 110b). Bazı örneklerde ise kubbenin ortasında kare şeklinde havalandırma bacaları bulunur (Resim 111). Mezar içinde üç yönde kemerli nişler içine (arkosolium şeklinde) tekneler yerleştirilmiştir. Bu tip mezarların iç kısmı yaptıranın gücüne göre düz, sıvalı ya da fresklidir (Resim 110c). Ayrıca kemerlerin içinde yer alan teknelerin üst kısımlarında küçük nişler yer alır. Bu mezarlar Roma ve Erken Bizans Dönemlerinde kullanılm görmüştür. Güney Nekropolü'nde arıtma tesisine giden vadi içinde sıralı olarak yapılan mezarlar, bir nekropol yolunun olabileceğini gösterir (Resim 110a). Bu yol, Aphrodisias yolunun devamıdır. Ancak günümüzde buraya Denizli Su Arıtma Tesisi'ne bağlı Kuzgun Deresi akıtıldığından yol ve mezarlar tahrip olmuştur.

5. Yeraltı Mezarları (Hypogeumlar): Yeraltına yapılan bu tip mezarlara Güney Nekropolü'nde rastlanmaktadır. Mezar girişleri düz kapak taşıyla kapatılmış olup, aşağıya doğru inen basamaklı dromosla mezar odasına geçilir. Dromos ve mezar odasının içleri sıvalı ve yaptıranın gücüne göre de freskli olarak yapılmıştır (Resim 112).

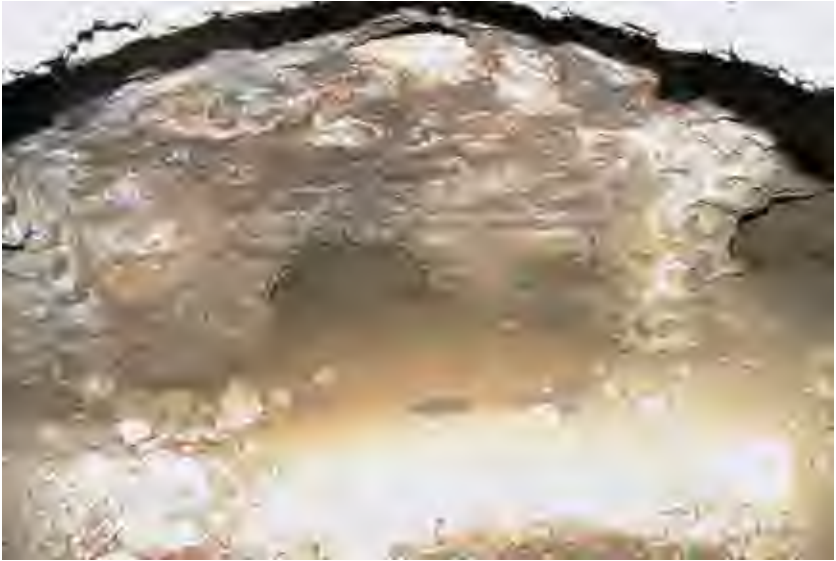
Res. 110a Güney Nekropolü'nden olası nekropol sokağı.

Res. 110b Güney Nekropolü, arkosoliumlu mezar.

Res. 110c Güney Nekropolü arkosoliumlu mezar içi.

Res. 111 Kuzey Nekropolü'nden arkosoliumlu mezar.

Res. 112
Güney Nekropolü'nden
yeraltı mezarı
(Hypogeum).

6-Örgü Tekne Mezarlar: Genellikle kentin dört tarafına yayılmış olan bu tip mezarların üstleri düz kapak taşlarıyla kapatılmıştır. Bunların tekne duvarları kireç harç taş (çaytaşı, traverten vb.) ve tuğla olmak üzere iki tip malzemeyle örülmüştür (Resim 113a-c). İç kısımları itibariyle sıvasız, sıvalı ve fresklerle süslü olmak üzere üçe ayrılırlar. Bu mezarların bazılarının Hellenistik Dönem'den, Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonuna kadar kullanım gördüğü, kazılarla tespit edilmiştir. Bunlarda her yeni kullanımda bir önceki iskelet ve hediyeler ötelenerek yeni gömüye yer açılmıştır. Bazı örgü tekne mezarlar yan yana yapılarak aradaki duvar ortaklaşa kullanılmıştır.

7-Silindirik Pişmiş Toprak Mezarlar: Bu tip mezarlar silindirik gövdeli ve iki ucu, baş kısmı daha geniş olmak üzere, ortasında düz ve yuvarlak çıkıntısı olan konik tiptedir (Resim 114ab). Gövdenin sağlamlığını arttırmak üzere belirli aralıklarla kabartma şeritler yapılmıştır. Genellikle iki parçalı olan kapak kısımları, kaldırma tutamaktır. Bu mezarların içine iskeletler dorsal olarak yatırılmış

Res. 113a Batı Nekropolü, Karakova Köyü'nde tahrip edilen örgü tekne mezar.

Res. 113b Kuzey Nekropolü'nden tahrip edilen tuğla örgü tekne mezar.

Res. 113c Kuzeydoğu Nekropolü'nden L.06.KDN.M29 no'lu örgü tekne mezar.

Res. 114a Kuzeydoğu Nekropolü, L.05.KDN.SM1 no'lu pişmiş toprak silindirik mezarın buluntu hali.

Res. 114b Kuzeydoğu Nekropolü, L.05.KDN.SM1 no'lu pişmiş toprak silindirik mezarın restore edilmiş hali.

ve yanlarına ölünün kullandığı malzemeler ile diğer mezar hediyeleri bırakılmıştır.

8-Lahitler: Traverten, fosil tekne ve mermerden yapılmışlardır. Üzerleri düz ya da beşik çatılı, daha çok palmet kabartmalı köşe ve tepe akroterli kapaklarla örtülmüştür (Resim 115). Fosil tekne mezarların üzerleri genellikle düz parçalı kapak taşlarıyla kapatılmış olup, bu mezarların çoğu sürekli kullanım görmüştür (Resim 116ab)

Traverten lahitlerin bir kısmı yazıtlıdır. Bunlar komşu kent Hierapolis Nekropolü'nde olduğu gibi benzer ifadeleri içerir. Kuzey Nekropolü'nde yer alan ve M.S. 3. yy'a tarihlenen Neratia Eutyche'nin mezarına, Aurelius Zosimianus ve Neratius'dan başka kimsenin gömülemeyeceği, bunlar haricinde gömü olursa, gömenlerin kutsal hazineye 2.500 denarius ödeyeceği ve bu teksin bir nüshasının Laodikeia arşivinde olduğu ifade edilmiştir (Resim 117a). Bu traverten lahit daha sonra yan yatırılarak uç kısmı Erken Bizans Dönemi'nde yapılan atölyenin duvarı içinde kullanılmıştır. Bu kullanımda da lahdin içine tekrar gömü yapılarak yanına mezar hediyeleri bırakılmıştır (Resim 117b, 166). Ayrıca lahdin etrafına yoğun kiremit çatma mezarlar yapılmıştır.

Res. 115 Kuzey Nekropolü'nden L.05.KN.LM1 no'lu palmet akroterli lahit kapağı (M.S. 2. yy.).

Res. 116a Kuzeydoğu Nekropolü, L.05.KDN.M4 no'lu düz kapak taşlı fosil tekne mezar.

Res. 116b Kuzeydoğu Nekropolü, L.06.KDN.M10 no'lu fosil tekne mezar.

Res. 117a Kuzeydoğu Nekropolü, L.06.KDN.M11 no'lu traverten tekne mezar ve etrafındaki kiremit çatma mezarlar.

Res. 117b Kuzeydoğu Nekropolü, L.06.KDN.M11 no'lu traverten tekne mezar içine yapılan Erken Bizans Dönemi gömüsü.

Mermer lahitler ise, sütunlu, frizli, girlandlı ve ostothekler olmak üzere genelde dört tipe ayrılırlar. Sütunlu lahitler klişeleşmiş yaşamdan kesitler av, eğitim, heroiklik, yönetim ve Hades Kapısı önünde gösterilen sahneli olup, kapak kline şeklinde ve üzerine uzanmış karı-koca betimlidir (Resim 118a). Girlandlı lahitler Eros ve Nike'lerin taşıdığı girland çelenkli, karı-koca portre büstlü, kurban sahneli, Perseus'un Andromeda'yı kurtarması gibi mitolojik konulu, trajedi masklı ve Medusa başlı olarak yapılmışlardır (Resim 118b). Ostothekler boğa ve koçbaşlarına asılan girland çelenkli ve trajedi masklı yapılmıştır (Resim 118c). Frizli lahitler, Hermes'in oğlu Pan'ın bir keçi tarafından emzirilmesini izlemesi gibi mitolojik betimlidir (Resim 118d).

Res. 118a Batı Nekropolü'nden Asiarch Euethios Pyrrhon'a ait sütunlu lahit (M.S. 3. yy'ın ilk çeyreği).

Res. 118b Kuzeybatı Nekropolü'nden Hippolytos ve Flacilla'nın girlandlı lahdi (Geç Hadrianus Dönemi).

Res. 118c Batı Nekropolü'nden Ostothek (Antoninler Dönemi).

Res. 118d Kuzeybatı Nekropolü'nden frizli lahit parçası (M.S. 2.yy).

Genel olarak mermerden yapılmış kabartmalı girlandlı lahitlerde görülen akanthus rozetler içinden çıkan Eroslar, girland çelenklerinden meyve yiyen kuşlar, sphenks ve griphon üzerinde betimlenen Eros ve Nike gibi süslemeler, Laodikeia atölyesine özgüdür. Mermer kabartmalı lahitler, “U” planlı ya da tek olarak anıtsal nitelikli mezarlar içine yerleştirilmişlerdir. Bunlar M.S. 2-3. yy’da yaygın olarak yapılmış olup, Laodikeia’nın zenginliğini gösterirler.

Kapı üzerine yerleştirilen lahitler de ise kapı, öbür dünyaya geçişe, yükseğe yerleştirilen lahit ise ölünün kahramanlaştırılması düşüncesi-ne hizmet eder.

9-Kiremit Çatma Mezarlar: Bu mezarlar daha çok alt gelir grubuna ait insanların tercih ettiği tip olup, kentin dört tarafında geniş alanlara yayılmış olarak karşımıza çıkar. Hellenistik Dönem’den

itibaren, Erken Bizans Dönemi'ne kadar kullanılmışlardır. Ancak Kuzey Nekropolü'nde kazılanlar içinde M.Ö. 4. yy'dan, M.S. 2. yy'a kadar buluntu veren örnekler yoğun olarak ortaya çıkarılmıştır (Resim 104bc, 117a). Bunlar dikdörtgen kiremitlerin çatılmasıyla oluşturulmuş ve kısa uçları da birer kiremitle kapatılmıştır (Resim 119a-c). Taban kısımlarına ya kiremit yerleştirilmiş, ya da direkt sıkıştırılmış zemin üzerine ölü yerleştirilerek, hediyeleri konduktan sonra kiremitler çatılmıştır. Alan dar olduğu için bazı durumlarda mezarın yan kısımlarına da ölü hediyeleri bırakılmıştır (Resim 120ab). Kazı çalışmalarında dorsal yatırılan iskeletlerin ağızlarında, ruhun öbür dünyaya ulaşması için geçilmesi gereken, Akheron bataklık suları kayıkçısı Kharon'a verilmek üzere bırakılmış olan İmparatorluk sik-keleri bulunmuştur (Resim 121).

Kiremit çatma mezarlara ait birçok örnek, Kuzey Nekropolü'nde kazılar sonunda ortaya çıkarılmıştır. Burada 1990 yılında Goncalı Köyü yolu açılması sırasında birçok mezar tahrip edilmiş ve birçoğu da yol kenarında kesitte askıda kalmıştır.

Res. 119a Kuzeydoğu Nekropolü'nden L.06.KDN.M5 no'lu kiremit çatma mezar.

Res. 119b Kuzeydoğu Nekropolü'nden L.06.KDN.M5 no'lu kiremit çatma mezar içinde iskeletler.

Res. 119c Kuzeydoğu Nekropolü'nden L.06.KDN.M5 no'lu kiremit çatma mezara bırakılan hediyeler (Geç Hellenistik-M. Aurelius Dönemi M.S.161-180).

Res. 120a Kuzeydoğu Nekropolü'nden L.05.KDN.M6 no'lu kiremit çatma mezara bırakılan hediyeler (M.S. 1. yy).

Res. 120b
Kuzeydoğu
Nekropolü'nden
L.06.KDN.M24 no'lu
kiremit çatma mezara
bırakılan hediyeler
(Augustus Dönemi
M.Ö. 27-M.S.14).

Res. 121
Kuzeydoğu
Nekropolü'nden
L.06.KDN.M12
no'lu kiremit çatma
mezarda iskeletin
ağızına bırakılan
Augustus (M.Ö. 27-
M.S.14) sikkesi.

10-Mezar Stelleri ve Yazıtları: Nekropol alanlarında Hellenistik Dönem'den itibaren enine ya da dikine dikdörtgen şeklinde yapılmış mezar stelleri ele geçmiştir. Bunlar kabartmalı yazıtlı ve boyalı yazıtlı olmak üzere iki tip olarak karşımıza çıkar. Genelde karı-koca ve çocuğun betimlendiği kabartmalı stellerin bir kısmı yazıtlıdır (Resim 5a, 122). Niş içinde boyalı olanların boyları silinmiş, ancak yazıtları günümüze ulaşabilmiştir. Bunlar mezarların yanlarına ya da üst kısımlarına yerleştirilmişlerdir. Mezar yazıtlarında genel olarak Lykos Vadisi'nde Hierapolis örneklerine benzer şekilde ifadelerle yer verilmiştir.

11-Urna Kapları: Kuzey Nekropolü kazılarında ele geçen pişmiş toprak urna kapları, antik kente inhumasyon gömülerin yanında, kremasyonun da yapıldığını ortaya koymuştur (Resim 123a).

Res. 122
Kuzey
Nekropolü'nden
mezar steli
(Geç Hellenistik
Dönem).

Res. 123a
Kuzeydoğu
Nekropolü'nden
L.05.KDN.SM4
no.lu mezardan
urna kabı
(M.S. 1. yy).

Res. 123b Kuzeydoğu Nekropolü'nden L.06.KDN.M6 no'lu mezardan pişirme çömlekleri (M.S. 1-2. yy).

Kuzey Nekropolü'nde yapılan kazı çalışmalarında kiremit çatma, tonozlu ve örgü tekne mezarların hemen dışında birçok pişirme kabı olarak adlandırabileceğimiz mutfak kapları bulunmuştur. Bu kapların içlerinde hayvan kemiklerinin çıkması, mezar başında yenen ölü kültü yemeğiyle ilgilidir (Resim 123b). Ayrıca tonozlu mezar yanında bulunan boğa iskeleti de burada yapılan ölü kültü törenleriyle ilişkilidir.

Kentin Kireç ve Taş Ocağı Olarak Kullanımı

Laodikeia, İmparator Focas (602-610) zamanında meydana gelen büyük deprem sonrasında terk edilışinden itibaren, Denizli Merkezi ve köylerine yakın olması nedeniyle, 1980'li yıllara kadar, yaklaşık 1300 yıl taş ve kireç ocağı olarak kullanılmıştır. Kaleiçi sur duvarları başta olmak üzere (Resim 27ab), Selçuklu Dönemi'nde yapılan Akhan Kervansarayı, geçtiğimiz yıllarda yıkılan Denizli Ulu Cami'nde birçok

mimari blok devşirme olarak kullanılmıştır (Resim 6ab). Denizli Merkezi sokaklarında, Akhan, Irlıganlı, Korucuk Kasabaları ile Eskihisar, Bozburun, Goncalı ve Karakova Köylerindeki yapılarda, Laodikeia'dan taşınan bloklar kullanılmıştır (Resim 5ab, 7b). Taş ve mermer blokların haricinde kazı çalışmalarında taşınmak üzere hazırlanmış tuğla yığınları da açığa çıkarılmıştır (Resim 65g, 124). Antik kentin hemen her yerinde birçok yapı blokları üzerinde keski izleri ve parçalanmaları görmek mümkündür (Resim 125a-c). Bazı bloklar üzerinde farklı kullanımlar için oyularak düzenlemeler de yapılmıştır (Resim 126). Yine çalışmalarda mermer blokların yakılması sonucu elde edilen kireç yığınları ortaya çıkarılmıştır (Resim 79d).

Batı Hamamı'nın 20 m kuzeyinde, 1.70 x 1.64 m ebadında ve 1.5 m derinliğinde, kireç ocağı olabilecek bir alan tespit edilmiştir (Resim 67a, 127). Bu alana kireç yapmak üzere getirilen, çoğu parçalanmış ve keski delikleri olan mermer mimari bloklar görülmektedir. 17. yy'dan itibaren kenti ziyaret eden seyyahlar da kentte var olan birçok kireç ve taş ocaklarından söz etmiştir.

Res. 124 Üzeri hayvan ayak izli tuğlalar.

Res. 125a A Nymphaeumu'ndan parçalanmış stylobat bloğu.

Res. 125b A Nymphaeumu'ndan parçalanmış arşitrav bloğu.

Res. 125c
Parçalanmak üzere
delikler açılan
traverten blok.

Res. 126 Güney Agorasi'ndan, içi yarım oyulan postament.

Res. 127 Batı Hamamı yanında olası kireç ocağı.

Traverten ve Mermer Ocakları

Bölgenin birinci derecede deprem kuşağında olması nedeniyle, Laodikeialı mimarlar, yapılarda ağırlıklı olarak traverten bloklar kullanmışlardır. Ayrıca doğa karşısında tecrübe kazanan ustalar, bu blokları birleştirirken daha kalın ve fazla demir kenet atmışlardır (Res. 55g, 130c). Antik kentin yüzyıllar boyu sürekli depremlerle yıkılması ve tekrar ayağa kaldırılması, etkin bir imar faaliyetlerinin varlığına işaret etmektedir.

Laodikeia'nın ana yol kavşağında yer alması, tekstil ticareti ve buna bağlı zenginliği sayesinde, anıtsal hamam kompleksleri, stadyum, tiyatrolar, çeşmeler, sütunlu caddeler, agoralar, kent kapıları ve tapınaklar gibi sivil ve dini yapılar hippodomik (ızgara) planda oluşturulan adalar üzerine inşa edilmiştir. Depremler sonunda sürekli yıkılan yapılar, Laodikeialı zenginlerce yaptırılarak, Roma İmparatorlarına, yöneticilere, halka, tanrılara ithaf edilmiştir. Bu yapılar, ağırlıklı olarak traverten bloklardan yapılmıştır. Yapılarda traverten blokların tercih edilmesinin nedenlerinin başında, depreme karşı dayanıklılık, ekonomik oluş ve zaman tasarrufu sayılabilir. Çünkü antik kentin kurulduğu Lykos Ovası'ndan yükselmiş platformda ne mermer, ne de traverten ocakları vardır. Bu nedenle yapılarda kullanılacak olan mimari blokların temin edilmesi en önemli hususların başında gelir.

Traverten, termal su kaynakları nedeniyle bölgede yaygın olan ve kolay bulunan bir malzemedir. Aynı zamanda mermere göre daha hafif, taşınması, işlemesi kolay ve masif duvarlarda deprem sarsıntılarına tolere edebilen bir özelliğe sahiptir. Traverten bloklar kuzeyden Çökelez Dağı eteklerinden; Karahayıt, Hierapolis ve Irlıganlı Kasabası taraflarından, doğuya doğru dağ yamaçlarındaki ocaklar ile güneydoğuda Kaklık Kasabası'ndan itibaren Kolossai antik kenti ocaklarından getirilmiştir (Resim 128-129ab).

Taşımacılıkta özellikle ova ortasında antik dönemde var olan ve Asopos, Kapros ve Lykos Nehirlerinden beslenen gölden de yararlanılmış olmalıdır. Laodikeia yapılarında kullanılan travertenlerle, Hierapolis ve Kolossai ocaklarından çıkarılan travertenlerin renk ve dokuları benzerdir. Diğer taraftan hiç azımsanmayacak derecede fosilleşmiş deniz kabuklu bloklar hem lahit teknelerinde, hem de

Res. 128 Lykos Ovası çevresindeki antik ocak alanları.

Res. 129a Kadmos Dağı eteklerinde, Aşağı Dağdere Köyü'ndeki modern traverten ocakları.

Res. 129b Kolossai, antik traverten ocakları.

Res. 129c Laodikeia, Fosil blok.

duvar bloklarında kullanılmıştır (Resim 116ab, 129c). Bunlar, bölgedeki jeolojik oluşumların günümüze ulaşan yüz binlerce yıllık kalıntılarıdır.

Mermer mimari bloklar farklı ocaklardan getirilmiş olmalıdır. Hem kaplamalarda, hem de sütunlarda damarlı ve farklı renkli mermer çeşitleri tespit edilmiştir. Sütunlarda; gri damarlı koyu-açık onyks, gri beyaz damarlı, bordo, yeşil damarlı, sarı damarlı, pembe beyaz damarlı; mermer kaplamalarda ise mor-yeşil, mavi-sarı, yeşil damarlı, mor-pembe, kahve-kırmızı, beyaz onyks, sarı gibi renkler kullanılmıştır (Resim 130ab).

Laodikeia'ya en yakın mermer ocakları, güneyde 18km uzaklıkta Salbakos (Babadağ)'ın kuzey eteklerinde Denizli İli, Yeşilköy Beldesi sınırları içindeki, Domuz Deresi Vadisi'nde bulunur (Resim 131a-c). Buraya ulaşan antik yol, ocakta kat kat antik blok kesim alanları, ocakla ilgili yazıt ve lahit taslakları tespit edilmiştir. Domuz Deresi ocaklarında özellikle gri damarlı mermerler yaygındır (Resim 131d).

Res. 130a A Nymphaeum'undan farklı renklerde parçalı sütunlar.

Res. 130b Laodikeia yapılarında kullanılan farklı renklerdeki mermer kaplamalar.

Res. 130c I. Propylon'dan kalın demir kenetli paye bloğu.

Res. 131a
Salbakos eteklerindeki
Domuz Deresi antik
mermer ocaklarına
giden yol.

Res. 131b
Domuz Deresi,
antik mermer
ocakları.

Res. 131c
Domuz Deresi,
antik ocaklardan
lahit taslamları.

Res. 131d Domuz Deresi'ndeki modern ocaklardan çıkarılan mermerler.

Hierapolis antik kentinin yakınında Frigya ve Thiounta (Gözler) mermer ocakları bulunur. Bu açıdan mermer hem pahalı, hem de taşıma bakımından uzun zaman gerektiren lüks inşaat ve yontuculuk malzemesidir. Sürekli depremlerin verdiği hasarlar ve yıkımlar düşünüldüğünde, blokların tamir edilmesi veya tekrardan kullanılması daha iyi anlaşılmaktadır (Resim 132a). Kaliteli mermerler ise Dokimeion (Afyon-İscehisar) ve Synnada (Afyon-Şuhut) ana dağıtım noktalarından temin edilmiştir. Antik kentte tespit edilen az sayıdaki granit sütunlar ise Marmara Bölgesi, Kyklad Adaları, ya da Mısır kökenli olan en pahalı mimari malzemedir (Resim 132b).

Kazı çalışmalarında bulunan Korinth paye başlığı, konsol ve parapet parçasında çizim ve yapım aşamalarını görmek mümkündür (Resim 133a-c).

Kazılarda farklı renk ve desenlerde bulunan mermer kaplamalar, Laodikeia'nın bölge için ana dağıtım noktalarından biri olduğunu göstermektedir. Günümüzde de Denizli İli fabrikasyon olarak hem

mermer, hem de traverten üretiminde dünyada hatırı sayılır bir konuma sahiptir. Bu İlden, Batılı Ülkeler dışında, Orta Doğu'ya da ihracat yapılmaktadır (Resim 134ab).

Res. 132a Korinth-Kompozit başlıklara ait tamirat görmüş akanthus yaprakları.

Res. 132b Granit sütun parçası üzerinde kesim denemeleri.

Res. 133a I. Propylon'dan Korinth paye başlığı üzerindeki işleme safhaları (Geç Severuslar Dönemi).

Res. 133b Merkezi Hamam'dan yarı işlenmiş ve çizimli konsol.

Res. 133c Doğu Bizans Kapısı'ndan işlenmek üzere çizim yapılan parapet parçası.

Res. 134a Korucuk Kasabası'nda modern mermer işleme tekniği.

Res. 134b Goncalı tren istasyonunda taşınmak üzere yüklenen mermer kütükler.

Mimariye Bağlı Bezemeler, Yontuculuk ve Seramik Mimari ve Buna Bağlı Süslemeler

Kentte ele geçen ve M.Ö. 3. yy'a tarihlenen mezar yazıtlarında bile çarşı, strategeion, gymnasium, tiyatro gibi yapılardan söz edilmesi, erken dönemlerde kentin önemli yapılara sahip olduğunu göstermektedir. Ancak Hellenistik Dönem'e tarihlenebilecek yapıların yerinde olan kalıntılarının hiç biri günümüze kadar ulaşmamıştır.

Laodikeia'da sürdürülen kazı çalışmaları, mimariye bağlı süslemelerin Hellenistik-İmparator Augustus Dönemi'nden (M.Ö. 27 – M.S. 14), M.S. 6. yy'ın sonlarına kadar kesintisiz bir kronoloji oluşturduğunu ortaya koymuştur. Bunlar genel olarak İon, Korinth, Kompozit ve Figürlü başlıklar, frizler, geison-sima blokları, kasetler, kapı konsolları şeklinde özetlenebilir. Kentteki mimariye bağlı süslemelerde, komşu kent Hierapolis'le yakın etkileşimler görülmektedir.

Antik kentte her dönemde meydana gelen yıkıcı depremler ve arkasından başlayan yoğun imar faaliyetleri, yapıların oluşturulmasında ana unsur olmuştur. Bu açıdan Laodikeia'da çok hareketli bir imar

çalışmasının varlığından söz edilebilir. Bu hareketlilik şüphesiz birçok mimar, usta ve sanatçıyı kendine çekmiştir. Özellikle mimari blokların ikinci üçüncü hatta dördüncü kez kullanılmasında, sürekli olan depremler ve arkasından başlayan yoğun imar çalışmalarının etkisi büyüktür. Bununla ilgili olarak başlıklarda kurşun ve demir kenetlerle yapılan tamiratlar görülmektedir (Resim 132a). Hatta heykellerde bile deprem sonunda düşmeye bağlı tamiratlar görülür. Ayrıca Laodikeia'daki depremlerin farkında olan mimarlar, blokların birleştirilmesinde daha kalın kenetler kullanmışlardır (Resim 130c).

Laodikeia'daki yapıların birçoğunun ithaf yazıtlarına sahip olması, hem kentin imar faaliyetlerini netleştirmemizi, hem de mimariye bağlı bezemelerde, yapıldığı dönemin modasını ve usta stillerini belirleyebilmemize olanak tanımıştır. Yapıların sürekli olarak yıkılmasından dolayı kentte yer alan mimari kalıntılar daha çok M.S. 2. yy ve sonrasına aittir.

Kalıntılara göre antik dönemdeki büyük imar faaliyetlerini; Augustus-Tiberius Dönemi, Flaviuslar Dönemi, Hadrianus, Antoninler, Severuslar, Asker İmparatorlar Dönemi ve Geç Antik Çağ imar faaliyetleri olarak özetleyebiliriz.

Augustus (M.Ö. 27 – M.S. 14) Dönemi yapısı tespit edilememiştir. Ancak daha sonraki imar faaliyetlerinde devşirme olarak kullanılan İon ve Korinth başlıkları, kaideler, Dorik mimari elemanları, taç blokları gibi parçalar, bu dönemden kalabilen mimari bloklardır (Resim 135). Buradan özellikle Augustus Dönemi'nde kente bazı Dorik yapıların varlığı anlaşılabilmektedir. Bunun yanında Hellenistik Dönem'de yapılan Batı Tiyatrosu sürekli kullanım görmüştür.

Flaviuslar Dönemi'nin imar çalışmaları arasında kent kapıları (Suriye ve Efes Kapısı) ile Dorik ana cadde cepheleri ve stadyum yapısı en önemlileridir (Resim 40d, 44a).

Hadrianus Dönemi-Antoninler Dönemi arasında yapılan imar çalışmaları içinde Güney Hamamı, Bouleuterion, Batı Hamamı, Merkezi Hamam, Doğu Hamamı, Kuzey Tiyatrosu ve Korinth Tapınağı gibi önemli yapılar sayılabilir (Resim 48c, 65f, 66g, 75e, 93f).

Hadrianus-Antoninler Dönemlerine tarihlenen frizlerdeki ranke süslemeleri barok tarzda yapılmışlardır. M.S. 2-3. yy'lara tarihlenen

Res. 135 A Nymphaeum'undan traverten anta tacı (Augustus Dönemi).

Res. 136 Tapınak A'dan alınlık geison-sima bloğu (Antoninler Dönemi).

tavan kasetleri Dionysiak figürler, Eroslar, rozetler, çarkıfelekler, vazolar, Medusa başları gibi zengin şekilde dekore edilmiştir (Resim 51efg, 54ab, 55h, 58g, 65f).

Antoninler Dönemi imar çalışmaları için kazı çalışmaları devam eden Tapınak A, önemli bir yapıdır (Resim 136).

Severuslar Dönemi imar çalışmaları içinde A Nymphaeum (Septimius Severus Çeşmesi), Caracalla Nymphaeumu, Efes Caddesi üzerindeki portik ile çeşme yapısı ve Suriye Caddesi üzerindeki Propylon yapısı gibi yapılar sayılabilir (Resim 55fm, 58e, 137-139).

Asker İmparatorlar Dönemi içinde ise daha çok var olan yapıların tamiratları yapılmıştır. Bunlar içinde İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) zamanında A Nymphaeumu ve Tapınak A gibi yapılarda yapılan geniş çaplı tamiratlar sayılabilir.

Erken Bizans Dönemi'nde (M.S. 5-7. yy) ise Hıristiyanlıkla ilgili olarak bir kısmı var olan Roma tapınakları üzerine bazilikalar gibi bu dine özgü yapılar yapılmıştır (Resim 47l, 58h, 60e, 94f, 140).

Laodikeia'da önemli kamu yapılarının bir kısmı yazıtlarıyla tarihlendirilmekte olup, bunların çoğunluğu kentin zengin aileleri tarafından finanse edilmiştir.

Ele geçen Korinth, Kompozit ve figürlü başlıklar M.S. 2-3. yy'da kentin en zengin dönemini yaşadığını ortaya koymuştur (Resim 58e, 75e, 81a, 141-142). Özellikle figürlü başlıklar Hierapolis ile birlikte Lykos Vadisi'nde bu dönemde yaygın olarak kullanılmıştır. Figürlü paye başlıklarında betimlenen Barok tarzdaki aslanlar ve akanthuslar, Laodikeia'ya özgüdür. Korinth başlıklarında profilden iki yana doğru çift sıra ve uçları kıvrık gösterilen akanthus yaprağı tipi de lokal atölyenin ürünü olmalıdır (Resim 143). Aynı şekilde paye başlıklarında akanthus yapraklarının uçlarında boncuk şeklinde kabartmalar görülen süsleme tipi de kente özgü gözükmektedir (Resim 144).

Lykos Vadisi'nde ters-düz palmetler ve palmetlere benzetilmiş dikenli akanthus süslemeleri sevilerek kullanılmıştır. Bu bitki kentte yaygın olarak yetişmektedir (Resim 145). Konsollu geison-simalarda ise konsollar arasında zengin şekilde yapılan bitkiler, meyveler, figürler, balıklar, kuşlar, domuzlar, vazolar gibi figürlü süslemeler, kentin zenginliğini yansıtmaktadır (Resim 146-148).

Res. 137 A Nymphaeum'undan tavan kaseti ve Kompozit-Korinth başlıkları (Septimius Severus Dönemi).

Res. 138 Suriye Caddesi'nden konsollu köşe alınlık geison-sima bloğu (Severuslar Dönemi).

Res. 139 I. Propylon'dan ikinci kez kullanılan friz bloğu (Geç Severuslar Dönemi).

Res. 140
Caracalla
Nymphaeumu'ndan
köşe konsollu
geison-sima bloğu
(Erken Bizans
Dönemi).

Res. 141
Suriye Caddesi'nden
aslan ve Eros
kabartmalı plaster
başlığı (M.S. 2. yy).

Res. 142 I. Propylon'da devşirme olarak kullanılmış figürlü Korinth paye başlığı (M.S. 2.yy).

Res. 143 Doğu Bizans Kapısı'nda devşirme olarak kullanılmış Korinth başlığı (M.S. 2. yy).

Res. 144 Doğu Bizans Kapısı'nda devşirme olarak kullanılmış paye başlığı.
(M.S. 2. yy).

Res. 145
Kentte bol yetişen
ve akanthus
yapraklarına ilham
veren çakırdiken
(yöresel adıyla
devediken).

Res. 146
Konsollu geison
bloğundan yunus
detayı.

Res. 147
Konsollu
geison-sima
bloğundan
çifte nar detayı.

Res. 148
Bölgede bol
yetişen nar.

Laodikeia Yontuculuğu

Laodikeia’da yapılmakta olan kazı buluntuları ve araştırmalar, bölgesel nitelikte bir yontuculuk okulunun varlığını kanıtlamıştır. Antik kentin geneli hakkında antik ve modern kaynaklarda yeterince bilgi olmasına rağmen, çok az yontucu adı bilinmektedir. Bunlardan biri olan Aleksandros’un oğlu Aleksandros, olasılıkla taş ocakları bölgesinde yetişen daha sonra başka yerlere giden gezgin bir yontucu olmalıdır. Çünkü bu yontucunun Laodikeia’daki okulda yetişip yetişmediği hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Bununla birlikte M.Ö. 1. yy’da Charinos isimli Laodikeialı bir yontucunun varlığından da söz edilmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılan Roma İmparatorluk Dönemi’ne ait yazıt parçasında, Dokimeion’dan gelerek Laodikeia’da çalışan yontucuların adı geçmektedir.

Kent yontuculuğuyla ilgili ilk olarak J. Kahil, Caracalla Nymphaeum kazılarında bulunan yontu ve kabartmalar üzerinde çalışarak, İsis Rahibesi yontusunun stilinden bölgesel bir atölyenin varlığını öne sürmüştür (Resim 149). Daha sonra ise bu satırların yazarı tarafından önerilen lahit üretimi yapan atölyeyle, 2003 yılında bulunan kabartmalı friz bloğundaki figürlerin stilinden, kentteki yerel atölyenin varlığı kesinleştirilmiştir (Resim 118a-c, 155).

Res. 149
İsis Rahibesi Heykeli
(Erken Severuslar
Dönemi, M.S. 2. yy
sonları).

Res. 150
Anıtsal mezardan
Akhilleus-Pentesilia
kabartması (Barok Stil,
M.Ö. 2. yy).

Res. 151
Tapınak A'dan
İmparator
yontusu kaideli
ayak parçası
(M.S. 1. yy).

Kentte yerel atölyelerinin varlığını destekleyen en önemli kanıt, kazı çalışmalarında bulunan heykel ve başlara ait taslak parçalardır. Bunun yanında birçok eser üzerinde son işçiliğin henüz tamamlanmamış olması da kent atölyeleriyle bağlantılıdır.

2002 yılından buyana yapılan çalışmalarının tamamı göz önüne alındığında; bulunan eserlerdeki birinci sınıf işçilik, Klasik ve Hellenistik Dönemlerin ünlü eserlerine ait Roma kopyalarının varlığı, Laodikeia’da, Aphrodisias Okulu’ndan bağımsız çalışan yerel okulun varlığına işaret etmektedir. Kazı çalışmaları, Hellenistik Dönem’den (M.Ö. 2. yy), Erken Bizans Dönemi’ne (M.S. 5-6. yy) kadar kesintisiz ve özgün üretimler yapıldığını ortaya koymuştur (Resim 150-158).

Laodikeia’da ele geçen yontu ve kabartmalarda, Klasik, Hellenistik etkiler bariz olmakla birlikte, elbiselerde çizgisel tasarımların ön plana çıktığı, matkabın derin ve geniş kullanımıyla, ışık-gölge etkisinin verildiği görülmektedir. Elbise kıvrımlarındaki derin matkap kullanımında Bergama Sanatı’nın etkileri bulunur. Kazılarda ele geçen kabartma ve heykellerde, kaynağı Bergama Barok üslubuna (M.Ö. 2. yy) dayanan örneklerin bulunması da bunu desteklemektedir (Resim 150). Roma İmparatorluk Dönemi’nden itibaren ise Laodikeia ve Aphrodisias arasında bir etkileşimin olduğunu söylemek mümkündür.

Kazı çalışmalarında açığa çıkarılan buluntular, M.S. 1. yy ile daha çok M.S. 2-3. yy’a tarihlenen örnekleri oluşturur (Resim 151-156). Bunun yanında Laodikeia’nın özellikle bu dönemlerde ekonomik anlamda ulaştığı refah ve bolluk, imar faaliyetleriyle birlikte yontu sanatına da yansımıştır. Bu yansıma farklı ve Laodikealılara özgü bir sanat anlayışını da beraberinde getirmiştir. Özellikle de 2002 yılı kazı çalışmalarında bulunan Laodikeia Tykhesi bunlardan biridir (Resim 157). İmparator Caracalla (M.S. 211-217) Dönemi’ne tarihlenen kent Tykhe’sinde, birçok tanrı-tanrıçanın simgeleri bir arada gösterilmiştir. Tykhe, aynı zamanda II. Antiokhos’un eşi Laodike’yi de temsil eder. Bu Laodikeialılar’a özgü yerel bir kültürdür. Laodikeia’da farklı toplulukların ve tapınımaların bir araya getirilmesi düşünüldükçe, halkın bir kült altında toplanması bu şekilde sağlanmıştır. Yerel özelliklerin ağır bastığı kabartmanın betim tipinin, Laodikeia sikkeleri üzerinde de görülmesi, yerel atölyeler ve faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir.

Res. 152
A Nymphaeum'undan
yüksek kabartma
aslanlar ve Eros
[Antoninler Dönemi].

Res. 153
A Nymphaeum'undan
yüksek kabartmalı
lahit parçasından olası
Apollon ya da Dionysos
[Antoninler Dönemi].

Res. 154
A Nymphaeum'undan
Pheidias tipi Athena
yontusu detayı
[M.S. 2. yy].

Res. 155
A Nymphaeumu'dan
kabartmalı friz bloğu
(Geç Antoninler-Erken
Severuslar Dönemi).

Res. 156
Andronicos tarafından
Zeus'a adak steli,
Zeus Laodikeus ve
Hermes (M.S. 3. yy'ın
ilk çeyreği).

Res. 158
Piskopos yontusuna
ait baş, Erken Bizans
Dönemi (M.S. 5. yy'ın
sonları).

Res. 157
I. Propylon'dan
Laodikeia Tykhesi
(Caracalla Dönemi).

Şimdiye kadar yaptığımız çalışmalarda bu kadar çok tanrı-tanrıçanın kent tanrıçası bünyesinde toplandığı eserle karşılaşılmamıştır. Bu betim, aynı zamanda Laodikeialılar'ın birleştirici dinsel düşünce ve zekâsını göstermesi bakımından da önemlidir.

Yontu sanatıyla ilgili değinilmesi gereken diğer önemli bir nokta ise, kentteki hem mimari hem de yontu atölyelerinin varlığını destekleyen, kentin mermer ihtiyacını karşılayan ocaklardır. Laodikeia'nın mermer ihtiyacının bir kısmını karşılayan Domuz Deresi ocaklarında yapılan araştırmalar, buradan çıkarılan mermerlerin Laodikeia'daki mimari blok, kabartma ve yontularda kullanıldığını ortaya koymuştur. Ayrıca mermer ocağında, kesilerek yarım bırakılmış sütun, lahit taslağı gibi parçalar da tespit edilmiştir (Resim 131c). Diğer taraftan kentin ihtiyacı olan mermerler Dokimeion ve Hierapolis yakınlarındaki Frigya ve Thiounta mermer ocaklarından da karşılanmaktaydı.

Lykos Vadisi'nin iki önemli merkezi olan Hierapolis ve Laodikeia yontuculuğu karşılaştırıldığında ise hemen hemen benzer üsluplar ve konular göze çarpmaktadır. Bunun da kaynağı, kentlerin yakın oluşu ve Hellenistik Bergama ekolüne dayanan gelenektir. Bergama'nın Roma hâkimiyeti altına girmesiyle burada yaşayan sanatçılar, öncelikle Tralleis, Laodikeia ve Hierapolis'e gelmiş olmalıdırlar. Bu kentlerin zenginliğinden dolayı yontucular, rahat çalışma ortamı ve olanakları bulmuşlardır.

Erken Roma İmparatorluk Dönemi'nden itibaren ise Aphrodisias'ta antik dünyaya hitap eden bir yontuculuk gelişmiştir. Bu yönüyle Aphrodisias, Laodikeia ve Hierapolis kentleri arasındaki etkileşimler eserlere yansımıştır. Aynı vadi içinde yer alan Laodikeia ve Hierapolis yontuculuğunda; elbise kıvrımlarındaki derin matkap işçiliğiyle vurgulanan ışık-gölge etkisinin verilmesi ve yontularda görülen Arkaisitik, Klasistik etkiler, ilk göze çarpan benzerliklerdir (Resim 150, 152, 155). Hierapolis Tiyatrosu kabartmalarında görülen sanat üslubu, saçların işlenmesinde ve kıvrımların verilmesindeki derin matkap işçiliği, Laodikeia'da M.S. 2.-3. yy'a tarihlenen eserlerle benzer stil özelliklerini yansıtmaktadır (Resim 153). Bu benzerlikler sadece yontu ve kabartmalarda değil, mimari bezemelerde de görülmektedir. Ancak bu bölgesel okula ait ekol, her iki kentte oluşturulan şubeler şeklinde olmalıdır. Çünkü eserler, işçilik ve sanatsal açıdan değerlendirildiğinde detaylarda bazı farklılıklar mevcuttur.

2003 yılında İmparator Septimius Severus'a (M.S. 193-211) ithaf edilen, A Nymphaeumu önünde bulunan kabartmalı friz bloğundaki politik ve propaganda nitelikli betimlemede figürlerin ifadesi, Hierapolis Tiyatro kabartmalarından daha plastik ve etkileyicidir (Resim 155).

2002 yılından bu yana kentte yapılan kazılarda bulunan tüm yontu ve kabartmalar göz önüne alındığında; Hellenistik Dönem'den Erken Bizans Dönemi'ne (M.S. 5-6. yy) kadar faaliyet gösteren yerel atölyenin varlığı kanıtlanmıştır. Ancak yerel atölye de olsa eserler üzerinde Klasik Dönem'in (M.Ö. 5. ve 4. yy) etkileri hâkimdir (Resim 154). Genel olarak bakıldığında, M.Ö. 4. yy'ın sanat özelliklerini iyi bilen ve uygulayan sanatkârların varlığından söz etmek mümkündür. Her geçen yıl buluntuların çeşitliliği artarak, kaliteli ve ünik eserler açığa çıkarılmaktadır.

Laodikeia Seramikleri

2002 yılından bu yana sürdürülen kazılarda Suriye Caddesi, A Nympheumu, Tapınak A, Merkezi Hamam, Batı Tiyatrosu, Doğu Bizans Kapısı ve Kuzey Nekropolü'nde, Hellenistik Dönem'den, Geç Antik Çağ içlerine (M.S. 7. yy başlarına) kadar tarihlenen çok sayıda seramik buluntuları ele geçmiştir. Antik kentin güneyinde Asopos (Gümüşçay) yakınlarında yüzey araştırmalarında ele geçen Eski Tunç Çağı seramik parçaları, kentin Hellenistik öncesi yerleşimine ışık tutmaktadır (Resim 8).

Laodikeia'nın en parlak yaşadığı Roma İmparatorluk Dönemi dışında, Hellenistik Dönem'de de seramik üretimi yaptığına dair başlıca buluntular kentin farklı noktalarında ele geçen pişmiş toprak kabartmalı kâselerin yapımında kullanılan kalıplardır (Resim 159). Bu kalıpların bazıları üzerindeki bezemeler hala sağlamken, bazılarında ise pozitif olarak yapılan kabartma süslemelerin aşırı kullanımdan dolayı aşınmış olduğu görülmektedir.

Söz konusu gruplar içinde tarih olarak erkene verilebilecek seramikler daha çok kentin kuzeybatısında yapılan yüzey araştırmalarında, Kuzey Nekropolü'nde, Batı Tiyatrosu ve çevresinde gerçekleştirilen çalışmalarda, ortaya çıkarılmıştır. Bu alanlardan gelen başlıca seramik grubunu siyah astarlı kaplar ile kabartmalı kâseler oluşturur (Resim 160).

Bir başka kap grubunu birçok yönden kabartmalı kâselerdeki motiflerin tekrar edildiği yeşil sırlı kantharos ve skyphoslar oluşturur. Yüksek veya alçak kaideli, halka kulplu bu kapların dış yüzleri zengin süslemelidir. Gümüş ve bronz kapların taklidi niteliğinde olmaları nedeniyle benzeri form ve süs özellikleri taşıyan yeşil sırlı kâselerin genellikle yapım merkezlerinin Anadolu'da olduğu kabul edilmektedir. Laodikeia'da ele geçen bu tipteki kapların büyük çoğunluğunu skyphos kulpları ve gövde parçaları oluşturur.

Hellenistik Dönem seramik potansiyeli hakkında diğer önemli buluntu noktalarından biri Batı Tiyatrosu'dur. Burada gruplaması yapılan her örnekten yoğun olarak bulunmakla beraber ithal kâselerin yanında yerel üretim olarak düşünülen parçalardan çok sayıda ele geçmiştir.

Res. 159 Kabartmalı kâse kalıpları (Geç Hellenistik Dönem).

Res. 160 Kabartmalı kâse parçaları (Geç Hellenistik-Erken Roma İmparatorluk Dönemi).

Laodikeia’da Hellenistik Dönem’e ait seramiklerin büyük kısmı Kuzey Nekropolü’nde gerçekleştirilen kazılarda ele geçmiştir. 2004 yılından itibaren gerçekleştirilen çalışmalarda çok sayıda açık ve kapalı kaplar bulunmuştur. Buluntuların çoğu sikkelerle birlikte kontekst olarak ele geçmiştir. Mezarlarda ele geçen M.Ö. 4. yy sikkeleri ve aynı mezarda bulunan seramik kaplar, kentin tarihi hakkında daha önce bilinmeyen verilere ulaşmamızı sağlamıştır. Aynı zamanda çok sayıda ele geçen Geç Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluk Dönemi kapları, kentin yerel üretimlerine ışık tutmaktadır.

Kuzey Nekropolü kazılarında ele geçen bol miktardaki fusiform (iğ şeklinde) ve bulbous (torba form) formlu unguentariumlar, genellikle yerel üretim ve özensizce yapılmış Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi örneklerini oluştururlar. Bunlar krem, devetüyü ve kırmızı gibi farklı killerden yapılmışlardır. Bunun yanında bulbous (torba form) formlu ve kırmızı astarlı unguentarium, kaliteli ve yerel üretimlere güzel bir örnektir (Resim 161).

Antik kentte ele geçen seramiklerin büyük çoğunluğu, M.S. 4-5. yy’lar arasına tarihlendirilmiş olmakla beraber, M.Ö. 1 – M.S. 3. yy’a tarihlenen Roma İmparatorluk Dönemi seramiği de oldukça önemli bir potansiyele sahiptir. Seramik ve diğer buluntular paralel tarihler vermekte ve bu tarihler ele geçen sikkelerle de desteklenmektedir. Çalışmalarda elde edilen verilerden kentin önemli bir Erken Roma İmparatorluk Dönemi seramik repertuarına sahip olduğu, çok sayıda ele geçen sigillata örneklerinden anlaşılmaktadır. Tondosunda atölye işaretine sahip sigillataların bazılarının üzerindeki damgalar DIONYSSOS, DORON, TYCHE şeklindedir (Resim 162).

M.Ö. 1. yy ile M.S. 7. yy’lar arasına tarihlenen seramik örneklerinin dışında ele geçen az sayıdaki daha geç dönemlere ait sırlı kaplar gibi örnekler, kentin kronolojisinin dışında, rastlantısal buluntulardır.

Tapınak A ve Portikleri ile Suriye Caddesi’nde gerçekleştirilen çalışmalarda çok sayıda Afrika ve Kıbrıs Kırmızı Astarlıları tipinde tabak, kâse gibi günlük kullanıma ait kaplar bulunmuştur. Bunun yanında Doğu Sigillataları grubuna (özellikle DSB, ikinci yoğunlukta DSA) ait çok sayıda parça da yine yukarıda adı geçen alanlardaki açmalardan ele geçmiştir.

Res. 162 ΔΩΡΟΝ damgalı
sigillata (Augustus Dönemi).

Res. 161
L.05.KDN.SM2.03
no.lu unguanterium
(Geç Hellenistik-
Erken İmparatorluk
Dönemi).

Res. 163
L.06.KDN.M6 no.lu
mezardan pişirme
çömleği (Erken
İmparatorluk Dönemi).

Geç Antik Çağ'da kentin üretim faaliyetinde bulunduğu, ele geçen çok sayıdaki seramiğin form çeşitliliği göstermesi ve Suriye Caddesi yanında bulunan seramik fırını ile açıklanabilir. Bu dönem de buluntu gruplarının başında tipik leğen formundaki lekaneler gelir. Ağız çapları 20-55 cm arasında değişen bu kapların, ağız profillerinde farklı varyasyonlar karşımıza çıkmaktadır. Ağız kenarında belirgin profil kalınlaştırılmış, yüksek dudak ve dudakla gövde ayrımını belirginleştiren plastik çıkıntıdır. Yükseklikleri 15-20 cm arasında değişen bu kaplar, düz diplidirler ve gövde üzeri genellikle çarkta çekilme sırasında parmakla yivlendirilmiş şekilde yapılmıştır. Dudak kenarının dış cephesi çoklu ya da tekli dalgalı kazıma bezeklerle süslenmiştir.

Buluntu yoğunluğu bakımından diğer bir grubu güveç tipi pişirme mutfak kapları oluşturur. Bunların ağız çapları 12-22 cm arasında değişmektedir. Dış yüzeyleri ateşe maruz kaldığından yanarak siyahlaşmıştır (Resim 163). Mutfak kaplarının ağız profilleri çok çeşitlilik gösterir. Sıklıkla dışarı çekilerek hafif tablalaştırılmış ağız profiline sahiptirler. Bu şekilde kapak oturtmak için dar platformlu bir kenar oluşturulmuştur. Bunların dip kısımları ateş ve saçayağına uyacak şekilde bombelidir. Pişirme çömlekleri, omuzdan dudak altına küçük ve ince cidarlı bir kulba sahiptir. Gövdeleri ise küresel ve derin olup, dış kısımları yatay çizgilerle yivlendirilmiştir.

Erken Hristiyanlık tarihiyle ilgili olarak buluntuların başında içine kutsal su ya da yağ konan Geç Antik Çağ unguentariumları ve ampullaları gelir (Resim 82c, 164). Unguentariumlar 20-25 cm yükseklikte olup, kırmızı ya da siyaha dönük kahverengi astarla akıtma şeklinde boyanmışlardır. Boyama sadece ağız kenarı ve omuz üzerinde olup, dibe doğru akıntı izleri devam eder. Kavuniçinden, griye değişen çoğunluğu kötü ve hatalı pişmeden dolayı bir kaç renkli kile sahiptirler ve özensiz yapılmışlardır. Kapların formları iki farklı tiptedir. İlk tip düz dipli ve daha ince cidarlı unguentariumlardır. Bunlar, 3-4 cm'lik düz bir oturma düzlemine sahiptir ve dipleri çarkta kesilmiştir. Bu formdaki unguentariumlar M.S. 4-5. yy'lar arasına tarihlenmektedir. Diğer grup ise kalın cidarlı, daha ince gövde ve sivri dip kısmına sahip olan unguentariumlardır. Bunların birçoğunun dibe yakın kısmında baskı monogramlar bulunmaktadır. İkinci grubu

Res. 164 Tıpa ve tıkaçları ile Geç Antik Çağ Unguentariumları (M.S. 5-7. yy).

oluşturan unguentariumların İstanbul Saraçhane buluntularıyla damga mühür örnekleri karşılaştırabilir ve M.S. 5-7. yy'ın başlarına tarihlenir.

Amphoralarda karşımıza çıkan örnekler farklı ağız profillerine sahiptirler. Bunlarda ağız kenarları mümkün olduğunca boyunla bir yükselir. Bazı örneklerde ağız kenarının çok hafif içe çekilerek ve kalınlaştırılarak belirginleştirildiği görülür. Boyun sıklıkla çarkta parmakla yivlendirilmiştir. Kulpları ile tam olarak bulunan parçaların yanında sadece kulp örnekleri olan birçok parça ele geçmiştir. Bunların kulp profilleri yuvarlak, burgulu, elips fakat dışa bakan yüzeyleri keskin omurgalıdır. Koyu kırmızı killi amphoralarda kulp üzerlerinde tekli sıralı kazıma dalga bezeklere rastlanmaktadır. Amphoraların bazı örneklerinde kulbun gövdeye bağlandığı kısımda, kazıma çizgi

ile işlenmiş haç yada işaretler ve birkaç örnekte graffitolar, damgalar yada baskı şekiller bulunmaktadır (Resim 52, 165). Bazılarının dip profilleri sivri dipli amphoralar grubunu işaret eder, bazı örneklerde bu sivri dip daha yüksek verilmiştir.

Astarlı kaplar, sıklıkla çok çeşitli profillerdeki kâselerle temsil edilir. Belirgin özellikleri koyu veya açık kırmızı ya da kahve-siyah astara sahip oluşlarıdır.

Astarsız sığ kâseler buluntu grupları içinde çok yoğun değildir. Bunlar 12-14 cm çapında ağızlı, gövde ve ağız profili dik olup, 2-3 cm yükseklikte ve düz diplidir. Gövde diyebileceğimiz bu 2-3 cm'lik dik ve dar alanda kazıma tek sıra dalga bezek bulunmaktadır. Bazı örneklerin taban diskinde kabartma yazı yer alır. Ele geçen astarsız kapların büyük bir çoğunluğunu, ağız kenarı hafif içe çekilen sığ gövde ve alçak halka kaideye sahip kâseler oluşturmaktadır. Bunun yanında yayvan, konik gövdeli ağız profili fazla belirgin olmaksızın yuvarlatılmış halka kaideye sahip geniş tabaklar ve gövdeden dik olarak yükseltilen, ağız profili ve gövde ayrımı plastik çıkıntı ile belirginleştirilen kâse tipleri de oldukça yaygındır. Disk şeklinde tanımlayabileceğimiz bazı kapların alt yüzeyi astarsız bırakılmış ve özensiz yapılmıştır. Dış yüzeyleri paralel yivler arasında iç içe geçirilerek, kendi içinde kesik çentiklerle

Res. 165
Damgalı
Amphora
kulpları.

Res. 166 L.06.KDN.M11 no.lu mezardan konteks buluntular (M.S. 5. yy).

detaylandırılmış olan küçük daireciklerle süslenmiştir. Bu kap grubu, haç baskılı tabaklar ile aynı dönemlere tarihlendirilir. Tüm gövdesi sıralı çentik bezeme ile donatılmış tabaklar ve dudak kenarı sıralı çentik bezeme ile bezenmiş “Geç Roma C” formu kase örnekleri, M.S. 5-6. yy’lara tarihlenmekte ve kırmızı astarlıların nitelikli örneklerini oluştururlar (Resim 167). Astarlı kaseler grubuna dahil edebileceğimiz örnekler arasında insan yüzü betimli Erken Bizans kaseleri de bulunmaktadır (Resim 168). İnsan yüzü betimli ve bazılarında altın yaldızlı astar uygulamasının daha büyük boyutlu kaplarda da uygulanmış olduğunu gösteren örnekler ele geçmiştir. Erken Bizans Dönemi’ne (M.S. 6. yy) tarihlenen kazıma kabartmalı aslan avı, doğada at betimli konuları olan yayvan ve sığ tabaklardır. Bunlar, bu sahanın kaliteli ve ünik üretimlerini temsil eder (Resim 169). Bu tipteki tabak üzerinde görülen “C” monogramı, Erken Bizans Dönemi’nde döşeme tuğlalar üzerinde de görülmekte olup, kentteki önemli bir atölye olmalıdır.

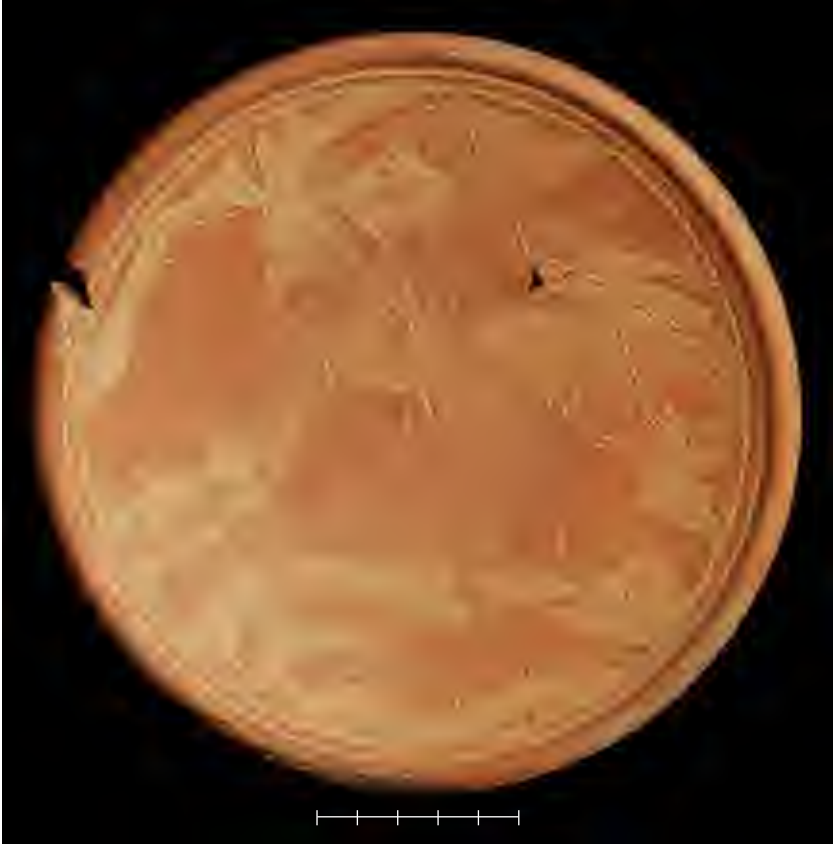
Res. 167
I. Propylon'dan
L.02.82 no.lu
haç baskılı tabak
(M.S. 6. yy).

Res. 168
Suriye
Caddesi'nden
insan başı
şeklindeki kâse
(Geç Antik Çağ).

Kuzey nekropolü kazılarında Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen lokal üretim tek kulplu testiler, konteks olarak bulunmuştur (Resim 166).

Kapaklar farklı büyüklük ve farklı profillerdedir. Bazı profiller ters çevrilmiş ve dudak kısımları aşağı sarkıtılmış kâse görünümündedir. Üst kısımda tutmaya yarayan dar boyunlu ve yuvarlak kesitli çıkıntı bırakılmıştır. Bu formlar yukarı doğru kenar yapacak şekilde yükseltilebilir oturma düzlemleri gibi bazı örneklerde oturma düzleminden yukarı konik yükselen gövdeleri ile birlikte kullanıldıkları kapların daha sağlıklı bir şekilde kapatılmasını mümkün kılmaktadırlar (Resim 163). Çoğunlukla üst kısımlarında dar dairesel tutamak

Res. 169 Doğu Bizans Kapısı'ndan kazıma-kabartı aslan avı sahneli tabak
(M.S. 6. yy'ın sonları).

bulunmaktadır. Bazı örneklerde ise bu tutamak sivriltilerek bırakılmıştır. Küçük boyutlu olan ve dar boyunlu kapları kapatacak şekilde tasarlanmış örneklerin yanında, büyük kapların ağızlarını kapatan ve çatı kiremitlerinden ikinci işlem olarak yapılmış, tutamaksız kapaklar da ele geçmiştir.

Kazı çalışmalarında camdan yapılmış değişik tip ve formlardaki örnekler bol miktarda ele geçmiştir (Resim 170). Bölgede antik dönem seramik geleneği günümüzde de bazı ustalarca sürdürülmektedir (Resim 171).

Res. 170
Suriye
Caddesi'nden
L.06.SC.62 no'lu
altın yıldız figürlü
cam kadeh
(Erken Bizans
Dönemi).

Res. 171
Denizli Tavas
İlçesinde antik
geleneklere göre
seramik üreten
Necip Savcı Usta.

Yazıtlar

Kentte ele geçen ve yapılmakta olan kazı çalışmalarında yeni çıkarılan yazıtlar, M.Ö. 3. yy'dan, M.S. 7. yy başlarına kadar kronolojik sıra içinde değerlendirilmektedir. Bunlar resmi yazışmalar, İmparatorluk genelgeleri, kültler, onurlandırma yazıtları, gladyatör yazıtları, yarışmalarda başarı kazanan sporcuların heykel kaidelerindeki yazıtlar, yapılarla ilgili ithaf yazıtları ve mezar yazıtları şeklinde özetlenebilir. Laodikeia'da azımsanmayacak kadar Grekçe'nin yanında, Latince yazıtların da bulunması, kentin Roma'yla olan bağlantılarını gösterir.

Laodikeia yazıtları kentin dini ve kamusal yapıları ile bunları yaptıranlar hakkında bilgi sahibi olmamızı da sağlamıştır. Diğer taraftan yazıtlar, yönetim, inanışlar, kentteki kabileler, isimler, yapılan sportif etkinlikler, ölü gelenekleri ve toplumsal yaşayış hakkında birçok veriler elde etmemizi sağlamaktadır.

Sikkeler

Laodikeia, Hellenistik Dönem'den (M.Ö. 189-133), M.S. 3. yy ortalarına, İmparator Severus Alexander (M.S. 222-235) zamanına kadar, yaklaşık 425 yıl sikke basmıştır. Antik kentte ele geçen en eski tarihli sikkeler, M.Ö. 2. yy'a ait (M.Ö. 189-133) yılan dolanmış cista mystica (sihirli sepet) ve değişik sembolü cistophorlardır (Resim 172).

M.Ö. 2. yy'dan itibaren basılmaya başlayan kentin bronz sikkeleri kurucu Tanrı Zeus Laodikeus, Apollon, Tanrıça Aphrodite, Athena, Kent Tykhesi olarak Laodike bereket boynuzu tutar şekilde, tek bereket boynuzu, lyra, üç ayaklı kazan, çömelmiş aslan, kurt, ayı, Asopos ile Kapros'un nehir tanrıları betimli ve ΛΑΟΔΙΚΕΩΝ yazılı sikkeleridir.

İmparator Augustus'tan (M.Ö. 27 – M.S. 14) itibaren basılan sikkelerde bir yüzde imparator başları, diğer yüzde Zeus Laodikeus ve Aseis, birçok tanrı ve tanrıçanın simgeleriyle betimlenmiş kent tanrıçası Laodike, çift yüzlü balta (Labris-Bipennis), tapınak ve agora betimleri, Isis Altarı, Efes Artemisi, Hades, Kerberos, Asklepios, Aphrodite, Eros, Athena, Kybele, Apollon, aslan gibi kente özgü betimlemeler

Res. 172
Hellenistik
Dönem Laodikeia
Cistophoru,
yönetici M.
Hermogenes
yazılı.

Res. 173
Yarı otonom sikke,
Antoninus Pius
Dönemi
(M.S. 2. yy),
Demos ve kentin
kurucu tanrısı
Zeus betimli.

Res. 174
Roma İmparatorluk
Dönemi Laodikeia
sikkesi, İmparator
Caracalla (M.S.
211-217) ve agorada
söylev yapan
imparator betimli.

Res. 175
Roma İmparatorluk
Dönemi Laodikeia
sikkesi, İmparator
Caracalla (M.S.
211-217) ve üç
tetrastyle tapınak,
solda Caracalla,
ortada Zeus ve sağda
Asklepios betimli.

Res. 176
Roma İmparatorluk
Dönemi Laodikeia
sikkesi, Domitianus
ve eşi Domitia
(M.S. 81-96), dört
basamaklı ve dört
sütunlu tapınak
önünde İmparator
ve İmparatoriçe,
arşitravda
ΕΠΙΝΕΙΚΙΟΣ
yazılı.

Res. 177
Roma İmparatorluk
Dönemi Laodikeia
sikkesi, Antoninus
Pius Dönemi
(M.S. 140-160),
üç basamaklı
krepidoma üzerinde
cephede sekiz
sütunu olan Korinth
düzeninde tapınak
betimli.

Res. 178
Roma İmparatorluk
Dönemi Laodikeia
sikkesi, Laodikeia
ve Hierapolis
arasında Homonoia
(birlik) sikkesi,
Hadrianus (M.S.
117-138), Zeus
Laodikeus ve
Apollon Kitharodos
betimli.

Res. 179
Roma İmparatorluk
Dönemi Laodikeia
sikkesi, Laodikeia
ve Smyrna arasında
Homonoia (birlik)
sikkesi, Marcus
Aurelius (M.S. 161-
180), iki Nemesis
arasında Zeus
Laodikeus betimli.

yer alır (Resim 173). Sikkeler üzerinde Asopos ve Kapros, kurt ve ayı olarak simgelenmiştir. İmparatorluk Dönemi'ne ait bu sikkeler Laodikeia'da basılmıştır.

ΛΑΟΔΙΚΕΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ “Tapınak Koruyuculuğu” unvanı taşıyan sikkeler, İmparator Commodus (M.S. 180-192), Caracalla (M.S. 211-217), Elagabalus (M.S. 217-222) ve Alexander Severus (M.S. 222-235) Dönemlerinde basılmış ve özellikle bu sıfat sikkelere yazılmıştır (Resim 174-177).

Laodikeia, Nikomedia (İzmit), Hierapolis (Pamukkale), Smyrna (İzmir), Efes, Bergama, Philadelphia (Alaşehir), Kolossai (Honaz) ve Tripolis (Yenicekent) antik kentleriyle birlik sikkeleri (homonoia) basarak kullanmıştır (Resim 178-179).

Gelincik ve sofit

SEÇME SÖZLÜK

Aedicula	Antik Roma mimarlığında görülen küçük alınlık ve entablature taşıyan iki sütunla çerçevelenmiş küçük niş.
Agora	Kentlerde ticari, resmi, adli ve dini fonksiyonları olan açık alan.
Akhaïos	Seleukos Kralı III. Seleukos'un komutanı, M.Ö. 3. yy'ın ikinci yarısında yaşamıştır.
Ambulacrum	Anadolu hamam-gymnasiumlarında tipik olarak görülen uzun koridorlar.
Antiochia	Büyük Menderes Nehri kıyısında Aydın İli, Karacasu İlçesi, Başaran Köyü yakınlarında Hellenistik Dönem'de Seleukos Krallığı'nca kurulmuş olan antik kent.
Antonius	Octavianus (Augustus) ile Roma'yı yöneten ve M.Ö. 30 yılında kendini yılanla sokturarak öldüren, Mısır Kraliçesi Kleopatra'nın ünlü sevgilisi.
Apameia	Afyon İli, Dinar İlçesi yakınlarında Hellenistik Dönem'de kurulmuş antik kent.
Apodyterium	Hamamlarda soyunma, elbise değiştirme odaları.
Apsis	Bir yapı ya da kilisenin yarım daire şeklindeki ucu ya da bir yüzeye yapılan girinti.
Arcosolium	İçine lahit koyacak genişliğe sahip kemerli niş.
Arşitrav	Mimaride sütun başlıklarının üstüne oturtulan yatay hatlı (diğer adı entablatur).
Asia Minor	Antik dönemde Küçük Asya olarak Anadolu'ya verilen isim.
Aquaeduct	Su kemeri.
Aziz Epaphras	Kolossaili (Honaz) rahip, Aziz Paulos'un mektuplarını Lykos Vadisi kentlerinde insanlara okuyan kişi ve onları Hristiyanlığa davet eden aziz.
Aziz Paulos	Tarsus'da doğmuş ve Hristiyanlığın yayılmasında çok büyük katkısı olmuş olan Aziz.
Bazilika	Hristiyanlığa geçişte ve Erken Bizans Dönemi'nde çok sayıda yapılmış olan birbirinden sütun ya da ayak dizileriyle ayrılmış, dikdörtgen formlu ve yarım yuvarlak şeklinde apsis kısmı yer alan genellikle üç nefli kilise tipi.

Bergama	Günümüzde İzmir İli, Bergama İlçesinde yer alan, Hellenistik Dönem'in Krallık merkezlerinden en önemlisi olan, Batı Anadolu'nun antik kentlerinden biri.
Bizans Dönemi	M.S. 395-1453 yılları arasındaki dönem. Bu Batı Anadolu için 13. yy'ın başına kadar olan dönemi içerir.
Bouleuterion	Antik kentlerde, kent meclisinin toplandığı yapı.
Caldarium	Roma hamamlarında yıkanmanın olduğu, ana sıcak salon ya da salonlar.
Cicero	M.Ö. 63 yılında konsül olmuş, Romalı ünlü hatip ve devlet adamı.
Cavea	Tiyatrolarda seyircilerin oturduğu yarım daire oturma alanı.
Commodus	M.S. 180-192 yıllarında Roma İmparatoru.
Caracalla	M.S. 211-217 yıllarında Roma İmparatoru.
Constantinus	M.S. 306-337 yıllarında Roma İmparatoru.
Domitianus	M.S. 81-91 yıllarında Roma İmparatoru.
Efes	Arkaik Dönem'de kurulmuş, ancak son kazılarda Tunç Çağı ve Miken seramikleri de bulunan Selçuk İlçesi sınırları içinde kalan Batı Anadolu'nun en önemli antik kentlerinden biri. Özellikle Lykos kentleri Efes limanı üzerinden tekstil ürünlerini antik dünyaya ihraç ediyorlardı.
Faskia	İon ve Korinth düzenlerinde arşitravin bulunduğu ve genellikle yatay üçlü bölümlenmelerin yapıldığı şeritli bölüm. Dor düzeninde ise arşitravı frizden ayıran şerittir.
Fibula	Tunç Çağı'ndan, Bizans Dönemi'ne kadar kullanılan madeni çengelli iğne ya da broş.
Frigidarium	Roma hamamlarında bir ya da birkaç soğuk havuzu olan soğuk su yıkanma salonu.
Frigya Bölgesi	Antik dönemde Lykos (Çürüksu) Ovası, Afyon ve Eskişehir'i içine alan bölge. Lykos, antik dönemde Frigya Bölgesi'nin batıdaki son sınırıdır.
Ganimesdes	Mitolojiye göre, ölümlü insanların en güzeli sayılan yakışıklı genç. Ganimesdes'i baş tanrı Zeus kartal kılığına girerek kaçırmıştır. Tanrıların yaşadığı Olympos'da Ganimesdes Zeus'un sakiliğini yapmıştır.
Geison	Kornişin Grekçe adı.
Gladatör	Roma Dönemi'nde arenalarda hayvanlar ya da insanlarla ölümüne dövüştürülen savaşçılar.

Gymnasium (Gymnasion)

Antik dönemde spor ve eğitim faaliyetlerinin yapıldığı okullar.

Hadrianus

M.S. 117-138 yılları arasında Roma İmparatoru.

Hellenistik Dönem

Makedonya Kralı Büyük İskender’le M.Ö. 330 yılında başlayan ve M.Ö. 30 yılına kadar süren dönem.

Hipodomik Plan

Klasik Dönem’de Hippodamos adlı mimarın geliştirdiği karşılıklı birbirini kesen cadde ve sokaklardan oluşan ızgara şeklindeki şehir planı sistemi.

Homonoia sikkesi

Antik kentlerin ticaret için kendi aralarında bastığı ve sadece anlaşmalı olan bu kentler arasında geçerliliği bulunan birlik sikkeleri.

Höyük

Bin yıllar boyunca aynı yere insanların yerleşmesiyle üst üste yapı katmanlarının olduğu suni tepeler.

Hypokaust

Mekanları alttan ısıtmak için kullanılan sistem. Özellikle Roma hamamlarında taban altında hypostil tuğlaların üst üste konulmasıyla oluşturulan yükseltilmiş boşluklarda odunların yakılmasıyla sıcak havanın dolaştırılması.

İn situ

“Orjinal konumunda-yerinde” anlamında kullanılan arkeolojik terim.

İonya Bölgesi

Antik dönemde Batı Anadolu’da Foça’dan, Güllük Körfezi’nin kuzey kısmına kadar olan bölgeye verilen isim.

İsis

Mısır kökenli tanrıça. Tanrı Osiris’in kız kardeşi ve karısı. İsis aynı zamanda tanrı Horus’un anasıdır. Toprak, toprak ürünleri, tabiatın canlanması-yeşillenmesini, üreme, bolluk ve bereketi, deniz ve yer altı ülkesini ve büyücülüğü sembolize eden tanrıça.

İzodomik

Eş yükseklikteki blok taş sıralarından oluşan harçsız duvar örgüsü.

Kadmos Dağı

Honaz Dağı’nın antik ismi. Mitolojiye göre, Kadmos aynı zamanda toprak ana Gaia’nın titan oğludur.

Karya Bölgesi

Antik dönemde Batı Anadolu’da kıyı kesimde Köyceğiz ve Dalaman (İndus) Çayı’na uzanan, iç kesimlerde ise Aydın, Muğla ve Denizli-Tavas İlçesini de içine alan bölge.

Kemer

Üst kısmı yarım yuvarlak eğimli kapı ya da geçit için yapılan açıklık.

Kerkides

Antik tiyatrodaki orkestra bölümünden ınsal olarak yayılan merdivenlerin aralarında kalan oturma basamaklarının olduğu seyir alanı parçalarına verilen isim.

Kibyra Conventusu

Antik dönemde Frigya Bölgesi kentlerinin bir kısmını içine alan Kibyrtis olarak da adlandırılan bölgenin yargı merkezi.

Kilikya Bölgesi Antik dönemde Güney Anadolu'da özellikle Mersin ve Adana illerini içine alan bölge.

Klasik Dönem M.Ö. 480-330 yıllarını içine alan sanatın ulaştığı altın çağı ifade eden dönem.

Konsol Bir kornişi taşımak için duvardan dışarı çıkıntı yapan bezemeli destek.

Krepidoma Antik mimaride tapınağın oturduğu platformun çevresindeki basamaklı kaide.

Labienus Parth Krallığı'yla birlikte hareket edip, Romalılara karşı savaşan, Mylasa, Laodikeia ve Kolossai'yi yakıp yıkan ve daha sonra Romalılarca M.Ö. 39 yılında Kilikya'da öldürülen komutan.

Laodike Seleukos Kralı I. Antiokhos'un kız kardeşi, II. Antiokhos'un karısı olan kraliçe. Laodike, Laodikeia'da Tykhe olarak bir nevi tanrıça mertebesine çıkarılmıştır.

Lidya Antik dönemde Manisa ve Uşak illeri sınırlarında kurulan başkenti Sardes (Salihli) olan, ünlü devlet ve bölge.

Macellum Roma Dönemi'nde daha çok agora içinde yer alan yiyecek, çoğunlukla da et ve balık gibi gıdaların satıldığı yuvarlak yapı.

Metop Dor düzeninde arşitravda yer alan trigliflerin arasındaki mesafelerin her birine verilen isim.

Milet Aydın İli Söke İlçesi, Balat Köyü sınırları içinde kurulan antik dönemin en önemli İon kentlerinden birisi.

Minotauros Mitolojiye göre vücudu insan, başı boğa şeklinde olan karışık yaratık. Bu yaratık, Kral Minos tarafından, Girit labirentlerinde, Atina'dan haraç olarak alınan gençlerle beslenmiştir. Daha sonra Minotauros, Atinalı kahraman Theseus tarafından öldürülmüştür.

Narteks Bazilika tipi Erken Hristiyan ve Bizans Kiliseleri'nin giriş mekanı, avlusu.

Neron M.S. 54-68 yıllarında Roma İmparatoru.

Nikomedia Antik dönemde Bithynia Bölgesi'nde bugünkü İzmir'te Hellenistik Dönem'de kurulan kent.

Niş Küçük girinti.

Nymphaeum Anıtsal çeşme yapısı.

Nysa	Hellenistik Dönem’de Aydın Sultanhisar’ın bulunduğu yerde kurulan antik kent.
Odeon	İçinde müzik eğitimi ve dinletisi verilen yapı.
Opus caementicum	Kireç, puzzola, kum ve su karışımı harca konan kaba taşlarla örülen duvar ya da dolgu sistemi.
Opus sectile	Çeşitli biçim ve boyutlarda kesilmiş renkli mermer parçalarının yanyana dizilişiyle yapılan bir tür zemin döşemesi.
Opus signinum	Duvarları mermerle kaplarken, bağlayıcı olarak araya sürülen kiremit kırıntılı siva.
Orthostat	Antik mimaride kaplama duvarı olarak duvar tabanına dikey konan büyük taş levhalar.
Panteon	Birbiriyle bağlantısı olan bir grup tanrılar birliği.
Parapet	Korkuluk duvarı.
Parth Krallığı	Bugünkü İran’da Hellenistik Dönem’de kurulan krallık.
Frigya Pacatiana	Frigya Bölgesi içinde yer alan antik kentlerin yönetim birliği merkezi.
Polemoslar	Laodikeia’da, Roma Dönemi’nde yaşamış zengin ve soylu sülale.
Pontos Bölgesi	Antik dönemde Karadeniz Bölgesi’nin adı.
Portik	Bir tarafı kapalı, diğer tarafında sütunların bulunduğu üzeri sundurma çatılı galeri. Portikler aynı zamanda yayaları yazın güneşten, kışın yağmurdan koruyan mimari sistemdir.
Postament	Antik mimarlıkta sütun kaidesinin altına yerleştirilen prizma, kare ya da çokgen kesitli altlık.
Ptolemaioslar	Hellenistik Dönem’de Büyük İskender’in ölümünden sonra Mısır’da kurulmuş olan krallık.
Prokonsül	Roma İmparatorluğu’nda eyalet valisi.
Prostylos	Tapınak mimarisinde çıkıntı yapan antelerin önünde dört sütun sırası olan plan tipi.
Prytaneium (Prytaneion)	Antik kentlerin resmi ve sembolik merkezi olan, içinde umumi yemek odasının bulunduğu ve ocağında kentin geçmişiyle bağının simgesi olarak Hestia sunağından gelen ateşin sürekli yandığı kent salonu. Aynı zamanda resmi konukevi.
Roma İmparatorluk Dönemi	M.Ö. 30 – M.S. 395 yıllarını kapsayan dönem.

Salbakos	Antik dönemde Babadağ'ın ismi. Bu dağ silsilesi Karya ve Frigya sınırındır.
Samos	Bugünkü Sisam Adası'nın antik dönem ismi.
Sardes	Lidya Krallığı'nın başkenti. Günümüzde Manisa İli, Salihli İlçesi sınırlarındadır.
Seleukoslar	Hellenistik Dönem'de Suriye, Irak, İran ve Güney Doğu Anadolu topraklarında kurulan krallık.
Sphendone	Antik stadyumda yarım daire biçimli uç.
Strabon	M.Ö. 64-M.S. 21 yılları arasında yaşamış ünlü gezgin ve Coğrafya Kitabı'nın yazarı.
Tepidarium	Roma hamamlarında orta sıcaklıkta (ılık) olan salon ya da salonlar. Bazı hamamlarda sıcak olan caldarium ile soğuk olan frigidarium arasında, ısı kaçmasını önleyen mekân olarak görülür.
Tessera	Mozaik deseni oluşturan küp biçimindeki renkli cam, mermer, kiremit, pişmiş toprak ve taş parçalarının her biri. Bunlara abaculus'da denir. Çok küçük olanları ise tessella olarak adlandırılır.
Theseus	Mitolojiye göre Herakles'e benzeyen Atina'nın en gözde kahramanı.
Toikhobate	Yapılarda alt seviyede süpürgelik bölümünde yer alan taş sırası. Bu sıra üst duvara göre çıkıntılı ve profilli olarak yapılır.
Tonoz	Arka arkaya yarım yuvarlak kemerlerin oluşturduğu örtü sistemi.
Triglif	Dor düzeninde metoplar arasında yer alan dikey yivli bloklara verilen isim.
Tripolis	Antik dönemde Lidya Bölgesi sınırlarında, günümüzde ise Denizli İli, Buldan İlçesi, Yenicekent Kasabası içinde yer alan kent.
Tunik	Roma Dönemi'nde kullanılan uzun gömlek benzeri bir iç giysi.
Tümülüs	Oda mezar üzerine toprak ya da taş yığılmak suretiyle yapılan suni tepenin oluşturulduğu anıt mezar.
Urna	Mermer, tunç ve pişmiş topraktan çeşitli şekil ve boylarda yapılmış, içine ölü küllerinin konduğu kap.
Velarium	Roma tiyatroları ve amphitiyatroların üzerine gerilen, güneşten koruyan ve ses yankılanmasını önleyen tente. Bunlara velum da denir.
Vespasianus	M.S. 69-79 yıllarında Roma İmparatoru.
Vitruvius	M.S. 1. yy'da yaşamış, "Mimarlık Üzerine On Kitap"ın yazarı.

SEÇME KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar, Gezginler ve İlk Araştırmalar

- Anderson, J.G.C. “A Summer in Phrygia: I”, *JHS* XVII, London, 1897, s.396-424.
- Arundell, F.V.J. *Discoveries in Asia Minor*, Band 2, London, 1834, s. 180-189.
- *A Visit to the Seven Churches of Asia*, London, 1828.
- Chandler, R. *Travels in Asia Minor 1764-1765*, London, 1825, s. 178-185.
- Cochran, W. *Pen and Pencil in Asia Minor or, Notes From the Levant*, London, 1887, s.254-256.
- Cramer, J.A. *Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Reprint of the Edition Oxford, 1832, s.38-44.
- Davis, E.J. *Anadolu Anatolica*, London, 1874 (Çev. F. Yılmaz), İstanbul, 2006, s. 69-73.
- İbn Batûta *İbn Batûta Seyahatnamesi I. Cilt* (Çev. A.S. Aykut), İstanbul, 2004, s. 408.
- Fellows, C. *A Journal written during an Excursion in Asia Minor*, London 1838, s. 280-284.
- *Travels and researches in Asia Minor*, London 1852.
- Hamilton, W.J. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London, 1842.
- Hawley, W.A. *Asia Minor*, London, 1918.
- Humann, C., vd. *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.
- Laborde, L. De *Voyage de la Syrie et de l'Asie Mineure*, Paris, 1838, s. 86-87, Pl. XXXIX.
- Leake, W.M. *Journal of a Tour in Asia Minor*, London, 1824, s. 154-155, 252-255.
- Pococke, R. *A Description of the East and Some Others Countries*, Vol 1,2, London, 1743-1745, s. 71-74.
- Polybius *The Histories Vol 1(books I-VI)*, Oxford, 1957, s.502, 584.

- Ramsay, W.M. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. M. Pektaş), İstanbul, 1960, s. 44-45, 178-181.
- *St. Paul The Traveller and The Roman Citizen*, London, 1897.
- Ramsay, W.M. *Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford, 1895.
- Revett, N. *Antiquities of Ionia*, London, 1797, s. 31-33.
- Sarre, F. *Küçük Asya Seyahati* (Çev. D. Çolakoglu), İstanbul, 1998, s. 13-15.
- Spoon, J. – G. Wheeler *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux annès 1675-1676*, Lyon, 1678.
- Strabon *Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV* (Çev. A. Pekman), İstanbul, 2000.
- Texier, Ch. *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi Cilt II* (Çev. K.Y. Koprman), Ankara, 2002, s. 383-385.
- Suetoni Tranquilli, C. *Quae Supersunt Omnia*, Lipsiae, 1858. (Liber III/8)
- Vitruvius *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Çev. S. Güven), İstanbul, 1998.
- Weber, G. “Die Hochdruck-Wasserleitung von Laodicea ad Lycum”, *Jahrbuch Des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Band XIII*, Berlin, 1898a, s. 1-13.
- “Die Flüesse von Laodicea”, *Mittheilungen Des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenische Abtheilung Band XXIII*, Athens, 1898b, s. 178-195.

Genel Kaynaklar

- Akçakoca, F. *Laodikya (Laodiceia)*, Denizli, 1937.
- Akurgal, E. *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1990.
- Aytaçlar, P.Ö. – E. Akıncı *A List of Female Names from Laodicea*, *Epigraphica Anatolica* 39, Bonn, 2006, 111-116.
- Bayraktar, A. *OSL Yöntemiyle Laodikeia Antik Kentinin Merkezi Hamamının Kilise Kısımının Absis Bölümünün Yaşının Tayini* (Pamukkale Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Fizik Anabilim Dalında Hazırlanan yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2005.
- Bean, G. *Turkey Beyond The Maeander, An Archaeological Guide*, London, 1971.

- *Eski Çağda Menderesin Ötesi* (Çev. P. Kurtoğlu), İstanbul, 2000.
- Bejor, G. “Per Una Ricerca di Laodicea Ellenistica”, *Laodicea Di Frigia I*, Roma, 2000, s. 15-23.
- Bejor G. – J. Bonetto
“La Ricognizione del 1999: Dalla Porta Efesia All’Agorá Occidentale”, *Laodicea Di Frigia I*, Roma, 2000, s. 105-124.
- Belke, K. – N. Mersich
Phrygien und Pisiden, TIB 7, (Denkschr. ÖAW. phil. hist. Kl.211), Wien, 1990.
- Bowman, A.K. vd.
The Cambridge Ancient History The Augustan Empire 43 B.C.-A.D. 69, Vol X, London, 1996.
- Bowman, A.K., vd.
The Cambridge Ancient History The High Empire, A.D. 70-192, Vol.XI, London, 2000.
- Brewster, H. *Classical Anatolia The Glory of Hellenism*, London, 1993.
- Buchan, J. *Augustus*, London, 1937.
- Buckler, W.H. – W.M. Calder
Monuments and Documents from Phrygia and Caria, MAMA VI, Manchester, 1939.
- Burrell, B. *Neokoroi: Greek Cities and Roman emperors*, Netherlands, 2004.
- Büyükkolancı, M.
“Laodikeia ve Hierapolis Hamamlarının Kazı Sonuçlarına Göre İki Kentin Son Dönemleri”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu* (6-8 Eylül 2006), Denizli, 2007, s. 51-56.
- Cohen, G.M. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Island, and Asia Minor*, Oxford, 1995.
- Corsten, Th. “Die Inschriften von Laodikeia am Lykos”, Teil 1, *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien Band 49*, Bonn, 1997.
- Corsten, Th. – Th. Drew-Bear
“Inschriften aus Laodikeia am Lykos und Eumeneia”, *Epigraphica Anatolica Heft 26*, Bonn, 1996, s. 31-42.
- Crook, J.A., vd. *The Cambridge Ancient History The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Vol IX, London, 1994.
- D’Andria, F. *Hierapolis (Pamukkale) Arkeoloji Rehberi*, İstanbul, 2003.

- Demirtürk, T. *Dating of Laodikeia (Denizli) Building Ceramics Using Optically Stimulated Luminescence (OSL) Techniques* (Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fizik Bölümünde Hazırlanan Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.
- Dorl-Klingenschmid, C.
Prunkbrunnen in kleinasiatischen Städten, München, 2001.
- Engelmann, H. – D. Knibbe
“Das Zollgesetz der Provinz Asia Eine neue Inschrift aus Ephesos”, *Epigraphica Anatolica*, 14, Bonn, 1989.
- Gagniers, J.D. “Introduction historique”, *Laodicée Du Lycos Le Nymphée*, Paris, 1969, s. 1-11.
- “Rapport sur la Fouille de Laodicée” (août 1961), *TürkAD XI-2*, Ankara, 1962, s. 38-39.
- Gelichi, S. “Archaeological Survey at Laodicea of Phrygia, 2002”, *Bollettino Dell’Associazione, Iasos Di Caria*, n11, Bologna, 2005, s. 32-36.
- Gelichi, S. – C. Negrelli
“Ricognizione del 1999: Laodicea in età Tardoantica e Bizantina”, *Laodicea di Frigia I*, Roma, 2000, s. 125-164.
- Ginouvés, R. “L’Architecture”, *Laodicée Du Lycos Le Nymphée*, Paris, 1969, s. 13-185.
- Guidoboni, E. *Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to 10th century*, Roma, 1994, s. 174-177, 188-190, 194-195, 239, 254-255, 306, 349-351.
- Hawley, W.A. *Asia Minor*, London, 1918.
- Head V.B. *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia*, BMC, London, 1906.
- *Historia Numorum A Manual of Greek Numismatics*, London, 1911 (Reprinted 1977), s. 678.
- Jones, A.H.M. *The Cities of The Eastern Roman Provinces*, Amsterdam, 1983.
- Kahil, J. “La Sculpture”, *Laodicée Du Lycos Le Nymphée*, Paris, 1969, s. 187-233.
- “La céramique et les lampes”, *Laodicée Du Lycos Le Nymphée*, Paris, 1969, s. 235-245.
- Magie, D. *Roman rule in Asia Minor to the end of the third Century after Christ*, Vol. I-II, Princeton, New Jersey, 1950, s. 127, 986-987, (no.23).

- *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti* (Çev. N. Başgelen – Ö. Çapar), İstanbul, 2001.
- *Anadolu'da Romalılar 2- Batı Anadolu ve Zenginlikleri* (Çev. N. Başgelen – Ö. Çapar), İstanbul, 2002.
- Malay, H. “Miletos ve Civarındaki İki Büyük Deprem”, *Milet Müzesi Yıllığı Sayı 4*, Söke, 2001, s. 37-40.
- “New Inscriptions from Phrygia”, *Arkeoloji Dergisi II*, İzmir, 1994, s. 173-183.
- Marchese, R.T. *The Lower Meander Flood Plain- A regional settlements study*, Part i, Oxford, 1986.
- Mcshane, R.B. *The Foreign Policy of the Attalis of Pergamum*, Urbana, 1964.
- Meijer, F. – O. van Nijf *Trade Transport and Society in The Ancient World*, London, 1992.
- Olshausen, E. “Laodikeia”, *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, Band 6, Stuttgart, 1999, s. 1132.
- Planhol, X. De “Le cadre géographique: le pays de Laodicée-Denizli”, *Laodicée Du Lycos Le Nymphée*, Paris, 1969, s. 391-419.
- Reger, G. “The Koinon of the Laodikeis in Karia”, *Epigraphica Anatolica Heft 30*, Bonn, 1998, s. 11-17.
- Robert, L. “Les Inscriptions”, *Laodicée Du Lycos Le Nymphée*, Paris, 1969, s. 247-389.
- Rostovtzeff, M. *The Social Economic History of the Hellenistic World*, Vol I, Oxford, 1961.
- Ruge, W. “Laodikeia”, *RE XII.1*, Stuttgart, 1924, s. 722-724.
- Santi, F.M. “Comunità Giudaiche a Laodicea”, *Laodicea Di Frigia I*, Roma, 2000, s. 25-27.
- Sevin, V. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara, 2001.
- SNG (1982) *Sylloge Nummorum Graecorum Phrygia*, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, Phrygia, New Jersey, s. Pl.17, no: 587-594.
- Sperti, L. “Ricognizione archeologica a Laodicea sul Lico”, *Bollettino Dell'Associazione, Iasos Di Caria*, n 6, Bologna, 2000, s. 22-26.
- “Ricognizione archeologica a Laodicea di Frigia: 1993-1998”, *Laodicea Di Frigia I*, Roma, 2000, s. 29-103.

- Stark, F. *Ionian Quest*, London, 1954, s. 219-227.
- Swain, S. *Hellenism and Empire*, Oxford, 1996.
- Şimşek, C. “2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, 26. *KST I*, Ankara 2005a, s. 305-320.
- “2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, 27. *KST I*, Ankara, 2006a, s. 419-434.
- “Laodikeia’den Ladik’e Denizli”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu* (6-8 Eylül 2006 Denizli), Denizli, 2007, s. 38-50.
- “2005 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, 28. *KST*, Ankara (Baskıda).
- “Laodikya Ana Küme Girlandlı Lahidleri (A ve B)”, *Arkeoloji ve Sanat* 85, İstanbul, 1998, s. 2-28.
- “Laodikeia ad Lycum’da Menorahlı bir Haç Betimi”, *Anadolu Arkeolojisine Katkıları 65. Yaşında Abdullah Yaylalı’ya Sunulan Yazılar*, İstanbul, 2006b, s. 299-306.
- Ancient City Laodicea and Travertine, *Proceeding of 1st International Symposium on Travertine*, September 21-25, Denizli, 2005b, s. 361.
- “Laodikeia Antik Kentinden Haç Baskılı Tabaklar”, *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Eskişehir, 2003, s. 411-422.
- “Lykos Laodikeiası’ndan Yüksek Kabartmalı Friz Bloğu”, *Ramazan Özgan’a Armağan*, İstanbul, 2005c, s. 433-451.
- A menorah with a cross carved on a column of Nymphaeum A at Laodicea ad Lycum, *Journal of Roman Archaeology* 19, Rhode Island, 2006c, s. 343-346.
- Lykos Laodikeia’sında yeni Bulunan Kabartmalı İki Sütun ve Efes Artemis Kült Yontusu, XV. *Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara, s.183-184 (Baskıda).
- “Laodikya Sütunlu Lahti”, *TürkAD* 31, Ankara, 1997, s. 269-289.
- Şimşek, C. – M. Büyükkolancı “Laodikeia Antik Kenti Su Kaynakları ve Dağıtım Sistemi”, *Adalya IX*, Mersin, 2005, s. 83-103.
- , ——— “Die Aquädukte und das Wasserverteilungssystem von Laodikeia ad Lycum”, *Cura Aquarum in Ephesus Vol 1*, (October 2-10, 2004, at Ephesus/Selçuk), Paris, 2006, s. 137-146.

- Şimşek, C. – A. Ceylan
“Laodikeia’da Tespit Edilen Bir Deprem ve Diocletianus’a İthaf Edilen Bir Yazıt (Lykos Laodikeia’sı)”, *Archivum Anatolicum*, Cilt VI, Sayı 1, Ankara, 2003, s. 147-163.
- Şimşek, C. – M.A. Tarhan
“Laodikeia Kazı Deposundan Çalınan Eserler”, *Arkeoloji ve Sanat* 120, İstanbul, 2005, s. 101-114.
- Tanrıver, C. *Antik Devirde Lydia’da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler*, (E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırlanan yayımlanmamış doktora tezi), İzmir, 1996, s. 17-21.
- Tarhan, M.A. *2002-2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kabartma Buluntuları*, (Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ABD’da hazırlanan yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2006.
- Tarn, W.W. *Hellenistic Civilisation*, London, 1930.
- Traversari, G. “1997’de (Frigya’daki) Laodicea’da Yapılan Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *XVI. AST II*, Ankara, 1999, s. 293-298.
- “1993’te Frigya Kenti Laodicea’da Yapılan Araştırma”, *XII AST*, Ankara, 1995, s.67-74.
- “1996 Yılı Laodicea Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *XV. AST II*, Ankara, 1998, s.295-305.
- “La Situazione Viaria di Laodicea alla Luce Degli Itinerari Romani”, *Laodicea Di Frigia I*, Roma, 2000, s. 9-14.
- “Ladik’te 1995 Yılında Yapılan Arkeolojik ve Topografik İnceleme”, *XIV. AST I*, Ankara, 1997, s. 79-90.
- Uçay, T. *Anadolu’ya Sesleniş*, İstanbul, 2001, s. 105-119.
- Walbank, F.W., vd.
The Cambridge Ancient History Hellenistic World, Vol VII, Part I, Cambridge, 1984, s. 431, 440.
- Walton, F.R. “Gennadeion Notes, I”, *Hesperia* 31-4, 1962, s. 404-412.
- Yıldız, H. “Denizli-Laodikya Antik Kenti Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları”, *IV. MKKS*, Ankara, 1994, s. 219-225.
- Yıldız, H. – C. Şimşek
“Sarcofagi A Ghirlande dalla Necropoli di Laodicea al Lycos (Laodikeia Ana Küme Girlandlı Lahitleri A ve B)”, *Ricerche Archeologiche Turche Nella Valle Del Lycos (Lycos Vadisi Türk Arkeoloji Araştırmaları)*, Università Di Lecce, *ARCHEOLOGIA E STORIA*, 6, Congedo Editore, Roma, 2000, s. 99-165.

Celal Şimşek, 1964 yılında Denizli İli, Çameli İlçesi, Gürsu Köyü'nde doğdu. 1982 yılında Denizli Lisesi'nden, 1986 yılında Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden mezun oldu.

1990 yılında Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı'nda "*Burdur Müzesi'nde Bulunan M.Ö. 4. yy'a Ait Kırmızı Figürlü Seramikler*" konulu Yüksek Lisans tezini hazırladı. Aynı enstitüde 1997 yılında "*Hierapolis Güney Nekropolü*" konulu Doktora tezini verdi.

1997 yılında Yardımcı Doçent, 2002 yılında Doçent oldu.

Sırasıyla önce Adıyaman Müzesi Müdürlüğü'nde, sonra Denizli Müzesi Müdürlüğü'nde uzman olarak çalıştı. 1997 yılında Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesinde Arkeoloji Bölümünü kurdu. Halen bu bölümde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Projesi'nde (GAP) tescil çalışmaları yaptı. Kelenderis, Stratonikeia, Lagina kazılarına katıldı. Adıyaman ve Denizli Müzelerinde birçok kurtarma kazıları yapmasının yanı sıra, Hierapolis Roma Hamamı ve Güney Nekropolü kazılarını yönetti. Pamukkale Koruma Amaçlı İmar Planı uygulamalarında görev aldı. Denizli İli ve çevresinde birçok yüzey araştırması yaptı. 2002 yılında Denizli Müzesi Müdürlüğü ile başladığı Laodikeia Kazılarını, 2003 yılında bu yana Bakanlar Kurulu Kararlı olarak yürütmektedir.

Ulusal ve Uluslararası alanda yazılmış 40'ın üzerinde makalesi vardır. Ayrıca 50'nin üzerinde sempozyum ve konferansa katılmıştır.

Arkeologlar Derneği, Pamukkale Üniversitesi Bilim Merkezi ve Mimar Sinan Derneği üyesidir. 2006 yılından itibaren Aydın Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nda çalışmaktadır.

Kültür Bakanlığı'ndan, kademe ilerlemesi, Güzel Yurdum'86 Fotoğraf yarışmasında ikincilik ve Mansiyon, 2004 yılında Denizli Rotary Kulübü'nün meslek ödülünü, 2007 Yılı Sunak Dergisi, Aydınlanma Onur ödülünü almıştır.

1985 yılında Selçuk Üniversitesi'nce hazırlanan fotoğraf sergisine, 1987 yılında I. Gaziantep Tarihi ve Kültürel Değerleri Sempozyumu fotoğraf sergisine ve 1999 yılında I. Babadağ Sempozyumu'nda, Tarihte ve Günümüzde Babadağ fotoğraf sergisine katılmıştır.

Evli ve iki çocuk babasıdır.